

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzat](#)át.

MI ÚJSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI SZOCIOLÓGIÁBAN?

A LENGYELORSZÁGI, A MAGYARORSZÁGI,
A ROMÁNIAI, A SZERBIAI ÉS A SZLOVÁKIAI
SZOCIOLÓGIA A KILENCVENES ÉVEKBEN

MI ÚJSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI SZOCIOLÓGIÁBAN?

A LENGYELORSZÁGI, A MAGYARORSZÁGI,
A ROMÁNIAI, A SZERBIAI ÉS A SZLOVÁKIAI
SZOCIOLÓGIA A KILENCVENES ÉVEKBEN

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST, 2002

Szerkesztette:
Kovács Éva

A kötet megjelenését
az Oktatási Minisztérium
Nemzeti Kulturális Fejlesztési Program
„Kulturális külpolitika és nemzeti identitás”
alprogramja támogatta

© A szerzők, 2002
© Teleki László Alapítvány, 2002
Felelős kiadó: Diószegi László

ISBN 963 85774 9 5
ISSN 0866-1251

Címlap: Boros Melinda

TARTALOM

KOVÁCS ÉVA	
Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?	7
GOMBOS GYULA	
A trivializálódás árnyékában? (Lengyelország)	12
<i>A kezdetektől a hatvanas évekig</i>	14
<i>A hatvanas évektől a kerekasztalig</i>	17
<i>Az 1989 utáni időszak</i>	20
<i>A kortárs lengyel szociológia érdeklődési irányai</i>	
<i>két szaklap elemzése alapján</i>	25
<i>A lengyel szociológia további diskurzusai</i>	33
<i>A regionalizmus Lengyelországban</i>	35
<i>A lengyel gender</i>	47
<i>Miért a regionalizmus és a gender témájú</i>	
<i>tanulmányokra esett a választásunk?</i>	62
<i>Összegzés</i>	62
PAPP Z. ATTILA	
A metaforák alkonya? Vázlat a kilencvenes évek	
magyar szociológiai diskurzusairól	71
<i>Pillantás a közelmúltba</i>	72
<i>Válságtudat: szakmai önreflexiók a '90-es években</i>	74
<i>A jelen terepein</i>	78
<i>A Szociológiai Szemle és a Replika kvantitatív elemzése</i>	85
<i>Diskurzusok a folyóiratokban:</i>	
<i>a magyar szociológia helye a világban</i>	93
<i>A tolmácsvita</i>	94
<i>A gyarmatosító-vita</i>	98
<i>Összegzés</i>	105
LŐRINCZ D. JÓZSEF	
A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után	109
<i>Előzmények</i>	109
<i>Az átmeneti időszak (1990–1995)</i>	114

KISS TAMÁS – SÓLYOM ANDREA

Regionális ellentétek és a központ hangjai.

A romániai szociológia helye és helyzete a kilencvenes években	118
<i>Bevezető – egy töredezett szövegmező</i>	118
<i>Történeti traktátus – egy töredezett történet</i>	120
<i>Regionális ellentétek 1. – Iași, a diskurzus nélküli periféria</i>	124
<i>A központ hangjai 1. – RCS</i>	127
<i>Regionális ellentétek 2. – az Altera transzilvanizmusa</i>	136
<i>A központ hangjai 2. – konferencia tíz év után</i>	147
<i>Összegzés</i>	155

HORVÁTH GYÖRGY

Háborús szociológia vagy a háború szociológiája.

A tudomány és az egyetem helyzete Szerbiában	160
<i>A szerb szociológia öröksége</i>	162
<i>Látták-e, hogy jön?</i>	165
<i>A szociológia mai helyzete</i>	168
<i>A háború szociológiája, háborús szociológia vagy a szociológia a háború alatt?</i>	170

KOLLÁR ÁRPÁD

Diskurzusok a szerbiai szociológiában (1990–1999)	174
<i>A szerbiai szociológia legfontosabb témái</i>	177
<i>Töredék: a bal-jobb vita rekonstrukciója</i>	180

HORVÁTH GYÖRGY

Személyes megjegyzések a szerbiai szociológia válságáról	195
--	-----

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Quo vadis? A szlovákiai szociológia a kilencvenes években	199
<i>A szlovák szociológia a rendszerváltás előtt</i>	199
<i>Az 1989 utáni időszak</i>	205
<i>A Sociológia folyóirat elemzése 1990–1999</i>	207
<i>A szlovák szociológia a '90-es években</i>	211
<i>A szlovák szociológustársadalom dilemmái – diskurzusok</i>	222
<i>A kettéválás diskurzusa</i>	228
<i>A reziduális csoport a szlovák társadalomban</i>	235

KOVÁCS ÉVA

Kelet-közép-európai országok szociológiája

– hasonlóságok és különözöségek –	246
-----------------------------------	-----

Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?

KOVÁCS ÉVA

Közel három éve annak, hogy először fogalmazódott meg bennünk ilyen határozottan a kérdés. Az ötletet, hogy készítsünk leltárt a régió szociológiai gondolkodásának utolsó tíz évéről, persze már akkor sem tartottuk föltétlenül eredetinek és rendkívülinek – noha hiába kerestünk hasonló összegzéseket a hazai és a nemzetközi szakirodalomban. Összegzésfélét a közgazdaságtan környékén találtunk, s ott is csak – jószerével a magyar fejleményekre koncentráló – egyedi és módszertanilag eltérő megközelítéseket.¹ Mindazonáltal saját szempontjainkat mégiscsak ez utóbbi kezdeményezésnek köszönhetjük, hiszen ott jelent meg először az *örökség-utánzás-felfedezés* hármasság értelmezési kerete. *Örökségnek* a nemzeti – és elsősorban az 1945 utáni – szociológiai gondolkodás fennmaradását neveztük, *utánzásnak* a „nyugati” szociológiák másolását, követését és adaptálását, *felfedezésnek* pedig a saját tudományos erőforrások kreatív felhasználását: új elméletek és módszertani irányok kialakítását.

Saját kutatásunk megtervezésekor a közgazdaságtani vitán kívül mérítettünk a magyarországi szociológia berkeiben felizzott, és épp ekkoriban elcsendesedő „*gyarmatosítás*” vitából is, melyben ugyan egy szlovák szociológus is megszólalt, azonban az egykori keleti tömb irányában mégsem lépte túl a hazai nyilvánosság határait.² Miközben a volt szocialista tömb országaiban járva, nemzetközi konferenciákon kelet-közép-európai szociológusokkal találkozva azt tapasztaltuk, hogy egyrészt mindenütt komoly változások következtek be a vasfüggöny leomlása óta, másrészt talán vannak közös vonások, melyeket érdemes volna közelebbről is szemügyre venni. E találkozások kapcsán egyre figyelmesebbek lettünk arra is, hogy milyen keveset tudunk a *nem* nyugat-európai (és *nem* észak-amerikai) szociológiákról: lassacskán az a kép alakult ki bennünk, mintha a kelet-európai

¹ Lásd Kovács János Máttyás, 1996, „Örökség-utánzás-felfedezés. Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után”, In *Közgazdasági Szemle* április, 321–362.

² Lásd a *Replika* 9–10. és 33–34. számait. A tisztesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy ez a vita először angolul jelent meg (*Replika*, special issue 1996.), azonban előttünk ismeretlen okokból mégsem reagáltak rá – talán nem is tudtak róla – lengyel, cseh, szerb stb. szociológusok. A vitáról részletesebben lásd Papp Z. Attila e kötetben szereplő tanulmányát.

szociológusok szorosan egymás mellett állva nem egymást, hanem a távoli horizonton lenyugvó Napot szemlélnék külön-külön, egymásról szinte tudomást sem véve.

Mondandónkat három helyütt rögtön pontosítanánk: keleti tömbről, vasfüggönyről írtunk, miközben saját tapasztalataink is azt mondatják velünk, a tudományos és a politikai diskurzus nem feltétlenül egy időben alakult át. Kutatásunk egyik célja az egyidejűség feltételezésének megkérdőjelezése. A magyar szociológiáról például sejthető, hogy az utánzás vagy felfedezés dilemmájával már a nyolcvanas években szembesült, míg például a román szociológia csak jóval a rendszerváltás után. Kutatási időhorizontunk tágasságát ezért az elemzés során is igyekeztünk megőrizni.

Joggal merül fel az a kérdés is, lehet-e, sőt érdemes-e kelet-közép-európai szociológiákról beszélni? Nem csupán közös napimádatunk teremti alteritásként az üres kérget: Kelet-Közép-Európát? Nem pusztán kognitív térképünk vakfoltját akarjuk színekkel kitölteni? S ha mégsem volna így, mitől kelet-közép-európai a lengyel, magyar, román, szlovák vagy a szerb szociológia? A közös szocialista múlt, az ennek következtében kialakult társadalmak hasonlósága köti össze a társadalmi jelenségeket faggató szociológiákat? Netán a szociológusi szerepek hasonlósága teremti meg a kelet-közép-európaiságot? (S itt most hadd maradjon részletkérdés, hogy keletet, vagy közepet mondunk...) Vagy arról volna szó, hogy a *mainstream*-hez képest elfoglalt helyünk azonosan periférikus – s kelet-európaiságunk madártávlatból az indiai, kínai, dél-amerikai, stb. szociológiákkal rokon? Netán – s itt már viharosabb vizekre evezünk – elméletalkotói, módszertanfejlesztői készségeink hiányoznak, illetve nem fogékony azokra a nemzetközi diskurzus (és piac)?³

Elgondolásunk harmadik (s nyilván nem utolsó) gyenge pontja, hogy nemcsak kelet-közép-európai szociológiákban, de nemzeti szociológiákban is gondolkodik – mi mást tehetne. Vagyis bizonyos országok anyanyelvi szociológiai diskurzusát vizsgálja, s olyan következtetéseket von le, hogy pl. „a lengyel szociológia a kelet-európai szociológiákkal szemben saját utat járt be, szabadabb volt, mint társai”. Lehet-e azonban valójában nemzeti szociológiákról beszélni?⁴ Túl azon a paradoxonon, hogy az egyetemes szociológia, mint tudomány sajátosan egy (maximum három) nemzeti nyelven (az angolon, a németen és esetleg a francián keresztül) közelíthető csak meg, van, aki a diszciplína jó hírnevét megőrzendő, tiltakozik: a tudomány egyetemes; azok a „nemzeti” szociológiák válnak szóra érdemessé, melyek legyőzik partikularizmusukat. Van, aki az univerzális és a partikuláris kibékítésére,

³ Vö. Saád József: „Tíz széljegyzet Némedi Dénes tanulmányához és recenziójához”, In *Szociológiai Szemle*, 2001/1, 65.

⁴ Vö. Némedi Dénes: „Reflexiók a társadalomelméletéről”, In *Szociológiai Szemle*, 2000/4 117–124, és Saád id. mű.

összekapcsolására voksol, s lehet olyan álláspont is, mely szerint mindaddig, amíg nemzetállami keretek között él az emberiség, a társadalmi jelenségek ebben az értelemben partikulárisként mutatkoznak meg, feltárásuk, leírásuk elsősorban a nemzeti nyelveken történik, s eredményeiket is az adott társadalom (és állam) hasznosítja. Így aztán nehezen elképzelhető, hogy akkor ezeket ne is tekintsük szociológiának.

Kutatásunkat öt régióbeli országra (Magyarország, Lengyelország, Románia, Szerbia és Szlovákia) terjesztettük ki. Tisztában vagyunk azzal, hogy Csehország, Szlovénia és Horvátország hiányzik e listából – a pénzügyi és személyes feltételek nem tették lehetővé e három ország vizsgálatát. A projekt indulásakor több szempont vezérelt bennünket. Először az, hogy a korábbi vitáktól eltérően, az esszéírás és a középszintű modellek megragadása helyett a környező országok szociológiai diskurzusainak részletes leltárát készítsük el. Ehhez meg kellett találnunk az egyes országok szociológiáinak legfőbb szereplőit és intézményeit. Abból indultunk ki, hogy a szociológia tudományos diskurzusát elsősorban az egyetemek és a folyóiratok „termelik” és ellenőrzik, így a tanrendekben, a szakkolozatok, doktori disszertációk tematikájában, a szakmai folyóiratokban kitapinthatóak a főbb irányzatok és változások. Hangsúlyoztuk továbbá, hogy a szociológia mint tudomány változása áll a középpontban, tehát nem kerültek be mintánkba az alkalmazott szociológia módszereit használó piac- és közvélemény-kutató intézetek, még akkor sem, ha vezető szociológusok állnak az élükön (az ő tudományos munkásságuk – amennyiben van, vagy volt – az egyetemeken és a folyóiratokban amúgy is megjelenik). Harmadrészt, noha tudjuk, hogy tudományunk állapota a leggyakrabban identitásproblémaként tematizálódik a kérdéssel foglalkozó tanulmányokban (hol a szociológia, a szociológus helye az ezredforduló Kelet-Közép-Európájában?), mi ezt a kérdést közvetlenül nem kívántuk feltenni. Mindazonáltal bízunk abban, hogy kutatásunk végén erre is kínálunk majd – alternatív – válaszokat.

Első lépésben az egyes szociológiai diskurzusok 1945 utáni történetét tekintettük át a kutatás szempontrendszer szerint, abból a célból, hogy ellenőrizhessük értelmezési keretünk (örökség-utánzás-felfedezés) érvényességét a további vizsgálódásokra.⁵ Második lépésben a kiválasztott folyóiratokat elemeztük egyszerű kvantitatív szempontok szerint. (E szempontok a cikk témáját, szerzőjét, inter- illetve multidiszciplinaritását, trendjét, a hivatkozások struktúráját, stb. tartalmazták.) A kvantitatív elemzés kirajzolta az egyes országokban folyó szociológiai diskurzusok számunkra fontos jellemzőit. Harmadik lépésben a folyóiratokban fellelt vitákat vettük górcső alá: azzal a céllal, hogy megmutassuk, „mik mentek” az elmúlt tíz évben

⁵ A hipotéziseket tartalmazó tanulmányok megjelentek a *Regio* 2000/1. számában.

a szociológiában, melyek voltak azok a témák, amelyek vitára ösztönöztek, legalábbis a gondolatok sűrűsödését hozták a folyóiratok világában. E kvalitatív elemzés módszertanának kidolgozásához segítségül hívtuk a diskurzus-elemző szakirodalmat is.⁶

Tanulmánykötetünk több szempontból sem a megszokott módon született. Nem a tudománytörténet és tudásszociológia avatott szakértői foglalták össze eredményeiket egy-egy országról, hanem magunk hoztunk létre egy kutatócsoportot, melynek tagjai ugyan szociológusok, ilyen jellegű kutatást azonban még nem végeztek. Az volt a szándékunk, hogy e fiatal kutatók friss „ártatlan” szemmel tekintsenek a kutatás tárgyára, lehetőleg ne legyenek tagjai az ottani szakmai lobbiknak, s ne mögöttes tudásaik, érdekeik és ítéleteik vezessék a tollukat, hanem képesek legyenek alávetni magukat kutatásunk módszertanának. Fiatal életkoruk egyúttal garanciát jelentett arra is, hogy hajlandók lesznek a kiválasztott folyóiratokat alaposan átolvasni, feldolgozni. Mindazonáltal tisztában vagyunk azzal, hogy e választás következtében bizonyos kontextusokat, informális tudásokat feláldoztunk az aprólékos munka oltárán. A kutatók kiválasztásának másik szempontja volt, hogy szerzőink a vizsgált ország szociológiáját alaposan ismerjék: vagy úgy, hogy abból az országból származnak és ott végeztek egyetemi tanulmányaikat, vagy úgy, hogy egyetemistaként, PhD-hallgatóként választották az adott ország egyik egyetemének szociológia szakát. A kötet szerzői tehát végzett szociológusok, PhD-hallgatók vagy friss PhD-sek. Harmadik szempontunk a „több szem többet lát”-elvének követése lett. Az országtanulmányok szemináriumi ill. workshop-formában születtek. Minden elemzési lépést többször megvitattunk, s hipotéziseinket nyilvános workshopon foglalmaztuk meg, melyre meghívtuk a térség szociológiájának avatott hazai ismerőit: *Lengyel Györgyöt* és *Tamás Pált*. Folyamatosan tanácskoztunk *Vera Sparschuh*-val, aki az időközben elinduló a „The State of Three Social Sciences Disciplines in Central and Eastern Europe” c. kutatást igazgatta a Collegium Budapestben. Az ország-felelősök többször konzultáltak és interjúkat is készítettek az ottani tanszékvezetőkkel, neves szociológusokkal. Segítőinknek ezúton mondunk köszönetet, de a tanulmányban foglaltakért természetesen kizárólag bennünket terhel a felelősség.

Végezetül szólnunk kell a kötet eklektikus elemeiről is. Két országtanulmány „váltott lovakkal” készült. A román kutatást *Lőrincz D. József*

⁶ Itt csak a legújabbakra hivatkozunk: Schiffrin, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*, Oxford: Blackwell, 2001., Wodak, Ruth (ed.): *Research on Language and Social Interaction*, Clarendon Press: Oxford, 1999., Stamenov, Maxim (ed): *Language Structure, Discourse and the Acces to Consciousness*, Amsterdam: Benjamins, 1998., van Dijk, Teun A.(ed.): *Discourse Studies*, Sage: London, 1997.

kezdte, az empirikus vizsgálatokat azonban *Kiss Tamás* és *Sólyom Andrea* végezte. A szerb szociológiát *Horváth György* kezdte kutatni, majd *Kollár Árpád* folytatta a munkát, végül ez az országtanulmány mégis torzó maradt: a szerb szociológia elmúlt tíz évének diskurzusait egyikőjüknek sem sikerült rekonstruálnia. A háborús szociológián erőt vett a háború maga: a fikció és a fakticitás, a szakember és a háborús bűnös közötti határok elmosódása morálisan és érzelmileg is ellehetetlenítette a leíró kutatói szerepeket.

Mindezek ellenére bízunk benne, hogy szerény műhelyünkben olyan kötet született, mely legalább a magyarul tudó, érdeklődő olvasó számára közelebb hozza a régióinkban született szociológiai gondolatokat.

A trivializálódás árnyékában?

A lengyelországi szociológia a kilencvenes években

GOMBOS GYULA

Lengyelországban a szociológia – szocialista táborbéli társainak alakulását összehasonlítási alapul véve – több szempontból is saját utat járt be. Ezek közül a legismertebb az a „keleti blokkban” ritkaságszámba menő tudományos szabadság vált, melynek előnyeit a lengyel szociológusok máig élvezik. A hatvanas évektől rendszeresen részt vettek nyugati konferenciákon, ottani szaklapokban publikáltak, hosszabb-rövidebb tanulmányutak alkalmával bővítették kapcsolataikat. Így nem csoda, ha a térségünkben egy évtizede kezdődött társadalmi változások első hiteles interpretálói nyugaton döntő többségben lengyel szociológusok voltak.

A kilencvenes években megjelent, a száz éves lengyel szociológia¹ eredményeit összefoglaló könyvek többsége általában nem is felejtkezik el szerénytelenül hangsúlyozni a diszciplína lengyelországi sajátos mivoltát. Az egyik például bevezetőjében így ír: „*Antoni Sulek említette nemrég, hogy annak idején Kelet-Európában három hatalom létezett: a Szovjet Hadsereg, a magyar politikai gazdaságtan és a lengyel szociológia. Mai állapotuk alapján bátran mondhatjuk, hogy közülük a legnagyobb hatalom a lengyel szociológia volt. Az 1956-ot követő újjászületése után ugyanis a szocialista táborban sehol másutt nem tapasztalható szintre fejlődött. A tábor egyfajta ablakává vált, – ahogy azt a cseh és a szlovák szociológusok jellemezték – amelyen keresztül ki lehetett nézni a világba, és szemügyre lehetett venni a nyugati tudomány által produkált eredményeket. (...) A lengyel szociológusok a nyugati szociológiával nemcsak tudományos, de szervezeti kapcsolatokat is fenntartottak. Elég csak megemlíteni azt, hogy S. Ossowski az alelnöke, J. Szczepański pedig a Nemzetközi Szociológiai Társaság elnöke volt. Ezek a kapcsolatok védtek és erősítették a lengyel szociológia hazai pozícióját is.*” (Sowa 1998:8) Szacki 1995-ben kiadott könyve, „A lengyel szociológia száz éve” annak a hetvenes-nyolcvanas években egyre többet hangoztatott szociológi-

¹ A Jerzy Szacki (1995) szerkesztésében megjelent könyv határozottan százévéssé degradálta a „szociológiai gondolkodásmód” lengyelországi létét, igaz ezt többen vitatták, hiszen az intézményes háttér megjelenéséről csak a két háború közötti időszaktól kezdve beszélhetünk.

ai egységnek, tudományos folytonosságnak egyfajta összefoglalása, mely érdekes módon hatott vissza a diszciplína alakulására. Éppen maga Szacki beszélt egy 1986-ban megrendezett konferencián – részben önkritikaként is – a szociológia történetének „prezentizmus” és „kontextualizmus” közöttiségéről. „A kortárs szociológia és a szociológia klasszikusai” című előadásában arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, hogy szociológusok által írt munkákban a múltban kifejtett vélemények, nézetek (tehát a ma már klasszikussokként definiált elődök teóriái) gyakran történelmi kontextusukból kiszakítva kerülnek bemutatásra, illetve a szerzők a hivatkozott szempontok keletkezési körülményeit csak annyiban tartják fontosnak, amennyiben az saját szövegük megértését befolyásolja. (Szacki 1990:9) Másképpen fogalmazva: a kortárs szociológusok úgy használnak klasszikusoktól származó elméleteket, hogy csak azok tartalmát veszik figyelembe, keletkezési körülményeiket viszont csak saját témájuk szempontjából írják le. Popper nyomán írja Szacki, hogy a szociológia múltja iránti érdeklődésnek két iránya van: egy történeti (mely az adott korszak szellemében keres értelmezést) és egy mitologikus (amely a jelen diskurzusaihoz keres csatlakozási pontokat). A kortárs szociológusok közül sokan – véli Szacki – egyfajta kényszert éreznek arra, hogy kutatásaik eredményeit egy hosszú és dicső tudományos tradíció folytatásaként mutassák be, így legitimálva saját munkájukat. A század első felében tevékenykedő elődeikhez ezért gyakran mint saját kollégáikhoz viszonyulnak. A két irányzat (történeti-mitologikus) időnként összekeveredik, a múlt pedig a jelen részeként tovább formálódik, fenntartva a folytonosságba vetett hitet. A tudomány mitologizálása persze nem csak a szociológia sajátja.

Az alábbiakban a Lengyelországban művelt szociológia történetét próbálom néhány oldalra összezsugorítani, majd pedig az utóbbi tíz év eseményeibe betekintést nyújtani. A lengyel szociológiáról² való írás ilyen terjedelmi keretek között már eleve teljesíthetetlen feladat, hiszen ez a fogalom ma már olyan szerteágazó diskurzusháló jelöl, melynek legfőbb irányvonalait sem egyszerű röviden felvázolni. Az utóbbi években számos új (vagy csak korábban nem vizsgálható) probléma képezi szociológiai kutatások tárgyát, a piackutatástól a diszkriminációkon, migrációs folyamatokon át a különböző elitekig vagy éppen leglecúszottabb társadalmi csoportokig. E kutatások egy része, illetve a kapott eredmények feldolgozása nyugaton már jól bejáratott módszerekkel zajlik. Más esetekben ez már csak a kutatási terület sajátos-

² Talán jobb lenne úgy fogalmazni, hogy Lengyelországban nem egy szociológia van (vagyis a „lengyel szociológia” egy nagyon tisztázatlan fogalom), hanem szociológiák vannak, mind a kutatóműhelyek, mind az elméleti és módszertani orientációk tekintetében. Másrészt mitől lengyel az a bizonyos szociológia? Attól, hogy Lengyelországban művelik, vagy attól, hogy akik művelik lengyelek, vagy, hogy a lengyel társadalomról szól stb.? Ki dönti el például, hogy Malinowski, Znaniecki, vagy Bauman mennyiben lengyel és mennyiben angolszász szociológus?

ságai miatt sem történhet így (pl. a nők helyzete, az egyház és a lokális társadalmak viszonya stb.). Írásomban az utóbbi évtized egyik olyan jelenségével foglalkozom, mely éppen az említett folytonosság tükrében válik figyelemreméltóvá. E jelenség az a nagymértékű nyitás, amely más rokon társadalomtudományok (történelem, filozófia, etnológia, antropológia, kultúrakutatás, irodalomtudomány, pszichológia, politológia, közgazdaságtan, jog) irányában nyilvánul meg. E találkozási pontok közül itt bővebben a szociológia és az antropológia egymásra találását (a szociológia antropologizálódását, ill. az antropológia szociologizálódását) mutatom be. Bár a lengyel szociológia – különösen a második világháború utáni időszak – már jó néhány vizsgálat tárgya volt, az elemzett korszak nagyjából 1989-cel fejeződik be³, így tehát dolgozatomban írásakor nem kis mértékben innen-onnan begyűjtött (sokszor szóbeli) információkra vagyok kénytelen támaszkodni, amiből persze az következik, hogy az általam felvázolt kép megközelítőleg sem lesz teljes.⁴ A rövid történeti bevezető után néhány sor erejéig a hatvanas évek eseményeinél időzöm, amire azért van szükség, mert a sorok a fent említett két tudományág kölcsönhatásainak előzményeit mutatják be. Ezt azért tartom fontosnak, mert a lengyel szociológia jelenlegi eredményeinek jelentős része rendelkezik a rendszerváltást megelőző előélettel, ami miatt szerintem az 1989-es „nagy váltás” (természetesen nem lebecsülve annak hatalmas jelentőségét) nem volt minden szempontból újabb mérföldkő a diszciplínában. Ilyen példa a szociológia és az antropológia párbeszéde is, itt azonban sietek témát váltani, mielőtt magam is a mitologizálás csapdájába esnék.

A kezdetektől a hatvanas évekig

Az 1918-ban megszerzett függetlenség után Lengyelországban a külföldről hazatérő értelmiségiek, egyetemi tanárok részvételével megkezdődött a tudományos élet, az egyetemek stb. újjászervezése. Ennek a folyamatnak a részeként alapította meg az ország első bölcsész karon működő szociológia tanszékét 1920-ban a Poznańi Egyetemen Florian Znaniecki, aki szociológiával legaktívabban a William I. Thomasszal, a University of Chicago munkatársával a Lengyelországból Amerikába kivándorolt emigránsok körében folytatott kutatások alkalmával foglalkozott. A két kutató együttműködésének eredményeképpen íródott „A lengyel paraszt Európában és Amerikában” (*Chłop polski w Europie i Ameryce 1918–20*).

⁴ A rendszerváltást megelőző két évtizedre vonatkozóan elsősorban J. Chałasiński, A. Kłosowska, J. Szczepański, J. Markiewicz-Lagneau, A. Kwilecki, J. Kurczewska, N. Kraśko, P. Sztompka, W. Kwaśniewicz, W. Winclawski és K. Z. Sowa írásait kell megemlíteni.

Poznań mellett a Varsói Egyetemen indult be rövid időn belül szociológiai képzés, és a krakkói etnológia tanszék⁴ is átalakult *Szociológia és Etnológia Tanszékké*. Diplomát szerezni 1930-tól lehetett az országban.

A lengyel szociológia alapítójaként tisztelt Znaniecki kezdeményezésére az 1920-as év folyamán létrejött a *Lengyel Szociológiai Intézet*, melynek célja az ország aktuális társadalmi életére vonatkozó anyagok feldolgozása, szociológiai értékű személyes dokumentumok gyűjtése, különféle pályázatok kiírása, kérdőíves felmérések végzése, továbbá a vizsgálatok eredményeinek publikálása, konferenciák és találkozók szervezése volt. 1928-ban az intézet Poznań város társadalmi problémáira, a munkanélküliségre, a szegénységre és a prostitúcióra vonatkozó vizsgálatot kezdett el. A beérkezett anyagok alapján J. Szczepański írt tanulmányt. Még ugyanebben az évben Chalasiński vezetésével kezdődött vizsgálat a felső-sziléziai lengyel-német viszonyokról. 1936 nyarán a Varsói Egyetem szervezett Kislengyelország több járásának falvaiban kutatást, mely a kivándorlás jelenségére és az emigrációból visszatérők falusi környezetre gyakorolt hatására irányult.

A húszas-harmincas évek folyamán létrejött a szociográfia egy típusának egységes kutatói módszere, az összegyűjtött anyagok nagyjából azonos feldolgozási módja, és ettől az időszaktól kezdve lehet beszélni a szociológiai módszerekkel dolgozó kutatók publikációs fórumairól is. Az első folyóirat, mely rendszeresen publikált szociológiai témájú írásokat a *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* volt, 1925-től jelent meg. Tudományos szakfolyóiratot a *Przegląd Socjologiczny* formájában először a Lengyel Szociológiai Intézet adott ki 1930-tól. A két háború közötti korszak könyvpiacán két szociológiai sorozat indult be: az egyik Znaniecki kezdeményezésére, a poznańi iskola teoretikus jellegű tanulmányait is kiadó, *A Lengyel Szociológiai Intézet munkái* nevű sorozat, a másik pedig a *Biblioteka Socjologiczna*. Mindemellett egyelőre nem sikerült pontosan választ adni arra a kérdésre, hogy mi is a szociológia illetve mi annak kutatási témája, és nem egy kritika tárgyát képezte a szociológiai elméletek és az empirikus vizsgálatok közötti kapcsolat gyakori hiánya.

A II. világháborút követően újjászerveződő szociológiai kutatóközpontok számára magától értetődően az egyik legnagyobb kihívást az új Lengyelországhoz csatolt, hatalmas népvándorlások helyszínévé vált nyugati és északi területek integrációs, gazdasági, kulturális stb. problémái jelentették. Létrehoztak néhány intézetet – közülük a legjelentősebbek a *Szilézia*, a *Balti* és a *Nyugati Intézet* – melyek kifejezetten erre a területre szakosodtak. Az ott zajló folyamatokat persze csak az akkori politikai légkörnek megfelelően

⁴ Ennek élére egy másik nagy nevet próbáltak megnyerni B. Malinowski személyében, aki azonban a London School of Economics-béli állása mellett nem vállalta a tanszék vezetését.

volt szabad kutatni, tehát ez a téma máig nem veszített aktualitásából. A három fenti intézeten kívül öt egyetemen működött szociológia tanszék.

A negyvenes és ötvenes évek fordulóján legjelentősebb folyóiratok a *Przegląd Socjologiczny*, a *Mysł Współczesna* és a *Wiedza i Życie* voltak, de a fentebb említett vizsgálatoknak a sztálinizmus beköszöntése miatt csak egy kis hányada jelent meg bennük, vagy esetleg könyv formájában. A „burzsoá diszciplínává” nyilvánított szociológia önálló tudományágként nem kapott helyet az új, sztálinista oktatási rendszerben, és az újjáéledő nyugati kapcsolatok ismét megszakadtak egy időre. Az enyhülés első jele az volt, hogy 1956-ban a Varsói Egyetemen újra szociológiai témájú előadásokat kezdtek tartani és ismét lehetett szociológusként diplomázni, azzal a feltétellel, hogy a szakdolgozat érinti a történeti materializmus témakörét. Elsőként a marxista érdeklődésű Z. Baumant és J. J. Wiatrot kérték fel előadóknak.

Az enyhülés a szakfolyóiratok kiadását is komolyan befolyásolta: 1957-től jelent meg a *Studia Filozoficzne*, a *Kultura i Społeczeństwo* és újjá alakult a *Przegląd Socjologiczny*, ezen kívül gyakran írtak cikkeket szociológusok a *Nowa Kultura*-ba, a *Przegląd Kulturalny*-ba és a *Polityka*-ba.

Az egyetemen kívüli legfontosabb kutatóközpontok a Lengyel Tudományos Akadémia intézményei (főleg a *Filozófiai és Szociológiai Intézet*) és a regionális központok voltak, de szociológusok számos helyen más jellegű intézményben is dolgoztak.⁵ További szervezeti háttérrel biztosított a Lengyel Filozófiai Társaság mintájára 1957-ben megszervezett *Szociológiai Társaság*. Feladata előadások, viták szervezésén kívül a könyvkiadás gondozása, szociológiai kutatóműhely és szakkönyvtár létrehozása, kutatások támogatása volt. Bár a Társaság vezetésében párttagok is helyet foglaltak, mégis az akkori hatalom önmagát meghazudtolóan nagy szabadságot biztosított a szervezetnek. Így rendszeresen tartottak tudományos üléseket egy-egy referátum meghallgatásának alkalmával, ahová gyakran külföldi vendégeket is meghívtak, és nemzetközi konferenciákra is sor került. A szervezet nagy figyelmet fordított a lengyel szociológiai hagyomány folytatására. Ennek szellemében Znaniecki (1882–1958) emlékének szentelt konferenciát is tartottak.

A szocialista és a nyugati országokból érkezett szociológusok első hivatalos találkozásán, az 1956-os amszterdami konferencián is részt vettek lengyelek.

⁵ A varsói Központi Munkavédelmi Intézet 1956-ban létrehozta munkaszociológiai műhelyét, ahol olyan témákkal foglalkoztak mint a nők munkája, az új vállalati dolgozók beilleszkedése, szervezőmunkában való részvétele, a munkahellyel való elégedettség, a műszaki értelmiség szerepe, stb. 1958-ban Lódzban létrejött az *Iskolarendszer Kutatóközpontja*, majd az év második felében a *Lengyel Rádió Közvéleménykutató Központja*, mely az első egész országra kiterjedő felméréseket végezte. Szintén ebben az évben jött létre a *Krakói Sajtófigyelő Központ*, melynek szociológiai részlegén az olvasási szokásokkal, az egyes lapok olvasóinak társadalmi-demográfiai hátterével, és az egyes sajtóorgánumok az olvasók véleményformálására gyakorolt hatásával foglalkoztak.

Beszámolóikban azt írták, hogy rendkívül nagy érdeklődés tapasztalható a nyugati kollégák részéről a marxizmus iránt, ezért Bauman és Wiatr felhívták a figyelmet a marxista szociológusok konferenciáin való rendszeres részvétellel fontosságára. A kapcsolatok visszafelé is gyümölcsözőnek mutatkoztak. A nyugati szociológusok számára egzotikusnak ható Lengyelországba egyre gyakrabban érkeztek a szocialista társadalomra kíváncsi kollégák Amerikából, Franciaországból, Izraelből stb. A hatvanas évek elejétől lengyel szociológusok a nyugati konferenciák rendszeres résztvevői voltak, különböző ösztöndíjak révén hosszabb-rövidebb időt töltöttek külföldi tanulmányutakon.

A párt igyekezett a tudomány marxista irányú fejlődését ösztönözni. Létrehozták a párt szociológiai szekcióját, melynek élére Bauman került.

A hatvanas évektől a Kerekasztalig

A hatvanas évektől megkezdődött a szociológia intézményrendszerének (mely sok helyen még a Znaniecki által lefektetett alapokra épült) megreformálása. A korábbi oktatási rendszerrel szemben az volt az egyik kifogás, hogy a szociológia tanszékek kizárólag csak kutatómunkára képzik ki a hallgatókat. Az új álláspont szerint azonban a szociológusnak a társadalmi élet különböző területein nem csak kutatóként, de szervezőként is érvényesülnie kell. Ennek megfelelően Łódzban például a szociológia tanszéket áthelyezték a Közgazdasági Karra, és létrehozták az „iparszervezési” specializációt. Ezen kívül kétféle szakosodási lehetőség volt: a munka és a kultúra szociológiája, továbbá a kulturális-felvilágosító (népművelő) irány. Az elsőt kötelező tárgyak voltak az ipari és vállalati közgazdaságtan, munkapszichológia és fiziológia, továbbá a munkajog. A másik szakon a hallgatók a népi kultúrával, a kultúra bizonyos területeinek (irodalom, film, színház) elméleteivel, művészettörténettel és a népművelő munka módszertanával foglalkoztak. A hallgatóknak a 3. és 4. év végén gyakorlaton is részt kellett venniük valamilyen kulturális intézményben. A pártvezetés a változások szükségességét azzal is indokolta, hogy a felvételiző diákok nagy része szociológiai tanulmányait az értelmiségi elit felé vezető legkönnyebb útnak tekinti, hiszen az eddigi szociológiai tanulmányok elsősorban teoretikus képzést adtak, melynek társadalmi hasznossága megkérdőjelezhető.

Közben a befolyásos helyzetbe került Bauman érdeklődése 1963–64-től a politológia területéről egyre inkább a kultúra-elméletek és kulturális kutatások irányába fordult.⁶ Irányítása alatt 1967-ben a varsói filozófia kar általános szociológia tanszékén egy érdekes kísérlet kezdődött el. Létrehoztak

⁶ Ennek során igyekezett hasonló érdeklődésű kutatók csoportját létrehozni, akik később az antropológiai megközelítés problémájával foglalkoztak. (Közülük főleg Andrzej Tyszcza, Elżbieta Neyman, Renata Siemieńska és Krzysztof Makulski nevét kell megemlíteni.)

egy antropológiai kutatóműhelyt (*Pracownia Antropologii Polski Ludowej*), amely ugyan nem volt hosszú életű, hiszen másfél évvel később, az 1968 márciusát követő megtorlások során megszüntették, mégis, az ott megfogalmazott elképzelések és koncepciók többféle formában és módon megmaradtak. Különféle utakon és eltérő intézeti háttérrel, de a kortárs lengyel társadalom kulturális antropológiai megközelítése tovább élt a szociológiában. Az antropológiai műhely köré gyűlt (általában nagyon fiatal) emberek 1966 nyaratól végeztek terepmunka-gyakorlatokat, melyek során az első metodológiai problémák is felvetődtek. Külföldi módszertani minták ugyanis egyáltalán nem álltak rendelkezésre, vagy ha mégis, azokat nem lehetett alkalmazni az akkori lengyel körülmények között. A szocialista társadalmak nemigen voltak tudományos kutatások problémái más országokban sem. A csoport által kidolgozott, „A lengyel társadalom antropológiája” kutatási program nagyjából az alábbiak szerint különült el: a) az „ember helyzetének” analízise: (1) esélyek a társadalmi struktúrák tükrében, (2) kulturális rendszerek által kijelölt célok struktúrái, (3) a személyiség struktúrája által kijelölt motivációk rendszere; b) a fenti helyzetek tipológiája, illetve a tipologizálás kritériumainak meghatározása; c) a fenti helyzetek szociológiai interpretációja. (Tarkowska 1995:17) Az antropológiai megközelítés itt az egyes ember és a társadalmi rendszerek közötti bonyolult összefüggések vizsgálatát jelentette, melynek során a kutatás középpontjában nem a társadalmi rend(szer) állt, hanem e társadalmi rend(szer)ben az egyes ember helyzete. A műhely kutatási perspektívája a kultúra antropológiai vizsgálata volt, a szociológia saját eredményeiről való lemondás nélkül. Ennek jegyében az alábbi kutatási témákat tűzték ki célul: 1) régi és új; hagyomány és modernitás, 2) különbözőség és integráció, 3) konfliktusok forrásai; a győzelem mechanizmusai, 4) kultúrák terei 5) az egyes ember és a globális társadalom, 6) nemzeti kultúra és más kultúrák (homogenitás és különbözőség – integráció), 7) nagyváros és vidék, 8) kultúra és társadalmi struktúra, 9) spontán és tervezett folyamatok, 10) normák és anómiák stb. Ezeknek a terveknek a nagy részét nem sikerült megvalósítani, mert a márciusi eseményeket követően Baumant eltávolították az egyetemről, már kinyomtatott és megjelenés előtt álló „Vázlatok a szemiotikai kultúraelméletről” c. könyvét bezúzták, a vele együtt dolgozó kutatókat és hallgatókat kirúgták stb. Ez azonban nem jelentette e szellemi közeg teljes megszűnését, a műhely munkája illegalitásban, privát körülmények között folytatódott tovább. Publikációról évekig szó sem lehetett, különösen akkor nem, ha a szerző esetleg Baumant idézte vagy hivatkozta volna. Jóval később jelent csak meg A. Tyszka „A kultúrában való részvétel. A különböző életstílusokról” (*Uczestnictwo w kulturze. O różnorodności stylów życia*) c. könyve, majd még később egy másik munkája, melyek leginkább

tükrözik a műhely tevékenységét, mind koncepciói, mind eredményei szempontjából. Tyszka írásain kívül még W. Narojek munkáin (Narojek 1973, 1987) hagyott közvetlen nyomokat az antropológiai műhely, illetve még néhány kutatóén.⁷

A szóban forgó időszak – a szociológia helyzetét természetesen döntő módon meghatározó – politikai arculatát három fő korszak jellemzi: 1) ún. kis stabilizáció (1958–1970), 2) a korai Gierek-korszak (1970–1975), melyben a gazdaság modernizálására történtek kísérletek, és 3) az 1976-tól begyűrűző gazdasági és politikai válság korszaka, melyben az életszínvonal csökkenni kezdett és komoly társadalmi feszültségek alakultak ki. (Kwaśniewicz 1995:43) Tulajdonképpen innen számítható a rendszerváltás időszaka, melynek három fő történelmi állomása a „Szolidaritás” 1980-as létrejötte, a hadiállapot (szükségállapot: 1981–83), és a rendszer végleges összeomlása 1989-ben. Az első két periódust – annak ellenére, hogy azok magukba foglalják a „normális” korlátozásoknál durvább politikai beavatkozásokat – a lengyel szociológia aranykorának szokták nevezni. E minősítés mögött az a vélemény rejlik, hogy a lengyel szociológia ebben az időszakban tudta a legkövetkezőtől többet az ország „pulsusán tartani a kezét”. (Kwaśniewicz 1995:45) Az 1956 júniusi poznańi tömeges munkástüntetések után októberben Gomułka lett a párt új első titkára, aki a liberálisabb kommunisták értékrendjét képviselte és az általa meghirdetett új politika az ország közéletének bizonyos mértékű liberalizációját indította el, nagy reményeket táplálva a tudomány és a kultúra embereiben. A szociológia a szovjet övezetben egyedülállóan kiterjedt intézményi keretek között működött, és a diszciplína viszonylag sokféle irányzatának területein folytak kutatások. Ennek eredményeképpen, természetesen az érvényben lévő tematikai, de elsősorban publikálási tilalmak mellett a szociológusok az ország társadalmának állapotáról egészen átfogó képet láthattak maguk előtt, viszont ezt a szociológiai tudást csak korlátozottan oszthatták meg a szélesebb nyilvánossággal. A Gomułka-éra 1970 decemberében ért véget az áremelések bejelentését követő gdański és gdyniai munkástüntetéseket lezáró vérfürdővel. A hatalomra ekkor Gierek került, akinek emberei a lengyel kommunisták fiatalabb generációjához tartoztak. Az új vezetői garnitúra hozzálátott a nemzetgazdaság soron következő megreformálásához, kidolgozták például a tudományos kutatói munkák új finanszírozási rendszerét. A szociológusok ezen kívül oly módon is érintettek voltak a terv végrehajtásában, hogy jó néhányukat különféle tanácsadói és szakértői minősítésben együttműködésre kértek fel. Így a '70-es évek elején több nagyszabású, évekig tartó, az egész országra kiterjesztett szociológiai vizsgálat indult el, amelyek eredményeit felhasználták a későbbi ötéves tervek kidolgozásakor.

⁷ R. Siemieńska, A. Jasińska-Kania, K. Makulski, W. Siemieński, K. Zagórski, E. Tarkowska.

Ilyen kutatási téma volt egyebek közt a társadalmi-foglalkozásbeli struktúrák változásai és a társadalmi mobilitás közötti összefüggések vizsgálata. Időközben, a '70-es évek közepétől az ország újabb gazdasági krízis küszöbén találta magát, ami fokozatosan az egész politikai rendszer válságát vonta maga után. Vészjósló szociológiai értekezések magától értetődően nem jelenhettek meg, de nyugaton publikáltak néhány, főleg gazdasági jellegű elemző tanulmányt a lengyel helyzetről. 1980-ban kitört a tengerparti sztrájk-hullám és a közismert hajógyári események után a kormány beleegyezett a Szolidaritás független szakszervezet megalakításába. Ez az időszak a lengyel szociológusközösség konfliktusokkal és feszültségekkel leginkább terhelt időszaka. A Szolidaritás engedélyezését ugyanis hosszas alkudozás előzte meg, melyben mindkét fél oldalán néhány befolyásos szociológus tanácsadóként játszott kulcsfontosságú szerepet. A fiatalabb és a középgeneráció tagjai közül pedig sokan tevékenyen részt vettek a szolidaritás szervezeteinek létrehozásában. 1980 augusztusát a lengyel szociológiatörténet úgy tartja számon, hogy sem korábban, sem később szociológusok soha nem játszottak ilyen meghatározó szerepet társadalmi konfliktusok megoldásában. Innentől kezdve a szociológia tekintetében a '80-as éveket a morális dilemmák évtizedeként lehet jellemezni. Állandósult a konfliktus a független tudományos utakatürkésző kutatók és a tudományos intézetek működéséhez elkerülhetetlen konformizmusnak való alávetettség állapotát respektáló szociológusok között. A nézeteltérések két esetben éleződtek ki, egyrészt akkor, ha valaki elméleti álláspontja a marxista-leninista doktrínával összeegyeztethetetlennek bizonyult, másrészt akkor, ha a kutatás empirikus eredményei a hivatalosan meghirdetett társadalmi valóság víziójától különböztek. A rendszeresen fellépő, felettébb éles konfliktushelyzetek ellenére a szociológustábor nem tört ketté, hanem kialakult egy olyan alkalmazkodó stratégia, mely lehetővé tette a két oldal közötti átjárást, hiszen az a síkos pálya ellenére mindkét félnek érdekében állt. (Kwaśniewicz 1990:48)

Az 1989 utáni időszak

A több mint egy évtizede bekövetkezett politikai változás és annak előzményei a társadalomkutatók számára sem jelentettek kisebb meglepetést, mint az ország lakosainak. A szociológusok is megdöbbenek a szükségállapot bevezetését hallván a reggeli hírekben, pedig ők sajátos helyzetüknél fogva mind a hatalom, mind az ellenzék oldaláról a legjobban informáltak közé tartoztak. Mégis az 1989–90-ben megjelent új vagy átalakult napilapok, folyóiratok hasábjain publikáló szociológusok cikkeiből nem, vagy csak nagyon ritkán érezhető ki olyasmi, hogy itt valami egészen újfajta helyzettel állnak

szemben. A szociológia a szélesebb közvéleménynek szánt (érthetőbb) nyelvezetet kezdett használni, amely sokszor nevet adott a korábban nem, vagy csak a hétköznapi beszéd szintjén megnevezett jelenségeknek. Ez talán jótékonyan hatott magára a tudományos szociológiai nyelvre is, melynek kivételes helyzetéből adódó „agyonkódoltsága” a kilencvenes évektől tapasztalható nyitás nyomán lett feltűnő. Az ilyen jellegű pozitív irányú változások mellett hosszan sorolhatók a negatívan, vagy legalábbis vegyes érzelmekkel leírtak is. A többi volt szocialista országban is ismert anyagi megszorítások, a szociológusok új szerepekben való feltűnése, egyes szakmai szervezetek vagy intézmények átszervezése, illetve megszüntetése természetesen Lengyelországban is ismert jelenségek. Az „agyelszívás” a politikai élet, a médiák, a különböző jól fizető munkahelyek részéről szüntelenül folyik. Ezekre itt most részletesen nem szeretnék kitérni, mivel úgy gondolom nem ezek a folyamatok jelentik az utóbbi évek lengyel szociológiájának specifikumát. (Sulek 1992)

Érdemesebb talán több figyelmet szentelni az újfajta kutatási körülmények, módszerek és irányvonalak témájának. A nagy költségvetéssel dolgozó szociológiai műhelyek pénzeszsákja a szocializmus megszűntével kiürült, minek következtében a hagyományos módszerekkel folytatott kutatások száma jelentősen lecsökkent, pl. a drága kérdőívezés és a beérkezett eredmények feldolgozása gyors ütemben szorult ki a legtöbb intézet metodológiai palettájáról, és ma már inkább csak az erre szakosodott helyeken foglalkoznak vele komolyabban. Az irányváltás azonban olyan, korábban csak elvétve használt módszereket csalt felszínre, melyek bizonyos szemléletváltáshoz és a kvalitatív szociológiai elemzés térhódításához vezettek. Bár a kvalitatív szociológiáról író szerzők általában sietik megjegyezni írásaik bevezetőjében, hogy az ilyen típusú vizsgálatoknak is komoly hagyománya van az országban (Wyka, 1990), azt azonban igen nehéz lenne megítélni, hogy az említett kényszerítő hatások nélkül milyen mértékben kaptak volna éppen most hangsúlyt. A módszertani változások mellett fontos megemlíteni a kutatási területek skálájának kiszélesedését. Az új témák közül sok korábban már a szociológia érdeklődését is felkeltette (sőt néhányat kvalitatív módszerekkel is vizsgáltak⁸), most azonban senki nem adja előre utasításba, hogy mi legyen a kutatás végeredménye.

A szakmai szempontok tekintetében „izgalmas” kutatások intézményes háttere a nyolcvanas évekhez viszonyítva lényegében nem sokat változott. Igaz, hogy létrejöttek különböző közvélemény-kutató, médiafigyelő, gazdasági elemző központok, melyek a szociológia eszköztárát is használják, ezek azonban nem a tudomány „fellegvárai”. A valódi szociológia a sokszor

⁸ Ezek közül számos olyan példát lehetne említeni, melyek publikációkban is megjelentek, részeredményeik valós problémákat tárnak fel, a végső konklúzióként levont végeredmény azonban már a hatalom elvárásait tükrözte.

hangoztatott presztízsválság ellenére továbbra is szilárdan az egyetemi keretek között működő műhelyekhez, az akadémiához tartozó *Szociológiai és Filozófiai Intézethez*, illetve a szervezési és információáramoltatási feladatokat ellátó *Lengyel Szociológiai Társasághoz* kötődik, továbbá a főleg interdiszciplináris kutatásokat vezető *Társadalmi Tanulmányok Intézete* érdemeire. A tudományág országos arculatát néhány központ határozza meg. Ezek egy része olyan egyetemi tanszék, melyeknek intézetté alakulása már csak rövid idő kérdése. Egy 1994-es összesítés szerint az országban egyetemi keretek között hét intézet működött, ezek a következő városok egyetemei (a diákok számának csökkenő sorrendjében): Poznań, Łódź, Krakó, Varsó, Wrocław, Katowice és Toruń. (Szacki 1995:18) E statisztika szerint a szociológus hallgatók száma az utóbbi öt évben átlagosan megkétszereződött, (1182-ről 2364-re) de két város esetében (Wrocław, Toruń) még nagyobb mértékben nőtt. Szociológiából diplomát szerezni az ország összes egyetemén, továbbá két tanárképző főiskolán lehet (Rzeszów és Zielona Góra). Meg lehet említeni még a Prágából Varsóba átköltöztetett CEU-t, ahol szintén van szociológia kurzus, bár ez inkább csak a volt szocialista országok kutatóival fenntartott kapcsolatok (melyek száma a rendszerváltást követően erősen megfogyatkozott) és a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szempontjából fontos. Szintén a '94-es felmérés szerint az országban a valamilyen formában szociológiával foglalkozó tudományos, kutató és fejlesztési intézmények száma 120 volt. A szociológiai témájú könyvkiadás szempontjából – az egyetemi kiadók és számos kisebb kiadó mellett – legfontosabb a varsói PWN (Állami Tudományos Kiadó), amely nemrég „Változó Európa” címmel, P. Sztompka főszerkesztésével új sorozatot kezdett kiadni, melynek célja elsősorban a külföldi szakirodalom fordítása a politológia, szociológia, közgazdaságtan és kultúrakutatás területeiről.⁹ Sztompka irányítása alatt jött létre a Krakkói Egyetem szociológia tanszékén a „'89 utáni társadalmi változások kutatóközpontja”. Ő a szerzője a nagy sikert aratott, főleg nyugati egyetemistáknak címzett *Sociology of Social Change*-nek.¹⁰ Sztompka egyébként azon kevés lengyel szociológusok egyike, aki a nemzetközi szintén elsősorban nem a rendszerváltás interpretálójaként (ld. pl. Jerzy Szacki: *Liberalizmus a kommunizmus után*) van jelen, hanem az amerikai szociológiában elfoglalt fontos pozícióját főleg teoretikus tevékenysége révén foglalta el. A lengyelországi szociológia fontos eseménye volt A. Kłosowska nemzeti kultúráról írott könyve (Kłosowska 1996), mely számos filozófiai problémát is felvetett. Kłosowska a főszerkesztője a két, vezető pozícióját továbbra is megőrző legjelentősebb szociológiai folyóirat –

⁹ Legutóbbi kiadványaik pl. Rogers Brubaker: *Nacionalizmus másképpen*, Tony Judt: *A nagy illúzió*, Göran Therborn: *Utak a modern Európába*, Claus Offe: *Az átalakulás útjai* voltak.

¹⁰ Első kiadása: Oxford 1993, majd Cambridge 1994.

a *Studia Socjologiczne* és a *Kultura i Społeczeństwo* – közül az utóbbinak. E két szaklapon kívül számos más folyóirat is rendszeresen közöl szociológiai témájú értekezéseket.

Részben talán az interdiszciplináris nyitásnak tudható be, hogy a szociológia korábbi magabiztossága lényegesen mérséklődött, ugyanis a változások arra kényszerítették a diszciplínát, hogy újrafogalmazza kutatói önazonosságát, vagyis azt, hogy a korábbi tempóhoz képest most rohamos ütemben, permanensen változó jelenségek közül mire kíváncsi és milyen módon próbál meg választ kapni kérdéseire. Az interdiszciplináris dialógus igénye természetesen a többi társadalomtudományok részéről is megnyilvánult. Lengyelországban ez azért válik (remélhetőleg) egyre látványosabbá, mert a tudomány nem nagyon (földrajzi értelemben sem) centralizált (tehát mondjuk Varsón kívül még van egy pár hely, ahol a fővárosihoz hasonló esélyekkel lehet tudományos karriert csinálni). Az országon belüli régiók szinte mindegyike rendelkezik saját társadalomkutatói központokkal (melyek többnyire az egyetemekhez kötődnek). Így például a helyi társadalmak változásairól és jelenségeiről gyakran azoknak a kutatóknak van a legtöbb mondanivalójuk, akik maguk is e folyamatok részesei. Másrészt viszont nem látszik ki-rajzolódni valamiféle tudományos provincializmus, hiszen a '89-et követő időszak egyik fontos célkitűzése volt a rokon témákban vizsgálódó társadalomkutató műhelyek közötti kapcsolat felélénkítése, ami mostanában valóban be is következik, vagyis jó néhány kutatás kapcsán élénk párbeszéd zajlik. Ilyesmi történik újabban a szociológia és az antropológia kölcsönhatásakor, amit én itt nem valamely konkrét kutatás alapján, hanem inkább a szemléletmódbeli változás rövid elemzése során szeretnék bemutatni.

Az antropológia tudományának egyik folyamatosan meglévő problémája saját mivoltának tisztázása, határainak kijelölése a rokon diszciplínák (etnológia, néprajz, történettudomány, szociológia) között. A lengyel szociológiának nem voltak (különösen nem a fenti kontextusban) ilyen identitásvarai – egészen a legutóbbi évekig. '93 tavaszán Varsó egy nemzetközi konferencia színhelye volt, melynek címe így hangzott: „Warning. Road under Construction. Interdisciplinary Approach to Systemic Changes in Poland”. A szervező intézet erősen hangsúlyozta tevékenységének interdiszciplináris mivoltát, amit rendkívül szükségesnek véltek a rendszerváltást kísérő jelenségek kutatásához. Az intézet keretein belül pszichológusok, szociológusok, politológusok, közgazdászok, demográfusok, sőt matematikusok dolgoztak együtt. Többek között e konferencia kapcsán vált világossá az is, hogy a rendszerváltást követő tudományközi összefogásban a szociológia mellett nincs hely sem a történettudomány, sem az antropológia számára. (Tarkowska 1995: 10) Tehát a kultúra problematikájának kutatása terén több évtizedes

hagyománnyal rendelkező lengyel szociológia az új kihívás, a demokratikus változások elemzésekor igencsak megfeleltetett arról az irányvonaláról. Másrészt viszont rövidesen kiderült, hogy a szemünk előtt zajló változásokat nem lehet kizárólag az újonnan megjelent tényezők (pl. piacgazdaság, pluralizmus stb.) tükrében magyarázni, hanem „a folyamatosság a változásban” (Stanisz 1992) a posztkommunista átalakulás egyik fontos jellemzője. Ahogyan a volt szocialista országok társadalmainak pszichológiai örökségéről beszélnek, ugyanúgy van a totalitarizmusnak kulturális öröksége is. Némely társadalomkutató egészen odáig merészkedett, hogy éppen a szociológiának ez a történeti-kulturális (antropológiai) perspektívája lehet a legjárhatóbb út térségünk társadalmi jelenségeinek elemzéséhez: hogyan magyarázza meg, mondjuk a szociológus-közgazdász nyugati kollégájának a néhány éves lengyel, magyar, román stb. piacgazdaságok sógor-koma-jóbarát effektusait a kulturális hagyományokat figyelmen kívül hagyva? (Tarkowski 1994) A néhány éve a szociológiában is fellépő identitászavarok rávilágítottak a lengyelországi antropológia és szociológia kölcsönhatásainak történetére, melyet a közeledések és távolodások váltakozása mellett mégis a folytonosság jellemez, hiszen még a mennyiségi vizsgálatok fénykoraiban, a legkeményebb számszerűsítő, diagrammosító korszakokban is felfedezhetők „kultúra-orientált” vizsgálatok. (Pucek 1992) A szociológia jelenlegi nyitása az antropológia irányába mind a választott kutatási témák, mind a kutatás módjainak tekintetében megnyilvánul. Ilyenek például a „mi és az ők” kategóriák köré csoportosítható témák, pl. az etnikai különbségek, a vallási-mágikus gyökerű társadalmi folyamatok, a társadalmi tér és idő témája, az önszerveződő kapcsolatháló és struktúrák témája stb., melyek az utóbbi időben gyakrabban kutattak közé tartoznak. Elméleti síkon az antropológia révén változott meg pl. a kortárs lengyel szociológia némely irányának kultúra-fogalma: a hangsúly a hagyományról egyre inkább a folytonosságra, a kultúra szüntelen restrukturalizációja irányába helyeződik. Lassan elfogadottabbá válik az a nézet, hogy egyre kevésbé egy közös múlttal rendelkező társadalom a szociológiai kutatások tárgya, sokkal inkább egy kollektív jövő felé törekvő társadalom a kutatások alanya. (Benedyktowicz 1995:39) Az antropológia gyanakvása nyomán fogalmazódott meg a szociológiai leírás/interpretálás objektivitásának kérdése is, vagyis a *kutató-„adatközlő”* és a *kutató-információforrás* síkok esetlegességének a vizsgálati eredményekre gyakorolt hatásainak problémája. (Kaniowska 1995:24)

E kölcsönhatás ugyanakkor az antropológiát is mélyen érintette. Malinowski szellemi dédunokái ma már nem utaznak Lengyelországból a világ másik felére az „idegenek”, az „ismeretlenek”, a „vadak” közé, elég, ha elvegyülnek az utca forgatagában és „saját társadalmukban” (melynek kutatása korábban igencsak a szociológia kiváltsága volt) máris a terepen találják magukat.

A kortárs lengyel szociológia érdeklődési irányai két szaklap elemzése alapján

Az elemzés tárgyát képező két, negyedévente megjelenő folyóiratra azért esett a választás, mert ezek a kiadványok hivatottak reprezentálni a jelenlegi lengyel akadémiai szociológiatudományt. Az egyik, a *Kultura i Społeczeństwo*¹¹, a Lengyel Tudományos Akadémián működő Politikai Tanulmányok Intézetének,

¹¹ A lap 1957 óta jelenik meg. 1983-tól főszerkesztője a Varsói és a Łódzi Egyetem szociológus professzora, Antonina Kłosowska (1919–2001) volt. Érdeklődésének középpontjában elsősorban a kultúra szociológiájának különböző aspektusai álltak, különösen kis társadalmi csoportok kultúrájának problematikája. A kilencvenes években főleg a kisebbségeknek a (lengyel) nemzeti kultúrához fűződő viszonyával foglalkozott. Legismertebb könyvei: *Kultura masowa* (1964) magyarul *Tömegkultúra, Z historii socjologii kultury* (1969), *Społeczne ramy kultury* (1973), *Socjologia kultury* (1981), *Edukacja kulturalna a egzystencja człowieka* (1986), *Kultury narodowe u korzeni* (1996) angolul *National Cultures at Grass-root Level* CEU Press (2000).

A szerkesztőbizottság tagjai: Jerzy Bartmiński, Czesław Hernas, Jolanta Kulpińska, Władysław Kwaśniewicz, Henryk Markiewicz, Zofia Sokolewicz, Jerzy Szacki, Piotr Sztompka, Janusz Tazbir, Józef Tischner, Andrzej Tymowski, Edmund Wnuk-Lipiński, Andrzej Wyczański.

Közülük a legismertebb nevek:

J. Tischner (1931–2000) filozófus. 1980-tól a Krakkói Teológiai Akadémia professzora. 1981 – a bécsi Institut für die Wissenschaft vom Menschen elnöke. Munkái elsősorban az emberi létezés problémáival és értékméletekkel foglalkoznak. Az ún. *találkozás filozófiájának* egyik megalkotója. Számos esszéisztikus publikációja jelent meg, legfontosabb könyvei: *Świat ludzkiej nadziei* (1975), *Etyka »Solidarności«* (1981), *Polski kształt dialogu* (1981), *Myślenie według wartości* (1982), *Zawierzyć człowiekowi* (1991), *Polski młyn* (1991), *Spowiedź rewolucjonisty* (1993), *W krainie schorowanej wyobraźni* (1997), *Historia filozofii po góralsku* (1997).

J. Szacki (1929) szociológus. 1973-tól a Varsói Egyetem professzora, majd a University of Minnesota, az Oxfordi Egyetem (197–1976), a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen munkatársa. A *Polish Sociology Bulletin* főszerkesztője (1974–1991). A '70-es években ellenzéki körök fontos alakja. 1978-ban a pártonkívüli és párttag értelmiségieket tömörítő „Tapasztalat és Jövő” vitaklub résztvevője. 1991-ben egyike a „Solidarności” Pracy csoportosulás megalapítóinak. Fontosabb könyvei: *Tradycja. Przegląd problematyki* (1971), *History of Sociological Thought* (1979), *Spotkania z utopią* (1980), *Dylematy historiografii idei* (1991) *Liberalizm after Communism*, magyarul *Liberalizmus a kommunizmus után* 1999.

P. Sztompka (1944) szociológus, a krakkói Jagelló Egyetem Szociológiai Intézetének professzora, a londoni Academia Europea tagja. Elsősorban a szociológia elméleti kérdéseivel, társadalmi változások, mozgalmak, forradalmak jelenségeivel foglalkozik.

W. Kwaśniewicz (1936) szociológus, a krakkói Jagelló Egyetem Szociológiai Intézetének professzora, főleg társadalmi struktúrák szociológiájával, falu- és városszociológiával és a lengyel szociológia történetével foglalkozik

E. Wnuk-Lipiński (1944) a szociológia professzora, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézetének alapítója (1990). Politológiai szociológiával és a radikális társadalmi változás problematikájával foglalkozik. Több külföldi egyetemen tanított, a prágai, majd a varsói CEU szociológia szakának is egyik előadója. Számos lengyel és angol nyelvű könyv, cikk szerzője és szerkesztője. Pl. *After Communism. A Multidisciplinary Approach to Radical Social Change* (1995), *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech* (1995), *Demokratyczna Rekonstrukcja* (1996)

A szerkesztőtanács tagjai: Bronisław Gołębiowski, Kazimierz Kowalewicz, Andrzej Piotrowski, Andrzej Siciński, Antoni Sulek (főszerkesztőhelyettes), Elżbieta Tarkowska, Marek Ziolkowski.

illetve az Akadémia Szociológiai Bizottságának¹² periodikája, a másik, a *Studia Socjologiczne*¹³ pedig az Akadémia Filozófia és Szociológia Intézetének és Szociológiai Bizottságának¹⁴ szakfolyóirata. Mindkettőben kizárólag tudományos intézetek (leginkább egyetemek) munkatársai publikálnak, és a szakmai presztízs mérlegén is ennek a két lapnak van a legnagyobb súlya.¹⁵ Az elemzendő kiadványok körét természetesen lehetne bővíteni, hiszen Lengyelországban a társadalomtudományi folyóirat-kiadás igen széleskörű¹⁶, továbbá létezik idegen nyelvű szociológiai szaklap¹⁷ is, a kiválasztás azonban mégsem volna olyan egyszerű, mint a fenti két lap esetében, mivel a számításba jövő periodikák nagy része valamilyen szakosodott intézet kiadványa, amiből az következik, hogy az érdeklődési irányvonalak feltérképezése viszonylag egyhangú eredménnyel végződne. Az idegen nyelvű folyóiratokkal viszont az a gond, hogy a publikált írások összeválogatására erősen rányomja bélyegét a megcélzott külföldi szakmai közönség elvárása.

A *Kultura* és a *Studia* külsőjük, illetve a közölt írások összeállítás szempontjából nem különböznek a jól megszokott „szöveggyűjteményszerű” tudományos lapoktól: az egyes számok első 10–20 oldalát általában vala-

¹² Polska Akademia Nauk – Instytut Studiów Politycznych – Komitet Socjologii

¹³ 1961 óta jelenik meg. Jelenlegi főszerkesztője Janusz Mucha, a tarnóvi Kopernikus Egyetem Szociológia Intézetének professzora. Főleg nemzet, etnikum, migráció témában publikált sokat, és szociológiatörténettel is foglalkozik.

A szerkesztőtanács tagjai: Zygmunt Bauman, Andrzej Kojder, Jolanta Kulpinska, Władysław Markiewicz, Antonina Ostrowska, Piotr Sztompka.

A szerkesztőség tagjai: Henryk Domański (Instytut Filozofii i Socjologii PAN), Krzysztof Gorlach (Uniwersytet Jagielloński), Elżbieta Halas (Katolicki Uniwersytet Lubelski), Grzegorz Lissowski (Uniwersytet Warszawski), Krzysztof Olechnicki (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Jacek Wasilewski (Uniwersytet Jagielloński), Wojciech Zaborowski (Instytut Filozofii i Socjologii PAN).

A legismertebb nevek:

H. Domański az Akadémia Filozófia és Szociológia Intézetének igazgatója, 2000 dec.-től a *Collegium Civitas* prorektora elsősorban a társadalmi rétegződés különböző aspektusaival foglalkozik, továbbá nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat végez. Könyvei: *Dynamika struktury społecznej: tendencje zmian i trwale, mechanizmy* (1994), *Jak formują się klasy średnie w okresie transformacji* (2000).

Z. Bauman szociológus. Az 50-es években a marxizmus híveként tartották számon, majd a 60-as években a pártellenes revizionisták táborába sorolták. A '68-as márciusi eseményeket követő antiszemita üldöztetések egyik alanya. Izraelbe emigrált majd 1972 óta Nagy-Britanniában, Leedsben él. A szociológiai hermeneutika és posztmodern elkötelezettje. Fontosabb könyvei (lengyelül): *Nowoczesność i Zagłada, Etyka ponowoczesna, Nowoczesność wieloznaczna, wieloznaczność nowoczesna*.

¹⁴ Polska Akademia Nauk – Instytut Filozofii i Socjologii – Komitet Socjologii.

¹⁵ Ezt támasztja alá Barbara Fatyga (a Varsói Egyetem szociológusának) véleménye is. V.ö. *Kultura i Społeczeństwo* 1996/1-ben megjelent írásával.

¹⁶ Jól lehet tájékozódni pl. a www.witryna.czasopism.pl oldalról mindamellett, hogy még jónéhány fontos, főleg szűken szakmai periodika hiányzik róla. Egy nagyobb léptékű elemzés esetén biztosan szóba jöhetne még a *Przegląd Humanistyczny*, a *Przegląd Socjologiczny*, a *Studia Polityczne*, a *Kultura Współczesna*, a *Kultura i Edukacja*, a *Sprawy Narodowościowe*, a *Społeczeństwo Otwarte* és az *ASK*.

¹⁷ *Polish Sociological Review*.

milyen szakmai életre vonatkozó cikk foglalja el. (A *Studia* esetében ez legtöbbször valamilyen évforduló vagy megemlékezés, a *Kulturá*-ban inkább az intézményes háttérre vonatkozó írás, bár itt több kivétel van.) Ezt követően kb. 140 oldalt foglalnak el a tanulmányok, majd 10–20 oldalt a különböző észrevételek és reagálások. Ezután 20–30 oldal a recenzióké, a szám végén pedig a tudományos élet krónikái kapnak helyet, továbbá a „beérkezett könyvek” listája. A lapok végén angol (és a *Kulturá*-ban 1994-ig orosz) nyelvű tartalomjegyzék olvasható, és a tanulmányok végein is általában megtalálható az angol nyelvű rezümé. A *Studia*-ban egyébként végig orosz nyelvű összefoglalók is vannak, ami utalhat a feltételezett külföldi olvasótáborra. Többször hallottam már, hogy a közép- illetve az idősebb generáció képviselői közül Lengyelországban (és valószínűleg ez más szláv országra is igaz) máig sokan inkább oroszul olvassák a nyugati szakirodalmat is, melynek oroszra történő fordítása viszonylag naprakész. A fenti összeállításhoz a *Studia* szerkesztői elég mereven ragaszkodnak, míg a *Kulturá*-ban időnként vannak eltérések. Fényképeket egyik sem közöl, sem a szövegben (kivétel esetleg néhány szerző portréja), sem a külső borítón, ahol mindkét esetben a tartalom 3/4 része olvasható. A *Kulturá*-ról általánosságban elmondható, hogy az írások felépítése szempontjából nyitottabb, szerzői viszonylag gyakran hagyják figyelmen kívül a tanulmányírás merev szabályait, s a lazább, esszéisztikus szövegek sem ritkák. E lap számos olyan tematikájú tanulmányt közöl, amelynek problémafelvetése nem kizárólag a szociológia felségterülete. Kvantitatív eredményeket (főleg táblázatok, demográfiai kimutatások, skálák formájában) a *Kultura* nagyon ritkán tesz közzé – e lap inkább a kvalitatív jellegű munkáknak ad otthont. A tanulmányok szerzőinek döntő többsége lengyel, s bár a nevek alatt feltüntetett intézetek, egyetemek között külföldi is van, de ezekben az esetekben is legtöbbször lengyel a szerző (aki olykor kül- és belföldi-ként is számon van tartva, pl. Z. Bauman neve alatt a Leeds-i és a Varsói Egyetem is fel van tüntetve). A tartalomjegyzékekben leggyakrabban előforduló nevek többnyire a folyóirat készítésében valamilyen módon részt vevők listáján is megtalálhatóak, általában jellemzően „témafelelősként”: pl. M. Czyżewski – életút, A. Kłosowska – nemzet, határtársaság, kultúrák közötti átmenet, M. Marody – társadalmi rend(szer) változásai, J. Tarkowski – gazdasági élet szereplői, M. Grabowska – vallás, Z. Bokszański – identitás, M. Latoszek – sztrájk. A *Kultura* egy-egy száma kb. két évente tematikus számként jelenik meg. A kilencvenes években ilyenek voltak a „Hatalom-kultúra-társadalom”, „Lokális és globális átalakulások”, „Nyomor és szenvedés”, „Kultúrák nyitottsága”, „Etnicitás és tolerancia”, „Menedzser kultúrák, vállalkozói világ” főcímek.

A *Studia* ezzel szemben nem ad ki tematikus számokat, zártabb és – szakmai periodikához illően – formailag is inkább ragaszkodik a „nagy könyvben leírt” folyóiratösszeállítási-prototípushoz. A tanulmányok többsége „komoly” szociológiai problémát elemez, de az olvasónak néha az az érzése támadhat, hogy mindennek oldásaként a szerkesztők időnként bevesznek egy-egy szokatlanabb témát is. Ilyen volt pl. 1997-ben a techno-partykról szóló tanulmány, amely mintegy „legalizálta” a témát a szociológia számára, miután az egyetemeken is kénytelenek lettek komolyabban venni egyes hallgatók ilyen irányú dolgozatírási szándékát. A *Studia* tartalomjegyzékében a néhány cím-, illetve kulcsszóból álló összefoglalók segítik a tájékozódást. Itt is viszonylag magas a szerkesztőbizottság szerzőként való jelenléte, de azért több külföldi tanulmány fordítása is olvasható, és tájékozódni lehet a nyugati szociológia aktuális trendjei felől is (konferenciaismertetések, könyvek). A külföldi szociológiáról való tájékoztatást és a kapcsolattartást a folyóirat 2001 februárja óta élő internetes lapján¹⁸ olvasható szerkesztői bemutatkozó oldala is a folyóirat egyik fő feladataként említi, a lengyelországi, illetve közép-kelet-európai társadalmi folyamatok elemzése mellett, és azt írja, hogy a szerkesztők a szociológia összes területét reprezentáló szövegek publikálására nyitottak, úgy az elméleti, mint az empirikus munkákra, azonban nem közölnek tisztán leíró jellegű dolgozatokat, vagy éppen zajló kutatásokról szóló közleményeket.

Mindkét folyóiratnak népes szervezeti háttere van, főszerkesztő, főszerkesztő-helyettes, szerkesztőbizottság és szerkesztői tanács (ez egy lapnál kb. 20 főt jelent) továbbá felkért recenzensek vesznek részt egy-egy szám összeállításában és a tanulmányok kiválogatásában. Bár a *Kultura* és a *Studia* szerkesztőségi névsorai különböző neveket foglalnak magukba, az intézményi hátteret gyakorlatilag azonosként kezelhetjük, függetlenül attól, hogy a lapokban két különböző intézet van feltüntetve, mivel lényegében ugyanarról az akadémiai bizottságról van szó, melynek tagjai között mindkét főszerkesztő neve is szerepelt.

Az elemzés alkalmával a két folyóirat 1989 és 2000 között megjelent számainak vizsgálatára került sor, miközben a feladat egyrészt a mellékletben látható táblázatokhoz szükséges adatok összeírása, másrészt a 10 év termelésére meghatározó módon jellemző témák, viták kiszűrése volt. Az előbbi végrehajtása hosszadalmas olvasótermi időzésbe kerül, ami Magyarországon már csupán egyetlen könyvtárban kivitelezhető, mivel lengyel szociológiai szaklapok frissebb, a kilencvenes évek második felében kiadott számai-ra máshol már nem fizetnek elő, noha az 1992-es, 1993-as számok még tíz budapesti könyvtárban olvashatók. Vajon csak arról van szó, hogy nem telik

¹⁸ A *Kultura*-nak még nincs ilyen.

a megdrágult lengyel folyóiratokra, vagy a leközölt tanulmányok a magyar olvasók közül már nem sokakat hoznak lázba, mert olyan problémákkal foglalkoznak, amelyek Magyarországon mostanában nem aktuálisak, esetleg arról, hogy nem mondanak már arrafelé semmi érdekesezt a szociológusok? Kapunk-e e kérdésre valamilyen választ az érintettektől, mármint nem a hoppon maradt esetleges budapesti olvasóktól, hanem azoktól a szociológusoktól, akik leggyakrabban publikálnak, a szóban forgó szaklapokban, vagy maguk is azok szerkesztői között vannak.

Egy 1999-ben Łódzban megtartott konferencia kapcsán írott cikkében M. Czyżewski a kortárs szociológia intellektuális védtelenségéről beszél, a jelenség tüneteit azonban a nyílt diskurzusok, az általános közbeszéd szintjén is felfedezhetőnek véli. (Czyżewski 2000) A szerző által felvetett probléma lényege az, hogy míg a szociológusok látványosan a tudományáguk működését befolyásoló veszélyek (pl. pénzihiány) miatt aggódnak, addig a háttérben az a messzemenő intellektuális védtelenség-érzet munkál, amely azokkal a jelenségekkel szemben tapasztalható, melyeket a szociológusoknak el kellene helyeznie az elméleti kategóriák rendszerében. Ez a megállapítás első pillantásra indokolatlannak tűnhet, hiszen szociológusok egyre gyakrabban publikálnak különböző lapokban, naponta szerepelnek tévéműsorokban, újabbnál újabb elméletekkel állnak elő, és számos felmérést készítenek el általános elismerésnek örvendő hazai és nemzetközi intézetek megbízásából. A „szociobeszéd” elterjedése azonban nem szabad, hogy elfedje a szociológia helyzetének valós képét.

Czyżewski tehát az alábbi „vádpontok” alapján vonja kérdőre a diszciplínát: 1) A kritikai eszme eltűnése a szociológiából, egyrészt szellem-megismerői értelemben (itt főleg felületes általánosságok ismételtetéséről, illetve azok divatos kifejezésekkel való megfogalmazásáról van szó), másrészt az aktuális tézisekkel, ideológiákkal (és azok társadalmi eredetével, funkcióival) szembeni kritikai viszonyulás hiányának értelmében. 2) A tudomány működésének keretet adó bürokratikus szervezetek követelményeinek, határidőinek stb. való feltétlen alávetettség (a média és a bürokrácia által befolyásolt társadalomtudományi közeg és a gondolkodás, melyhez időre van szükség egymást kizáró tényezők – a *fast thinker*-ek szolgáltatják a szellemi *fast food*-ot – jegyzi meg a szerző Bourdieu nyomán). 3) Az igénytelen kutatói hozzáállás diadala, mely nélkülözi komolyabb módszertani eljárások alkalmazását és elméleti viták létrejöttét. 4) A „praktikusság” térnyerése az oktatásban, reklám, PR-kurzusok, melyek technikumra, vagy inkább annak karikatúrájára emlékeztetnek (mivel az igazi technikumban igazi szakemberek tanítanak, míg a szóban forgó intézményekben többnyire gyakorlati tapasztalattal nem rendelkező elméleti beállítottságú munkatársak). Így az oktatásban a pszeudo-professzionizáció kezd dominálni. 5) A társadalomtudományok

trivializációja, vagyis a hasznosság/fogyaszthatóság látszólagos funkciójának túlzott előtérbe kerülése, mely megakadályozza érdekesebb és inspirálóbb viták kialakulását. 6) Rejtett ideológiai szerepek betöltése (egyes politikai, intézményi döntések igazolása). 7) A társadalomtudományi kutatások átalakulása olyan projektekké, melyek az aktuális általános politikai irányvonalnak felelnek meg. Az európai integrációval összefüggő nemzetközi kutatások uniformizáló sémáinak elfogadása, mely a már unalomig ismert, egy kaptafára készült brüsszeli projektek egymásutánját eredményezi, amit Czyżewski ironikusan „brukselka/kelbimbó/ gyártásnak”¹⁹ nevez. 8) Végül a szociológia hasonulása saját kulturális hátteréhez, a TV-kultúrához (a kortárs kultúrát gyakran nevezik TV-kultúrának), melyben egy láthatatlan ideológia fetisizálja a tudományt, a társadalomtudományok médiatizált művelése viszont nem képes a társadalomról kritikai reflexiókat megfogalmazni, mert a kommercializálódás szellemi együgyűséghez vezet. Ez leginkább a közvélemény-kutatás kapcsán válik láthatóvá.

A fent ismertetett gondolatokhoz M. Ziolkowski fűzte hozzá aggodalmait, aki írása első felében a szociológia művelésének egy olyan vízióját vázolja fel, mely ha valósággá válna, nem kellene a szociológia trivializálásáról beszélni. Ezután rámutat azokra a körülményekre, mely „ludasak abban”, hogy az utóbbi évek szociológiai munkái ezeket a feltételeket nem valósítják meg.

Abból indul ki, hogy általában véve a szociológia feladata a saját társadalmunk intellektuális megértése, illetve az, hogy segítsen e társadalomnak megérteni saját magát. Eme intellektuális megértés megvalósulásához feltétlenül szükség van arra, hogy a szociológiát semmilyen külső nyomás ne befolyásolja, legyen az aktuális hatalmat alátámasztó ideológia, helyi vagy külföldi elitek által éltetett mítosz, stb. A szociológiának természetéből adódóan a „bizalmatlanság és az örök gyanakvás eszközének” kell(ene) lennie, melynek mindig tudnia kell(ene) valami érdekeset, a felfedezés erejével ható újdonságot mondani saját társadalmunkról, annak alapvető problémáit boncolgatva. Az igazi, nem triviális szociológiai elmélkedéstől Ziolkowski szerint távol áll a partikularizálódás, és nem lehet megrendelésre írt. Az így meghatározott szociológia művelésének megvalósítása azonban rendkívül nehéz, sőt lehetetlen.

A szerző emlékeztet rá, hogy amikor a diszciplína trivializálásáról beszél, valójában két területről van szó: a *belső* és a *külső trivializációról*. Az előbbi főleg a szociológustársadalom (annak is csak az önkritikusabb része) számára észlelhető, és egyfajta immanens tendenciából ered, melyet a szociológiai feltárások hipotéziseinek és végkifejleteinek „felfedezés-

¹⁹ Szójáték: „produkcia brukselak” a kelbimbó lengyelül brukselka.

nélkülisége” jellemez. Az utóbbi vizont a szociológusok által realizált projektek trivializációja, mely projektek különböző csatornák révén a nem szakmabeliek felé prezentálódnak: a politikai éltek, menedzserek, gazdasági szakemberek és végül, a szélesebb értelemben vett média-információkat befogadó közönség irányába. Ez a mindkét területen megnyilvánuló trivializáció természetesen oda-vissza hat egymásra. A szociológia belső természetére és fejlődési tendenciájára vonatkozó tünetek mögött Ziolkowski a következő okokat látja: a szociológiának hagyományosan – bár utóbb még nagyobb mértékben – problémái vannak saját önazonosságának, vagyis az általános gondolkodástól merőben különböző, sajátos módon történő elmélkedés módjának a megtartásával. Hogy mi a szociológia, az dönti el, mit művelnek a magukat szociológusoknak tartó kutatók, illetve azok, akiket környezetük szociológusnak ismer el. A szociológia, mint diszciplína keretei közé nagyon eltérő típusú tudományos diskurzusok férnek be, pl. két, egymástól igen távol álló szélsőség, a matematikai-statisztikai modellekkel való érvelés és a „valóságról”, annak kutatási lehetőségeiről való általános filozófálgatás is azt illusztrálják, hogy a szociológia a tudomány egy olyan területe, ahol a tudományosság alapjai, keretei a leginkább eltérőek, és némely megközelítési módjai lényegében nem különböznek az általános gondolkodás megállapításaitól. Emiatt állandóan aktuális a kérdés: mi a szociológiai analízisek „hozzáadott értéke” az általános elmélkedéshez.

Nem mentséggént, csak egyfajta magyarázatként lehet elmondani, hogy a szociológia az utóbbi években Lengyelországban is erős bürokratikus és időbeli korlátozásoknak van kitéve, amelyek kikényszerítik azon kevésbé ambiciózus témák felvállalását, amik általában a „normális tudomány” kánonjába illenek. Ez különösen a fiatalabb kutatókra érvényes, s a tudomány, sőt az egész szellemi élet innovációs szintjének alacsonyodásához vezet, mivel az egységesítő, komolyabb technikai háttérrel igénylő kutatások, például a gyakorivá vált nemzetközi összehasonlító vizsgálatok teljesen egységes sémák alapján készülnek. Másrészt viszont rendkívül nehéz lépést tartani a rohamosan változó valósággal, ami döntően befolyásolja a kutatási témák megválasztását, illetve a társadalmi jelenségek elméleti megvilágítására tett próbálkozásokat. Mindez oda vezet, hogy a kritikusságáról messze földön híres lengyel szociológia, mely valaha oly határozottan védekezett az „*ancien régime*” ideológiai befolyásával szemben, most képtelennek látszik hasonlóan kritikusnak lenni a jelenleg a nyugati szociológiában domináló divatokkal, elméleti intellektuális tendenciákkal szemben, ideértve azok ideológiai és gyakran politikai körítését is. A lengyel szociológia ilyen módon egyre inkább imitatív szociológiává válik – véli Ziolkowski.

Azok a szociológusok, akik igyekeznek megtartani kritikus viszonyukat a valósággal és az azt vizsgáló domináns metodológiákkal szemben, általában kétféle radikalizmus felé hajlanak. Az egyik egy közgazdaságtani-társadalmi radikalizmus, a másik egy episztemológiai-relativisztikus radikalizmus. Az első természetes ellentéte a modernizáció paradigmájának, a lengyel szociológiában mégis a második terjedt el jobban. Itt Gellnerre lehetne hivatkozni – írja szerzőnk – aki rámutat arra, milyen könnyű az átjárás a kiábrándult marxizmusból a posztmodernbe. (Gellner 1992) Lengyelországban azonban ennek a divatnak főleg nem a volt marxisták hódolnak. Régebben, ha valaki nem akart a szocialista valóság féligazságairól írni, inkább metateoretikus problémák felé fordult. Ma, amikor az új valóság bizonyos elemei nem felelnek meg az értelmiségi értékrendszernek és gyakran veszélyeztetik az értelmiség társadalmi pozícióját, szintén sokszor kényelmesebb a metateóriát választani. Visszatérve az ideális szociológiához: a nem triviális szociológiának számolnia kellene az önismeret viszonylagosságával, ugyanakkor nemcsak saját magáról és önmaga megismeréséről kellene elmélkednie, és nem is a filozófia felé kellene fordulnia, inkább meg kellene hagynia a vita lehetőségét a filozófusoknak arról, hogy a valóság feltárása, vagy éppen annak konstruálása történik-e.

A másik probléma a szociológia szélesebb, társadalmi kontextusban értelmezendő funkcionálása. Itt P. Bourdieu nyomán a tudományt a konkurenciaharc színterének nevezi Ziolkowski, ahol a tudományos autoritás monopóliumáért folyik a harc. Ez a monopólium egyrészt, mint technikai képesség, másrészt, mint tudományos kompetencia értendő. Ez a harcmező különböző szférákat foglal magába, melyeken a csata zajlik. 1., „tisztán” tudományos-kutatói tevékenység, 2. kutatói, illetve hallgatói csoportok irányítása, 3. szervezői, értékelő (bizottságok, tanácsok, recenziók, kiadás) és szervező-financiális tevékenység (alapítványok, kapcsolat a külvilággal és a finanszírozási forrásokkal), 4. egyetemi oktatás, 5. külső tevékenységek, melyek biztosítják a publikus, politikai, társasági pozíciót és a társadalmi látottságot, különösen a médián keresztül történőt. Az igazi probléma az, hogy sok szociológus számára a pozícióért és a presztízisért folytatott harcban főleg a tudományon kívüli szférák számítanak – írja Ziolkowski.

Lengyelországban tehát a tudomány embereire elég sokféle kísértés leselkedik, melyek elvonják őket tulajdonképpeni feladatuktól. A szociológia nemcsak látható akar lenni a társadalom előtt, de igyekszik is befolyással lenni arra. A külső trivializáció elkerülésének egyik feltétele pedig az volna, ha a szociológia megtartaná a tudományosság belső standardjait és meghatározná saját szerepét a közdiskurzusban, mivel az „oral sociology” gyakorlása

ma távolról sem jelent olyan társadalmi attraktivitást, amelyet az *ancien régime* idejében jelentett a szociológia művelése.

A fent idézett szerzők által önkritikusnak tartott, illetve a lengyel szociológia trivializálódásához nagymértékben hozzájáruló (nem feltétlenül a legfiatalabb) szakmabeliek közötti egyre elmélyülő szakadék már évek óta látható volt a háttérben. A tünetek (a lengyel szociológia „wesztornizációja”) a szociológus társadalomban törésekhez, majd konfliktusokhoz vezettek. A törésvonalak a *Res Publica Nowa* c. folyóirat 2000 júliusi számában indított vita kapcsán váltak jól láthatókká. A vitaindítók neves szociológusok által szerkesztett két Európai Unió témájú könyv kapcsán kérdőjelezték meg egyes statisztikai adatok hivatkozási alapul szolgálásának módját, illetve a mennyiségi szociológia egyes, az utóbbi években különösen elterjedt módszerét.²⁰ A megszólítottak azonban nem a felvetett problémákra reagáltak, hanem a „minőségiek” a „mennyiségiek” elleni összeesküvéseként értelmezték a cikket, majd értelmetlen módon a mennyiségi szociológia szükségességét bizonygatták, holott annak létjogosultságát a vitaindítók egyáltalán nem vonták kétségbe. Egyes válaszok (pl. az egyik legnagyobb lengyel közvélemény-kutató intézet igazgatójéé) a személyes sértegetéstől sem riadt vissza, ami sok szakmabeli számára a kompetencia-határok védelmére irányuló akcióként volt értelmezhető. A korábbi egység tehát, melyet a rendszerváltásig domináló ideológiával szembeni kritikai viszony tartósan konzervált, több szempontból is megbomlott. A válságjelek ilyen hosszú felsorolása után jogosan merülhet fel a kérdés: ugyan miért keresne valaki lengyel szociológiai szaklapokat egy budapesti könyvtárban?

A szociológia identitásválsággal küzd. A szociológus társadalmon belüli különböző érdekcsoportok kialakulása azonban távolról sem egyenlő a „lengyel szociológiai egység”, mint egyfajta folytonos szellemi közeg megtörésével. Az egyetemi oktatási programokban továbbra is nagy figyelmet fordítanak a lengyel szociológiai hagyományok ismeretére, továbbá annak a nyugati szociológia melletti saját helyére. A feltett kérdésre talán jobb választ ad Zólkowski írásának befejező gondolata, mely azzal vigasztalja olvasóit, hogy a válságjelek mellett még szép számmal találhatók olyan, lengyel szociológusok által írt munkák, amelyek tanulmányozása egyáltalán nem triviális időtöltés lehet.

A lengyel szociológia további diskurzusai

Az olvasótermi munka – a sajtóelemzés – az utóbbi fejezetben leírtak jegyében zajlott le. A kilencvenes évek lengyel szociológiájáról szóló közbeszédet

²⁰ Az írások a www.republika.onet.pl oldal polemiki lapján is megtalálhatók.

meghatározó cikkek leválogatását, illetve főbb érdeklődési irányvonalainak felvázolását tehát az alábbi kritériumokat szem előtt tartva kiviteleztem: 1) nem az egyes tematikai csoportokba tartozó cikkek mennyiségét vettem kiindulási alapul, hanem azt, hogy olyan írásokat válogassak ki, amelyek a szociológia részéről valóban „hozzáadott értéket” jelentenek egy szélesebb dimenziójú (interdiszciplináris) közbeszédhez. 2) kihagytam a válogatásból azokat a témákat, amelyekben az itt ismertetett „trivializáció” jegyeit véltem felfedezni, vagy a média különböző csatornái révén már „lerágott csontnak” minősíthetők (pl. számos a politikai szociológia kategóriájába sorolt írást ilyennek ítélt meg) 3) nem soroltam be a válogatásba olyan témákat sem (itt főleg az utánzás v. utánzás-felfedezés rubrikákba került tanulmányokról van szó), amelyekről úgy véltem, hogy nyugati trendek „sikertelen” átvételét reprezentálják, mivel lengyel körülmények között alkalmazhatatlannak bizonyultak. 4) végül figyelembe vettem azt, hogy a beválogatott cikk valóban szociológiai, a szociológia eszközeivel (is) kivitelezett tanulmány legyen, amely a „saját társadalom” valamilyen vetületét fedezi fel. Ennek megfelelően az alábbiakban két diskurzust ismertetek részletesen, bemutatva azok szélesebb (a két szociológiai folyóiraton kívüli) megjelenési kontextusát is, s ez által igyekszem kihangsúlyozni a szociológiai látásmód mibenlétét. Megjegyzem azonban, hogy a két téma az elemzett folyóiratokban több, egymást követő hagyományos felépítésű tanulmány formájában jelent meg, melyeket számos ponton össze lehet kötni, de nem képeznek olyan jellegű vitákat, melyekben az egy-egy írás bizonyos állításait követő konkrét reagálásokat lehetne végigkövetni. Ilyeneket a tíz év anyagában egyáltalán nem találtam.

Ugyanezt tapasztalta Barbara Fatyga is, aki kilenc lengyel társadalomtudományi folyóirat 1993 és '95 között megjelent recenzióit nézte át, és azt állapította meg, hogy mind a kritika, mind a vita kiveszőfélben lévő műfajok. (Fatyga 1996) A professzionális recenzióknak ugyanis éppen, hogy vitát kellene indítania és élénkíteni a gondolatcserét, egy olyan polémia kezdetét jelentve, melybe bekapcsolódik az egész érintett szakmai kör. Ezzel szemben a szerző az átnézett recenziók 97%-át egyszerű információs ismertetőnek, 3%-át dicsérőnek (jubileumi dicshimnuszknak) találta, kettő kritizált, de nem magát a kötetet, hanem egy-egy kiadói botrányt, s csupán két recenzió szállt valódi vitába a megjelent könyv állításaival. Ezen a helyzeten igyekezett változtatni a *Kultura* és a *Studia* a kilencvenes évek végén. Néhány számban egy-egy fontosabb könyv kapcsán meg is jelent több hozzászólás, ezek azonban inkább különböző nézőpontú szerzők kommentárjai, és nem képeznek vitát. Valószínűnek látszik, hogy a negyedévente megjelenő folyóiratok nem a legalkalmasabb fórumai egy esetleges vita kialakulásának az egyes számok megjelenése közti hosszú idő miatt (főleg, ha néha csak összevont

szám jelenik meg), másrészt a szerkesztők számára komoly problémát jelenthet egy tanulmányra írott esetleges reagálás közzététele a tanulmányt tartalmazó számot követő kiadásban, mivel a szóban forgó periodikák komoly szakmai presztízse miatt gyakran egy-egy tanulmány több, mint egy évet várakozik a megjelenésre. Az általam ismertetett két témát övező közdiskurzusbeli viták menete világosan nyomon követhető a legrangosabb lengyel napilap, a *Gazeta Wyborcza* hasábjain. Az alábbiakban egyelőre e témák a *Kultura* és a *Studia* által preferált szociológiai vonatkozását mutatom be.

Regionalizmus Lengyelországban

Lengyelország néhány vidékén különböző formában, különböző háttérrel és eltérő intenzitással a központi állami struktúráktól való nagyobb függetlenség iránti törekvés körvonalai rajzolódtak ki a kilencvenes évek elején. E jelenség kapcsán a leggyakrabban szóba kerülő területek a kasubok²¹ által lakott Tengeremlék, Nagylengyelország²² és Felső-Szilézia²³. Mindhárom vidék lakói igen erős regionális öntudattal jellemezhetők, ami a politikai, jogi stb. légkör változásával különféle, a közéletben aktívan résztvevő, önmagukat „regionalistaként” definiáló csoportosulás, szervezet, egyes esetekben politikai párt létrejötte kapcsán vált jól láthatóvá, a hasonló gondolkodásmódot tükröző kiadványok, újságok mellett. A jelenségről szólva fontos megkülönböztetni két alapvető fogalmat: a regionalizációt és a regionalizmust. Az előbbi általában „felülről jövő” kezdeményezés, mely leggyakrabban gazdasági érdekektől vezérelt technokraták és különböző specialisták műve, akik absztrakt térben jelölnek ki „mesterséges” régiót, általában figyelmen kívül hagyva a terület történelmi, kulturális stb. hátterét. Ilyen pl. a német-cseh-lengyel határ térségében létrehozott Nysa-Eurórégió, melynek a három országban élő lakosait a fogyasztói turizmusból eredő kölcsönös gazdasági függésen, és néhány jól beindult vállalkozáson kívül egyelőre vajmi kevés szál köti össze. Ezzel szemben a regionalizmus „alulról jövő” iniciatíva, mely általában a lokális kultúrára (ami sok esetben etnikai különbözőséget is jelent, pontosan behatárolható földrajzi-történelmi háttérrel) épül, s az adott régióban élők különböző szükségleteinek (pl. gazdasági) számukra „igazságosabb” kielégítésére törekvő társadalmi kezdeményezésnek tekinthető. Nagylengyelország esetében ezt „gazdasági-civilizációs”, illetve „szentimentális-történelmi” regionalizmusnak nevezik, mivel a térség önállósodása mellett érvelők első sorban (nyíltan vagy burkoltabban) a földrajzi fekvésből és történelmi háttérből

²¹ A tengeremléki vajdaságokban élő „autochton” lakosság, a legismertebb kasub Günter Grass.

²² Történelmi terület az ország nyugati részének közepén.

²³ Az alábbi oldalakon részletesen ismertetem.

eredeztethető civilizációs fölényre hivatkoznak, melynek lehetőségeit kihasználva – ha a központi rendszer korlátjai engednék – gazdasági fölényre tehetnének szert. A kasub törekvések esetében főleg kulturális-nyelvi, illetve történelmi okokról lehet beszélni. A felső-sziléziai regionalizmusnak pedig mind gazdasági, mind történelmi-földrajzi, mind pedig kulturális alapjai ismertek. A háromféle regionalista törekvés közül egyik sem mintapéldája az európai regionalizmusoknak, a legtöbb „probléma” mégis a legutóbbival van.

A felső-sziléziai regionalizmus témája az átnézett folyóiratok közül a *Studiá*-ban jelent meg először.²⁴ (Jałowiecki 1992) A tanulmány szerzője²⁵ az önállósodási törekvések hátterében a német kisebbséget, továbbá az ott élő ún. „autochton” népességet, a slonzákokat (ślązak) látja. E népcsoportnak, mivel évszázadok óta a lengyel-német határtérségen él, sajátos etnikai-kulturális jellemzőit ingatag nemzeti öntudata²⁶, illetve köztes léte határozza meg, mely a történelem alakulásától függően hol inkább lengyel, hol inkább német volt (a legutóbbi időkben inkább az utóbbi)²⁷. A slonzákok híresek szülőföldjükhöz (az opolei és a katowicei vajdaságok középső és délebbi részeiről van szó) való ragaszkodásukról és jellegzetes nyelvjárásukról. Számukat, ami a hetvenes-nyolcvanas évek folyamán az NSZK-ba távozottak miatt megcsappant, nemzetiségre vonatkozó népszámlálási adatok hiányában pontosan senki sem ismeri, lengyel becslések szerint az országban 300–400 ezer²⁸ „magát német származásúnak valló” személy él, német vélemény szerint legalább kétszer ennyi. Mindenesetre az opolei és a katowicei vidékeken, melyek az ország legsűrűbben lakott területei, a slonzákok mindenütt jelentős kisebbségben²⁹ vannak a helyi, és az iparosítás révén ideköltözött, „betelepült” lakosság mellett.

Felső-Sziléziában két komolyabb kisebbségi kulturális szervezet működik³⁰, melyek egymással némileg konfliktusban állnak. Jałowiecki a köztük lévő nézeteltérést abban látja, hogy míg az egyik határozottan német

²⁴ Felső-Szilézia egyébként a II. világháború utáni évektől szinte folyamatosan a szociológiai érdeklődés középpontjában áll. A gazdasági és társadalmi sajátosságairól írott komolyabb tanulmányok egy része „kötelező olvasmány” a lengyelországi szociológia szakokon.

²⁵ A Varsói Egyetem szociológusa, elsősorban a tér és a társadalom viszonyával foglalkozik. A szóban forgó regionalizmusról sokat publikált a katowicei Szociológia Intézet munkatársaival közösen is.

²⁶ Nemzeti, nemzetiségi stb. státuszuk folyamatos vita tárgya, Dorota Simonides az Opolei Egyetem slonzák származású etnográfus professzora „etnoregionális csoportként” definiálta ezt a népességet.

²⁷ Szociológiai vizsgálatok a slonzákok körében az alábbi identifikációs formákat különböztetik meg: 1) lengyel és slonzák 2) slonzák és lengyel 3) slonzák 4) slonzák és német 5) német és slonzák 6) német.

²⁸ Ebbe az adatba bele kell érteni az ország északi részén élő kasubokat, mazúriákat és warmiákokat is. A lengyelországi etnikai németek számát 5–10 ezerre tartják.

²⁹ Az Opole-vidéki német kisebbségi kulturális szövetségnek 180 ezer tagja van. A számadatakat az ismertetett tanulmány alapján adom meg.

³⁰ 1992-t írunk.

kisebbségi szervezatként működik, a másik tömörülés tagjai úgy vélik, hogy a németek, illetve a slonzákok (lélekszámtól függetlenül) Sziléziában nem képeznek semmiféle kisebbséget (itt nyilvánvalóan e fogalom valamilyen pejoratív „jött-mentként” való értelmezéséről van szó), hanem nagyon is otthon vannak ezen a területen. E szervezet tagjai több nyilvános fórumon kifejtették reményüket, mely szerint Felső-Szilézia állami státusza hamarosan megváltozik. Az ilyen jellegű igyekezet természetesen a politika színterén is megjelent, szintén két szervezet főszereplésével. Az egyik felső-sziléziai lakosokat, de nem kizárólag slonzákokat tömörít egybe, akik a lengyel államiság keretein belül követelnek a régió számára különféle kiváltságokat, bár van egy olyan szárny is, amely az önálló, ún. Nagy-Szilézia³¹ megteremtését tűzte ki célul. A másik szervezet tagjai viszont főleg etnikai slonzákok (Lengyelországon kívül élők is), akik Felső-Szilézia autonómiájának megteremtéséért küzdenek, az ország egészéhez viszonyított kulturális különbözőség mellett azzal is érvelve, hogy az iparosítás, környezetszennyezés stb. által elszenvedett halmozott hátrányok ellenére a központi állami szervek nem viszonyulnak megkülönböztetett figyelemmel a térséghez. Az autonómia hívei szerint ezt jól illusztrálják pl. az aktuális (1990-es, 1991-es) költségvetési adatok, melyek a szocialista Lengyelország Felső-Sziléziával szembeni gyarmatosító politikáját idézik, melynek lényege az volt, hogy a hatalmas ipari beruházásokra gigantikus összegeket pumpáltak az országnak erre a részére, míg egyéb, pl. szociális problémák – melyek az iparosodás növekedésével arányosan hatványozódtak – megoldására csak az országos átlagnak megfelelő összegeket utalt ki Varsó.

Az autonomisták szerint tehát, ha ez a kolonizációs politika a rendszerváltás után is folytatódik, nem sok esély van a helyzet javulására a térségnek a lengyel államon belüli státuszának megváltoztatása nélkül. A piacgazdaságra való áttérés a felső-sziléziai iparvidék bizonyos ágazatainak gyökeres átalakítását kényszerítette ki, ami hatalmas elbocsátási hullámokkal jár. Az ezt követő munkássztrájkokon, több helyen alakult ki olyan jellegű konfliktus, melynek során az „öslakosok” azt követelték, hogy a létszámcsökkenések alkalmával először a „betelepültek” kerüljenek lapátra, mondván, hogy a helybéli munkahelyek elsősorban a helyi lakosságot illetik meg. Ezek a hangok viszont a többségben lévő „betelepültek” (hiszen a valamikori betelepültek már helyben felnőtt leszármazottjai is támadva érezték magukat) védekező reakcióit váltották ki. A tanulmány szerzője „sziléziai”³² nacio-

³¹ A történelmi Szilézia területének egészét (a Csehországhoz tartotó résszel együtt) értik alatta.

³² A „sziléziai” alatt felső-sziléziait kell érteni, mert történelmi okok miatt a lengyel köznyelvben a Szilézia földrajzi név általában Felső-Sziléziára (melynek központja Katowice) vonatkozik. A történelmi Szilézia egyes területeire az Alsó-Szilézia, Opolei-Szilézia, Felső-Szilézia és Cieszyński-Szilézia földrajzi nevek használatosak, de különböző szövegekben ezek használatát is folyton magyarázni szokták, mivel e területek történelmi határai nem egyeznek a jelenlegi illetve a szocialista időkben érvényes közigazgatási határokkal, és sok szempontból teljesen eltérő arculatú térségekről van szó.

nalizmusról” ír, a szövegben idézőjelbe téve e kifejezést, de baljósan hozzáfűzi, hogy az idézőjel használatát egyelőre még indokoltnak látja.

Jałowiecki írásában ismertet még egy – főleg a német slonzákok körében népszerű – elképzelést, mely Felső-Szilézia jövőjét annak eurorégióvá alakításában látja, úgy, hogy a terület adminisztratív beosztását, állami státuszát, stb. a németországi Bundesland-ok mintájára formálnák át. Az ötlet kiötlői azzal támasztották alá tervüket, hogy egy ilyen átalakítás egyébként is megfelelne az Európai Unió elvárásainak, tehát a lengyel politikai elképzelésekkel sem lenne ellentét. A tervet bizonyos németországi gazdasági körök, továbbá az ott élő slonzákok is üdvözölték, és többek részéről elhangzott, hogy ezt a lépést Felső-Szilézia Németország irányába történő integrálásának első lépéseként látják, amivel rendkívül érzékeny témát érintettek, és ellenvélemények lavináját indították el.

Összefoglalva: Jałowiecki a Regionalista kérdéskör c. tanulmányában konkrét példák alapján bemutatja az európai regionalizmusok típusait, melyek oka a legtöbb esetben az állam központi szervezetei felől egy adott térség felé megnyilvánuló etnikai, kulturális, gazdasági ökológiai stb, jellegű, valamilyen formájú diszkrimináció. Rátér az ilyen jellegű folyamatok Lengyelországban megfigyelhető jelenségeinek tárgyalására, és elemzi a felső-sziléziai regionalizmus mibenlétét, kimutatva, hogy a „forgatókönyv” itt is ugyanaz, mint más ismertebb esetekben: bizonyos lokális, helyi vezető csoportok arra a következtetésre jutnak, hogy térségük problémáinak orvoslása nem képzelhető el a régió állami státuszának megváltoztatása nélkül. A baj akkor jelentkezhet – írja – amikor a kérdés „olcsón” átpolitizálódik, vagyis bizonyos politikai erők a régió fejlődésének konkrétan felismerhető ellenségét, akadályozóját igyekeznek felmutatni, ami lehet az állami apparátus, vagy a kulturálisan idegen szomszéd, vagy az ország régióin kívüli lakosai. Emiatt úgy véli, hogy az önállósodási szándékok könnyen átalakulhatnak nacionalista és szeparatista törekvésekké. Ennek feltételeit Felső-Szilézia esetében is adottnak látja, pl. akkor, amikor egyes gazdasági függetlenedésben érdekelt politikai vezetők a slonzákok kulturális másságára támaszkodva érvelnek úgy, hogy saját maguk nem részesei a szóban forgó lokális kultúrának, de igyekeznek annak „hordozóit” megnyerni saját politikai csoportosulásuk számára, etnikai színezetet is adva a problémának. Több politikus ugyanis úgy véli, hogy ha a felső-sziléziai régió valamilyen formában önállósodna, a területén kitermelt hatalmas mennyiségű szén, vagy más nehézipari termékék értékesítéséből származó bevételek nagyobb mértékben lehetnének a térség számára visszaforgathatóak, mint a fennálló helyzetben, melyben e bevételek jelentős része az ország központi költségvetésének kasszáiba vándorol, s onnan kerül szétosztásra. A tanulmány szerzője nem tartja

kizártnak, hogy Lengyelországban ezt követően láncszerűen megjelenhet a belorusz, vagy az ukrán regionalizmus is, mely esetleg nacionalizmussá alakulhat akkor, amikor a xenofóbia és a nacionalizmus hullámai söpörnek végig Európán.³³ „Lengyelországban a regionalizmus küszöbét már átlépték” – fejezi be dolgozatát Jałowiecki.

Felső-Szilézia a *Studia* következő számában ismét terítékre kerül, ezúttal a térség szociológiai kutatását a legtöbbféleképpen reprezentáló kutató műhely, a katowicei Szilézia Egyetem Szociológia Intézetének berkeiből származó tanulmány formájában, melynek címe Társadalmi valóság a felső-sziléziaiak mindennapi tapasztalatai alapján. (Łęcki-Wódz-Wódz-Wróblewski 1992) Ez a tanulmány olyan szálakon fut, illetve olyan témákat vet fel, melyeknek teljes kifejtése ugyanezen szerzők által egy könyv formájában kiadott értekezésben olvasható. (Łęcki 1992) A szerzők tanulmányuk *Studia*-ban való közzétételét azzal indokolják, hogy az alacsony példányszámban megjelent könyvnek nincs sok esélye arra, hogy szétoszlassa a „sziléziai problematika” körül elterjedt sztereotípiákat és mítoszokat (többek között szociológiaiakat is). Bevezetőjükben azt írják, hogy a Szilézia-témával való foglalkozást különösen fontosnak tartották akkor, amikor a regionalizmussal és a vele összefüggő identifikációs problémákkal kapcsolatos viták erősen felélénkültek (ahogy azt a *Studia* előző száma is mutatja – gondolhatja az olvasó). Jałowiecki tanulmányára konkrét utalást nem találunk a folyóiratbéli megjelenéshez írt rövid aktualizáló bevezetőben – ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a dolgozat (illetve a könyv) alapjául szolgáló kutatás 1990-ben zajlott – hacsak nem tekintjük azt is az említett felélénkült vita részének. Ezt meg is tehetjük, hiszen a szerző nem csak leírja a jelenséget, de saját következtetéseit, véleményét és aggodalmait is kifejti. A varsói szerző írására is gondolhatunk akkor, amikor a mítoszok és sztereotípiák létéről olvasunk a bevezetőben – különösen így 10 évvel később visszatekintve a Felső-Sziléziában azóta történtekekre.³⁴

A katowicei tanulmány felső-sziléziaiak magnószalagra rögzített élettörténeteire épül. Olyan személyek által elmondott biográfiák leírása és elemzése, akik önmagukat *górnóslzak*-nak (felső-sziléziai) vallják, és környezetük is annak tartja őket. A vizsgálat kivitelezőinek szándékai/feltételezései szerint a magnóról leírt anyag olyan alapul szolgál, mely egyfajta általános

³³ A tanulmány írásának időpontjában minden etnikum-állam témájú dolgozat írója előtt élő példaként ott lebegett a kelet-európai nacionalizmusok különféle fellángolásai (ld. Pl. Ukrajna vagy Belorusszia). Lengyelországnak például az összes korábbi szomszédos állama megszűnt létezni és helyükön új államok jöttek létre. Számos ilyen jellegű dolgozat bevezetőjében említik meg Jugoszlávia példáját, felhívva a figyelmet a téma fontosságára és aktualitására.

³⁴ A Nagy-Sziléziai, de a Felső-Sziléziai Autonóm Köztársaság kikiáltására is úgy néz ki még várnunk kell egy ideig, arra pedig még többet, hogy ott csak slonzákul beszéljenek. A lengyelországi ukránok és beloruszok nacionalizmusát pedig valószínűleg örökre elfelejthetjük.

tudati szinthez való eljutáson keresztül lehetővé teszi a *górnóslqzak*-ok „társadalmi világának” rekonstrukcióját. A vizsgálat célja az elsődleges „nyilvánvalósághoz” (taken for granted) való eljutás volt, ami a megélt világ alapja. A szerzők úgy vélték, hogy ennek a célnak az eléréséhez a legmegfelelőbb út egy olyan anyag összegyűjtése, amely a lehető legkisebb mértékben válasz a tulajdonképpen feltett, vagy csak szóba hozott kérdésekre, ellenben a legnagyobb mértékben lehetővé teszi az elbeszélő zavartalan önkifejezését (autoexpresszióját). Ilyen, az elvárásokhoz közeli helyzetet (megjegyzik, hogy ideálisnak mondható körülményeket teremteni szinte lehetetlen) sikerült létrehozni azáltal, hogy az interjúalanyokat „saját életük” elbeszélésére kérték. A helyzet mesterségessége miatt felmerült az a probléma, hogy többben elsőre nem szívesen beszéltek életükről, és csak többszöri megkeresés után álltak kötélnak, vagy esetleg akkor sem, mondván, hogy más, fontosabb személyek jobban el tudnák mesélni életüket. Néhányan vázlatot készítettek maguknak, ami által túl formálissá vált a felvett anyag, mások pedig csak akkor bizonyultak hajlandónak az interjúra, ha ismerőseik már felvett elbeszéléseibe belehallgathattak. Ennek ellenére a szerzőknek sikerült pl. egy olyan család összes tagját rábírní a beszélgetésre, mely nemzedékekkel ezelőtt telepedett le a régióban, s amelynek történetében a „felső-sziléziaiság” szinte össze van sűrítve. Rokoni szálaik mind lengyel, mind német vonalon szétterjedtek, így a család történetében ugyanúgy találhatók Wehrmacht-katonák, mint a lengyelségért küzdő szervezet tagjai. A családnak egy kisebb része Németországban él, de a többiek, annak ellenére, hogy lehetőségük lenne rá, nem szándékoznak elhagyni Sziléziát.

A szerzők figyelmének középpontjában a mindennapi élet valóságán keresztül az általános kategóriák szerinti gondolkodás, továbbá az etnikai sztereotípiák és a nemzetiségi hovatartozás álltak, emiatt az elbeszélés eszközére, magára a nyelvre nagy figyelmet fordítottak, mivel úgy vélték, hogy a nyelv vezet el a társadalmi világ objektívizálásához úgy, hogy a tényeknek a beszélő egyéntől független szféráját teremti meg, aminek a beszélő magát alárendelni kényszerül. Ez az egyébként magától értetődő dolog a kérdezett slonzákok esetében azért érdemel külön figyelmet, mert az elbeszélések nyelvjárásban hangzottak el, majd abban lettek lejegyezve, és a „sziléziai” nyelvből a lengyelre való átváltás több jelenségre engedett következtetni. Az interjúkban felidézett történetek elmondásakor a beszélő az „idegen”³⁵ szájából elhangzott mondatokat nem nyelvjárásban, hanem ahogyan azok elhangzottak, az általános lengyel nyelvet használva idézi fel. Pl. egy slonzák munkahelyi élményét meséli, melynek során főnökével valamilyen nézet-

³⁵ Itt az „idegent” valamiféle ellenségként kell értelmezni, aki kulturálisan különbözik az elbeszélőtől (nem slonzák), de nem ettől idegen, hanem attól, hogy valamilyen jellegű konfliktusban elfoglalt helyét kulturális különbözőségével (vagyis lengyelségével) erősíti meg.

eltérése támadt. A főnök mondatait lengyelül idézi, de a párbeszédben résztvevő másik jelenlévőt (aki szintén nem slonzák) már nyelvjárásban, megkülönböztetve ezzel azt, hogy az ő szempontjából ki melyik oldalon állt.

A munka során elkészített szövegelemzéseket a szerzők összehasonlították egy 1990-ben kiírt pályázatra³⁶ beérkezett írásokkal. A tapasztalt különbséget a *megélt világ* és a *kialakított világ* ellentétéként írják le. Az interjúban az elbeszélők által megélt világok rajzolódnak ki. Ezek a mikrovilágok egy közös lokális mindennapi életnek részei, amelyek a család emlékezete és a személyes múlt szemszögéből vannak úgymond felszeletelve. Az összehasonlítás során vált feltűnővé, hogy a magnószalagra rögzített interjúkban egyáltalán nincsenek a lokális világra vonatkozó általánosítások. A slonzák családok tagjait mind a szocialista Lengyelországban mind a háború előtti történelemben rengeteg megaláztatás érte, így nem csoda, ha ezek a családi kálváriák nagyon gyakran szóba kerülnek az élettörténetekben. Ezek többször olyan drámák, amelyek szinte „megkövetelik” az erkölcsi kiértékelést, azt, hogy a történet negatív szereplőit az elbeszélő határozott negatív jelzőkkel stb. illesse. Ezt a szerzők egy bizonyos alkalmazkodási szindrómának látják, ami azzal jár, hogy az interjúalanyok határozottan tartózkodnak az őket körülvevő lokális világ szélesebb, kiterjedtebb dimenziók összefüggésében való értelmezésétől. Szóba kerül pl. a német megbízhatóság, szolidaritás szereotípiája, de csak a „távoli” Németországgal kapcsolatban, nem mint valami helyben meg tapasztalható jelenség. A szocialista időkről mesélők a lengyelséghez is csak az elmesélt történetek konkrét szereplői alapján viszonyulnak, (pl. 100%-os lengyelről, nagy, hatalmas, nemzeti és tiszta lengyelről beszélnek), de az őket ellengyelesíteni igyekvő, tágabb értelemben vett világról, mondjuk a lengyel államról, nem hangzik el semmilyen általánosító megjegyzés. Ezzel ellentétben a „Felső-Szilézia a felső-sziléziaiak szemében” c. pályázatra írásban beküldött dolgozatoknak egész más jellege van. A szerzők a helyi sajtóban közzétett felhívás hatására láttak munkához és jellemzően olyan objektívebb témákhoz nyúltak, amelyekkel a sajtó is gyakran foglalkozik: pl. a térség kulturális életével, a múlt jelentőségével, stb. Mindezt úgy tették, hogy dolgozataikat előre átgondolva, gyakran vázlatok alapján készítették el, több adatnak, vonatkozásnak utánanézve. Az elmesélt élettörténetek tehát sokkal spontánabb forrásként álltak a szerzők rendelkezésére.

Összefoglalva: Az interjúkban elbeszélt történetekből egy közös lokális, de különböző módon *megélt világ* képei állnak össze. A szerzők a leírt és az elemzés során sokat idézett szöveg alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a vizsgált közösség tagjai mindennapi életüket, személyes történeteiket

³⁶ A katowicei *Śląski Instytut Naukowy* kiírt pályázatáról van szó.

ennek a megélt világnak a keretein belül helyezik el. Az interjúkban nem jelenik meg a történetek szélesebb kontextusba való elhelyezésének igénye. A pályázatra beküldött írások esetében viszont éppen ennek az ellenkezője tapasztalható. A szerzők megjegyzik még, hogy a pályázatra beküldött írások jellemzően az ún. szélesebb értelemben vett értelmiség képviselői közül kerültek ki. Az interjúalanyok viszont alap- vagy középfokú végzettségű személyek voltak, ami esetleg az olvasóban felmerítheti az összehasonlítás indokoltságának kételyét, hiszen elképzelhető, hogy esetleg a magasabb végzettséggel rendelkező slonzákok körében felvett interjúk alapján más következtetésre lehetne jutni. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy ilyen jellegű interjúk elkészítése – melyekben az élő, beszélt nyelvnek megkülönböztetett szerepe van – a slonzák értelmiség tagjai körében lehetetlen volna, mivel ők az alacsonyabb végzettségűekkel szemben már nem „rabjai” a slonzák nyelvnek, tehát ugyanolyan természetesen, ha nem természetesebben fejezik ki magukat az általános lengyel nyelven. Mindez mit sem változtat a tanulmány fő mondanivalóján, mely szerint azon slonzákok körében, akikkel interjúk készültek, nem tapasztalható a környezetükre vonatkozó általánosítás. Ezt az olvasó Jałowicki tanulmányát felidézve úgy is értelmezheti, hogy a felső-sziléziai regionalizmusnak csak esetleg kulturális értelemben vannak esélyei³⁷, de nincsenek nacionalizmus vagy szeparatizmus formájában, mivel ahhoz éppen, hogy nagymértékű általánosításokra van szükség. A szerzők azonban erre a kérdésre nem adnak konkrét választ.

A folyóirat szerkesztői szintén nyitva hagyják néhány évre³⁸ a Szilézia-kérdést, mely 1995-ben jelenik meg újra, ismét katowicei szerző révén. (Szczepański 1995)³⁹ Szczepański munkáját a Felső-Szilézia téma szociológiájának⁴⁰ – különösen annak kilencvenes évekbeli fejezetének – egyfajta reprezentatív tanulmányaként is tekinthetjük, mivel annak szinte minden problémás aspektusát tárgyalja. A „Katasztrófa által sújtott terület civilizációs kihívások előtt. Felső-Szilézia esete” c. dolgozat négy részből áll, melyek a térség ökológiai, társadalmi, kulturális és politikai helyzetét tekintik át, és

³⁷ Pl. a katowicei egyetemen a hallgatók egy csoportja olyan kurzust kezdeményezett, amelyen a slonzák nyelvet tanítják.

³⁸ A *Studia* 94/1-es száma ismertet egy 1993-ban megtartott nemzetközi konferenciát, melyet a katowicei Szociológia Intézet (Kazimiera Wódz) szervezett, „Transformation of Old Industrial Regions as a Sociological Problem” címmel. Az intézetnek egyébként ez lett a fő profilja. A *Kultura* 97/1-es száma recenziót közöl két K. Wódz által szerkesztett könyvről, mely ugyanezeket a problémákat tárgyalja: *Wokół śląskiej tożsamości* (A sziléziai identitásról) Katowice 1995, *Regional identity – Regional Consciousness. The Upper Silesian Experience* Katowice 1995.

³⁹ A szerző szintén a katowicei Szociológia Intézet professzora. A regionalizmus vitában aktívan részt vesz, napilapokban is sokat publikál.

⁴⁰ Nyugodtan használhatjuk ezt a kifejezést, hiszen a térség iránt a 20-as évek óta érdeklődik a lengyel szociológia. A kilencvenes években megjelent regionalizmus-téma csak egy újabb aspektusa ezeknek az elemzéseknek.

az elkerülhetetlen témát: a régió radikális gazdasági átalakulását, melynek sikere az egész ország kedvező irányú transzformációjának is egyik feltétele, ugyanakkor tükre is. A dolgozatból összeáll a kép arról is, hogy mi az oka a térség iránti megkülönböztetett szociológiai érdeklődésnek.

A felső-sziléziai régió, melyet a szerző a tanulmányban az ugyanilyen nevű vajdaság területével azonosként kezel⁴¹, az ország területének csupán 2,1%-át teszi ki, mégis itt él Lengyelország lakosságának 10,3%-a, közel 4 millió ember⁴². Szczeпаński is kitér a fentebb már említett földrajzi megnevezések körüli problémákra, ezzel indokolva az általa alkalmazott egyszerűsítést. Sok társadalomkutató ugyanis az utóbbi évtizedek problémáiról írva nemcsak az opolei vidéket, de a Cieszyńi (Teschen) Sziléziát is Felső-Szilézia területének tekinti, annak ellenére, hogy az előbbi teljesen más történelmi háttérrel rendelkezik, mivel a Habsburg Galícia része volt, míg az utóbbi porosz fennhatóság alatt állt. A Katowice-központú vajdaság területén kb. 4400 ipari vállalkozás működik – vagyis az ország összes ipari üzemének 15%-a – melyek közül 241 különösen környezetszennyező. A lengyel közszén 97,3%-át is itt termelik ki. A vajdaság területén 742 féle környezetpusztító tényezőt tartanak nyilván (míg a mérések alapján 20 körüli volna megengedhető), az atmoszférába kerülő „lengyel por” 25, a gázok 28%-a innen származik, az ipari üzemek lefolyóinak 25%-a közvetlenül a szabad vizekbe, folyókba van csatlakoztatva. Becslések szerint naponta egy millió ember tartózkodik környezeti szempontból megkülönböztetetten veszélyes helyen. Ennek megfelelően a lakosság egészségi állapota meglehetősen rossz, egyes betegségek előfordulásának itteni aránya az országos átlag többszöröse. Hozzá kell azonban tenni, hogy a környezet helyzete '91-től nem romlik, inkább stabilizálódott és egyes területeken komoly javulást lehet tapasztalni. Ez csak részben köszönhető a szigorúbb környezetvédelmi szabályok és a komoly büntetőrendszer bevezetésének, a főszerep mindenképpen a regionális és lokális önkormányzati eliteké, a lakosságé és különböző politikai illetve társadalmi szervezeteké. A térség más szempontból is kezd „magához térni”, a katowicei azok közé a vajdaságok közé tartozik, melyek területén a legnagyobb a külföldi tőke beáramlása és leggyorsabb a magánvállalkozások fejlődési üteme, továbbá relatívan alacsony a munkanélküliség.

A „sziléziai szindróma” kapcsán leggyakrabban a „belső kolonizáció” fogalma merül föl, amit a közgazdaságtan és a szociológia használ az ún. függőségi fejlődés elméletének részeként. A belső gyarmatosítás a politikai centrum és az általa kiválasztott periférikus régió közötti aszimmetrikus gazdasági, politikai és kulturális viszonyra utal. A sziléziai lakosság körében elterjedt

⁴¹ Köztudott, hogy a régió területe nagyobb, mint az említett vajdaság területe, mégis a problémák jelentős része (különösen az iparral szorosan összefüggőké) erre a részre összpontosul.

⁴² Az összes adat az ismertetett tanulmányból származik.

az a vélemény, hogy a térség a centrumnak abszolút mértékben ki van szolgáltatva azáltal, hogy gigantikus ipari beruházásainak jelentős részét ide összpontosította, ezzel rengeteg kárt okozva és a régió hagyományos struktúráit teljesen tönkretéve, viszont a beruházásokból eredő bevételnek csak aránytalanul kis hányadát forgatta vissza a károk kompenzálására. Szczeпаński hozzáteszi azt az ország más részein szintén gyakran elhangzó ellenvéleményt, mely szerint éppen az ország többi része van a katowicei vajdaságnak kiszolgáltatva, hiszen az odairányított hatalmas központi összegek miatt kerültek hátrányba az ország más területei. A szocialista időszakban a bányászok és a kohókban dolgozók az átlagnál jóval magasabb jövedelemmel rendelkeztek, és számtalan más kedvezményben részesültek, ami rövid időn belül hatalmas tömegeket vonzott a térségbe⁴³. Így az ott már adott munkaerő-koncentráció miatt egy idő után fel sem merült, hogy egy tervezett beruházást az ország valamely más vidékén valósítsanak meg. Ehhez nagymértékben hozzájárult a katowicei vezetés határtalan gigantomániája, melynek köszönhetően a térségben épült föl Európa legnagyobb vaskohója, tejüzeme és kokszolóműve.

A „belső gyarmatosítás” fogalmával összefüggő jelenség még a kulturális értelemben vett „szimbolikus erőszak”, ami az idetelepült lakosság gyors „legyökerezését” eröltető hatósági igyekezet volt, és sikertelensége szintén azonnal felszínre tört a rendszerváltást követően. Eredménye ugyanis gyökéresztés helyett jobbára gyökérvesztés, döntően a kulturális azonos-ság eróziója lett, a lokális slonzák kultúra marginalizációjával és degradációjával, és az „általános nemzeti” kultúra térnyerésével egyetemben. A felsoroltak mellett Szczeпаński még ismertet más, a régióra halmozottan jellemző problémát is, amelyre Varsó semmilyen formában sem reagált, és az ország legfelsőbb vezetői részéről elhangzott nyilatkozatok alapján hamar elhíresült a „nincs Sziléziára vonatkozó ötletünk” – mondat. Ezt követően a legnagyobb regionális napilapban megjelent egy helyi vezető cikke, melyben azt írja, hogy „nem akarunk tovább második kategóriás állampolgárok lenni”, és „mi, a régió lakói jobban tudunk dolgozni, mint sztrájkolni, de azt akarjuk, hogy igazságosabban viszonyuljanak hozzánk”.

A munkások „dolgozni tudásának” különleges ethosa slonzák sajátosság, amely a XIX. és a XX század fordulójától jellemző. Egyrészt az „autochton” népesség mély katolikusságával van összefüggésben, másrészt a környezetükben élő nem slonzák lakosságtól való különbözés, a kulturális azonosságtudat fontos alappillére. A kilencvenes évek közepén újra fellángolt sztrájkhullámok konfliktusokkal teli idején erre a pillérré támaszkodva

⁴³ De a Katowice környéki iparosítás jóval a szocialista Lengyelország előtti időkbe nyúlik vissza, kb. kétszáz évvel ezelőltre.

szólt meg egy másik helyi sajtóorgánus cikkírója, aki egyértelműen a betelepülőket teszi felelőssé minden felmerült problémáért, mert ők „csak meggazdagodni, rabolni és pusztítani jöttek a mi földünkre”. A szerző illusztrációként idéz még néhány hasonló jellegű cikket, mielőtt kifejti azt az állítást, hogy bár egyfelől a slonzák kultúra szétporladásának üteme jelentősen lecsökkent, másfelől megfigyelhető a slonzákok részéről a környezetük heterogén lengyel kultúrája iránti nyitás is, ennek ellenére egy, a régióra jellemző univerzális, a modernizáció kihívásaival szemben is funkcionáló felső-sziléziai kulturális identitás megteremtődésére egyelőre még sincs sok esély.

Konklúzió helyett Szczepański azzal zárja tanulmányát, hogy ha a modernizációs és rekonstrukciós folyamatokra a központ nem fordít megfelelő figyelmet Felső-Sziléziában, erősen fennáll a veszélye egyrészt a slonzákok részéről kifejtett szeparatista és autonomista törekvéseknek, másrészt az autochton és a betelepült lakosság közötti konfliktusok kiéleződésének. A szerző tehát tulajdonképpen megerősíti Jałowiecki 3 évvel korábbi állításait, majd 3 évvel később a *Kulturá*-ban publikál egy újabb tanulmányt a sziléziai regionalizmusról, melyben ismerteti a regionalizmus vitában a centrummal szemben résztvevő legjelentősebb politikai erőket, és lényegében azt állapítja meg, hogy a '95-ben felállított diagnózis továbbra is aktuális. Ugyanabban a számban megjelent még egy tanulmány a slonzák nyelvről és annak használati módjairól.

Ezután a térség 1998-ban, a német kisebbség és a sziléziai (slonzák) nép kapcsán kerül újra reflektorfénybe. (Szmeja 1998) Szmeja (az első nem egyetemi professzor státuszú hozzászóló), a krakkói Pedagógiai Főiskola munkatársa, a Német Kisebbség Társaságának és a Sziléziai Nemzetiségű Népeesség Szövetségének történelmi háttérét tekinti át. Sziléziában a társadalmi felemelkedés évszázadokon át a német kultúra felé való orientálódás volt. Tulajdonképpen ez ma sincs másképpen, hiszen a slonzák elitnek csak egy nagyon szűk rétege építi határozottan lengyel irányba kapcsolatait. Ennek oka leginkább az, hogy a lengyel államnak, a lengyel kultúrának egyáltalán nincs pozitív képe a slonzák lakosság körében. A háború utáni események elevenen élnek a slonzák családok emlékezetében: évekig nem kaptak lengyel állampolgárságot, miáltal legalapvetőbb jogaiktól fosztották meg őket, pl. nem rendelkezhetek semmilyen magántulajdonnal. Adminisztratív helyzetük rendeződése után is folytonos bizalmatlanság vette őket körül, bizonyos állásokat származásuk miatt nem tölthettek be. Nyelvük miatt a betelepült lengyel lakosság és a hatóságok által mindennapos durva diszkriminációval szembesültek. Számukra idegen elemekkel teli lengyel „nemzeti” kultúrát igyekeztek rájuk erőltetni, így a slonzák gyerekek az iskolában sokszor hátrányos megkülönböztetésben részesültek,

ha gyakran használták az anyanyelvük részét képező „sváb” (lengyelül ez a szó nagyon pejoratív) eredetű szavakat. 1989 után, kihasználva a demokratizálódó körülményeket, nyilvánosan kifejezték a lengyelség iránti idegenségerzetüket, oly módon, hogy önmagukat németként⁴⁴, vagy mint a sziléziai nemzet tagjaiként határozták meg. Mivel hagyományosan történelmi–kulturális határtérség lakóiról van szó, a nemzeti(ségi) irányultságuk változtatása nem ütközött különösebb akadályba, mivel évszázadok óta mindkét kultúrával kapcsolatban álltak. A német kultúra a lengyelhez hasonlóan szintén sok ismeretlen elemet tartalmaz a slonzákok számára, azzal ellentétben azonban nem ellenséges számukra. A rendszerváltás után körükben egyre elterjedtebb stratégiává vált a németként való öndefiníálás, mivel nyilvánlávává vált, hogy érdekeiket csak lengyelországi német nemzeti kisebbségként tudják eredményes módon képviselni a lengyel politikai életben, mivel a komolyabb nézeteltérések azonnal nemzetközi problémává nőik ki magukat.

A németországi egyesülés után néhány évvel fokozatosan megváltozott Lengyelország nyugati szomszédjának Sziléziával szembeni politikája, és a lengyel körülmények javulásával csökkent a magukat főleg gazdasági, és kivándorlási okok miatt németnek valló slonzákok száma⁴⁵, és képviselőik is időközben beletanultak a politikai érdekvédelembe, profi politikusokká váltak. 1997-ben, Katowicében hivatalosan bejegyezték a Sziléziai Nemzetiségű Népeesség Szövetségét, majd a döntés ellen fellebbezett a katowicei vajda (a vajdaság első embere). A katowicei bíróság hosszas tétovázás után továbbbította az ügyet a legfelsőbb bíróságnak, amely végül 9 hónappal a bejegyzés után visszavonta a szervezet működését engedélyező dokumentumot, mondván, hogy nem létezik sziléziai nemzet(iség). Közben kiderült, hogy az ügyben legérdekeltőbbek között leginkább politikai karrieristák vannak, a slonzákok többsége viszont érdektelennek mutatkozott. Az eset kapcsán elhangzott az a megjegyzés, hogy a hatszáz éves német uralom nem germanizált annyit a slonzákokon, mint az ötven éves lengyel. Az ott élők aktivitásának hiánya miatt a sziléziai autonómiának azonban még sincs nagy esélye, ugyanis a térség mindig egy nagy területű erősen centralizált állam periférikus része volt, és ma is az, emiatt pedig kevesen gondolkodnak ma az önállósodás realitásáról.

⁴⁴ A német-lengyel szomszédi viszonyokat rendezni igyekvő Tadesz Mazowiecki meghívására Lengyelországba érkező Helmut Kohl kancellárt az egyik sziléziai településen a tömeg az alábbi feliratú transzparencssal fogadta: „Helmut, du bist unsere Kanzler auch”. [Helmut, a mi kancellárunk is te vagy!]

⁴⁵ A ma Lengyelországban élő slonzákok közül sokan gazdaságilag két lábon állnak, olyan tekintetben hogy rokoni szálak fűzik őket Németországhoz és főleg a fiatalabb családokban a férfiak közül sokan rendelkeznek német állampolgársággal vagy munkavállalási engedéllyel. Péntek délutánonként, amikor az ingázók befejezik a munkát rengeteg német rendszámú autót látni a sziléziai utakon.

A *Kultura* 2000/ 4-es számában Janusz Mucha a „Lengyelek? Németek? Slonzákok?” c. tanulmányában ismét áttekinti a régió lakói etnikai identitásának helyzetét. Felső-Szilézia tartósan és halmozottan problémás terület, mely azonban számos sajátos tulajdonsággal bír. Biztosra vehető, hogy a szociológiai érdeklődés a következő évtizedben is reflektálni fog a térség megoldatlan gondjaira.

Felső-Szilézia tehát olyan régió, melyről az ország egyéb területeinek lakói elsősorban két legmeghatározóbb jellemzője kapcsán hallanak. Az egyik ipari arculata, illetve az ezzel járó tipikus tünetek: nagymértékű környezetszennyezés, nagyfokú munkanélküliség, nagy népsűrűség és a gigantikus beruházások egyéb nyomai. A másik kulturális mássága a térség történelmi sajátosságaiból és az ott kisebbségben élő, nehezen meghatározható etnikai státuszú slonzákok nyelvi, szociális, társadalmi különbözőségéből eredeztethető. A régiónak erre a kétoldalú névjegyére épül az önállósodást célul kitűző törekvések érvelési menete is. A '90-es évek első felében a felső-sziléziai regionalizmus felvonásai még egymástól viszonylag jól elkülöníthető vonalakon realizálódtak. Az évek multával azonban a regionalista törekvések főszerplői egyre jobban elsajátították az érdekérvényesítés praktikatáit, illetve kiismerték a küzdelem csatamezejének erőviszonyait. Az évtized második felére nyilvánvalóbbá vált számukra, hogy milyen ütőkártyák alkalmazásával lehet eredményesebben fellépni. A térség lakóinak rossz egészségi állapota például nem változtatja meg jelentős mértékben a centrum régió iránti viszonyát egy olyan országban, ahol az egészségügy egyébként is súlyos gondokkal küzd. Egy éppen „kéznél lévő”, szintén a centrum elnyomó politikájától szabadulni igyekvő kisebbség törekvéseit viszont célravezetőbbnek tűnik felkarolni, s megpróbálni egy csapásra két legyet ütni, bővítve így a kelet-európai etnopolitizálás eszköztárának amúgy is széles palettáját.

A lengyel gender

A „nő-téma”, illetve a nemek közötti egyenlőtlenség problémája – hasonlóan a regionalizmushoz – szinte mindegyik kelet- és közép-európai országban előtérbe került a kilencvenes években. A nők szocialista típusú társadalmi státuszának öröksége, valamint a rendszerváltást követő néhány jelenség (pl. a menedzser-típusú női minta megjelenése) hasonlóságai mellett jelentős különbségek is felfedezhetőek ezen országok gender-diskurzusai között. A lengyel specialitás lényegét a „*Matka Polka*”⁴⁶ fogalma összegzi. Abban, hogy e kifejezés a háború utáni évtizedekben mit sem veszített aktualitásából, éppolyan

⁴⁶ Anya és lengyel nő a két szó jelentése, melyek egybeolvasva használatosak.

nagy szerepe van a katolikus egyház (melynek a lengyelországi társadalomra gyakorolt befolyása köztudottan egyedülálló a volt szocialista országok között) által képviselt értékrendnek, mint az ország történelmi háttéréből adódó romantikus nemzetképnek. Előljáróban meg kell említeni a *Gazeta Wyborcza* hasábjain 1999-ben fellángolt gender-vita egyes hozzászólásait, többek között azért, mert ott néhány szociológus neve is felfedezhető, továbbá azért is, mert jól látható, hogy a vita élénkülésével arányosan az elemzett szociológiai folyóiratok szerkesztői is igyekeztek nem kimaradni a nemek közötti egyenlőtlenség jelenségének elemzéséből.

A *Wyborcza*-beli vitát a „Patriarchat po seksmisji” c. írás⁴⁷ indította el, melynek az újság szerkesztői által kiemelt kulcsmondатаi így hangzanak: „Az uralkodást valaki felett gyakorolni kell. A hatalomnak, hogy valóban hatalomnak érezhesse magát, valakit alárendelt helyzetbe kell hoznia. A kommunizmus utáni demokráciában ilyen valakikké a nők váltak”. (Graff 1999) Graffot a nők és a férfiak egyenlő státuszáról szóló törvénytervezet parlamenti vitájának egyik hozzászólása⁴⁸ ihlette meg. A szerző a lengyel patriarchalizmus poétikájáról beszél, melyben a „természet” szó kitűnő karriert futott be, különösen a jobboldali pártok képviselőinek hozzászólásaiban, akik szerint a nő-témával kapcsolatban nincs igazán miről vitázni, hiszen a természet által adva van a válasz. Az ún. liberális körök viszont azért nem foglalkoznak a kérdéssel, mert szerintük az egyenlőtlenségeket úgyis rövidesen megszünteti a közös európai rendszerű törvényhozás. Graff szerint viszont a jelek inkább arra mutatnak, hogy a lengyel patriarchalizmust lokális színpoltként ismerik majd el, melybe nem szabad beavatkozni. „Mit tegyünk – mondja majd az Unió – a franciáknak sajtjuk van, az angoloknak királynőjük, a lengyeleknek pedig diszkriminatív nőpolitikájuk. Ahány ország, annyi szokás” – írja.

A két elemzett folyóirat közül a gender-téma először a *Kulturá*-ba került be 1991-ben.⁴⁹ A szerző áttekinti a nők szerepére vonatkozó, a nyugati

⁴⁷ A szerző anglista, az Usában, Angliában és a lengyel akadémia társadalomtudományi iskolájában végezte tanulmányait. A cikk egy irodalomelméleti konferencián elhangzott szöveg alapján íródott.

⁴⁸ Ewa Sikorska-Trela, az AWS (Szolidaritás Választási Akció) képviselőnőjé: „Lengyelországban a nők mindig megfelelő bánásmódban részesültek és részesülnek. Az őket megillető tisztelettel, figyelemmel és méltósággal viszonyultak hozzájuk. A nők előtt nyitott volt és nyitott a szakmai, tudományos és politikai karrierhez vezető út. Az élet számos területén való-síthatják meg önmagukat. Büszkén mondják rólunk, hogy Lengyel Anyák (Matki Polki), annak a rendkívül fontos szerepnek e meghatározásaként, melyet úgy a család, mint a nemzet és az ország életében betöltünk. Túlnyomó többségében keresztény és katolikus ország vagyunk. Vallásunkban és keresztény kultúránkban a nő különös szerepet tölt be. Az Isten a férfit és a nőt úgy alkotta meg, hogy az életben eltérő szerepeket osztott rájuk. E szerepeket megváltoztatni nem szabad, ahogy a Teremtő szándékait sem.”

⁴⁹ Danuta Tęczyńska „Co powinna a czego nie powinna robić kobieta? Przekonania młodzieży na temat roli społecznej kobiety” (Mit kell és mit nem kell a nőknek tenniük? A fiatalság nézetei a nők társadalmi szerepéről) in *Kultura i Społeczeństwo* 1991/2. A szerző az akadémia poznańi, pszichológiával foglalkozó részlegének munkatársa.

kultúrákban működő sztereotípiákat. Példákat hoz arra, hogy több nemzeti mitológiában felfedezhető a „Nő” természethez való közelállása, a természet-anya perszónifikációja. Ezt követően arról ír, hogy a társadalom nő-, illetve anyaszerephez való tradicionális viszonya tulajdonképpen a nyugati országok többségében (kivétel talán a skandináv helyzet) is csak igen kis mértékben látszik átalakulni az utóbbi években, azonban ezekhez viszonyítva is úgy látja, hogy e hagyományos vélekedés, mely szerint a nők kibontakozása elsődlegesen anyaként a gyermeknevelés és a háztartás terén helyes, Lengyelországban különösen erősen tartja magát. Ezt közismert példákkal támasztja alá: az állam durván szankcionálja az anyaságot a terhesség-megszakítás tulajdonképpeni tiltásával⁵⁰, a tilalmat megszegő nő szabadságvesztésre ítéltető, ugyanakkor a férfi eleve fel van mentve minden felelősség alól. A nők azonos munkáért alacsonyabb fizetést kapnak, és a munkaerőpiacon még több szempontból diszkriminálva vannak.

Tęczyńska tanulmánya egy kérdőíves felmérés tapasztalataira épül. A lekérdezés egy Angliában elvégzett kutatás lengyelországi megismétlése volt, emiatt a kérdéseket túlnyomórészt brit minta alapján állították össze. A vizsgálat kivitelezői elsősorban a nők házasságban, családban betöltött szerepéről, munkához, oktatáshoz, politikai és közélethez fűződő viszonyáról, társadalmi státuszáról, a lányok neveléséről stb. fogalmaztak meg kérdéseket, nem firtatva a kérdezett fiatal tanulók vallásosságát. A lengyel eredmények (melyek jól áttekinthető táblázatokba rendezve épülnek a szövegbe) elemzése és az angollal való összehasonlítása előtt a szerző kitér néhány, évtizedekkel korábbi angolszász kutatás ismertetésére, melyek a vallásosságról is kérdeztek, és azt mutatták ki, hogy a nők is (főleg a magukat vallásosnak tartók) rendkívül hagyományos módon gondolkodtak, és igen erősen védték a patriarchális társadalmi berendezkedést. A mintául szolgáló frissebb, a fiatalabb korosztályt megcélzó kutatás alapján pedig a legszembevetőbb megállapítás az volt, hogy a válaszok milyen egyértelműen függenek a válaszadó nemétől. Az angol lányok lényegesen egyenlőbb és liberálisabb nézeteket vallottak a fiúkénál, akiknek döntő többsége továbbra is a hagyományos fel fogás szerint ítélte meg a nők társadalmi szerepének kérdését. Ezzel szemben a Tęczyńska által elvégzett felmérés azt mutatta ki, hogy a lengyel lányok és fiúk (a témák közül egy sem bizonyult olyanak, amelyre meghatározó módon az egyik nemre jellemző válaszok érkeztek volna) általában véve liberálisabban gondolkodnak angliai társaiknál, különösen a nevelés és a tanulás, az ahhoz való jog és annak szükségessége megítélésében. Egy témában viszont a lengyelek (mind a fiúk, mind a lányok) konzervatívabbnak bizonyultak, ez pedig a nő-feleség-anya szerep volt. A lekérdezés alapján

⁵⁰ '91-ben vagyunk, azóta a helyzet változott.

ennek a problémának a megítélésében nemcsak a nemek, de pl. a származás, a családi háttér összefüggésében sem lehetett szabályszerűségeket kimutatni. Így tehát a „*Matka Polka*”-ideál hosszabb távú jövője biztosított – vonhatnánk le a következtetést, amit a gender-téma körüli viták évekkal későbbi felélénkülése igazol is.

1995-ben, a *Studia*-ban közzétett írásában, Anna Kwak viszont mégis úgy látja, hogy a lengyelek véleménye változik a nők társadalmi helyzetével kapcsolatban. (Kwak 1995) Tanulmánya arról szól, hogy hogyan vélekedik a társadalom a nem házasságban élő nőkről. Bevezetőjében a hetvenes évek Svédországról, Dániájáról és Izlandjáról ír, ahol Európában elsőként vált viszonylag elfogadottabbá és egyéb, pl. szociális szempontból lehetővé a nők házasságon kívül élése anélkül, hogy a mindennapokban szembesüljenek környezetük valamilyen magánéletükre vonatkozó rosszállásával. A dolgozat egy 1993-as, a szerző által végzett kutatásra épül, amely részben kérdőívezésből (de itt az előzőhöz képest más jellegű kérdéseket tettek fel és felnőtt személyek voltak a kérdezettek) állt, s eredményeit táblázatok mutatják be. Ebből a stúdiumból viszont az derül ki, hogy a lengyelek egyre pozitívabban viszonyulnak a „férjtelenség” különböző formájú társadalmi jelenségéhez. 1995-ben már jól látható, hogy változik a hagyományos értelemben vett házasság intézményéhez fűződő viszony. A környezet egyre nagyobb mértékű „beleegyezésével” szabad a házasságkötés előtt is együttélni, vagy nem is „múszáj” házasságot kötni. Egyre több nő tud férj nélkül is sikeresen élni, és a válás is lassanként elfogadottabbá válik. Mindezekhez a szerző hozzáfűzi, hogy a nem házastársi kapcsolatban élés elsősorban városi miliőben fordul elő, és a kutatás jól kimutat bizonyos jellegzetességeket pl. a házassághoz nem hagyományos módon viszonyuló nők otthonról, a szülői környezetből hozott értékeinek tekintetében. Döntő többségükre jellemző a szülőktől való korai függetlenedés és a valláshoz fűződő gyenge viszony, vagy annak hiánya.

De hogyan is néz ki a lengyel, házasságban élő nők társadalmi státusza? Erre a kérdésre kapunk válaszokat a Domański – Dukaczewska szerzőpárostól 1997-ben a „Férj és feleség: melyikőjük pozíciója határozza meg a társadalmi osztállyal való azonosulást?” című tanulmányból. (Domański, Aleksandra Dukaczewska 1997) Írásuk a társadalmi rétegződés szociológiájának klasszikus problémafelvetését elegyíti a nemi egyenlőtlenség témakörével, azt igyekezvén tisztázni, hogy a lengyel nők vajon önálló tényezőt alkotnak-e a rétegződés hierarchiájában, vagy társadalmi státuszuk inkább apák és férjeik státuszából eredeztethető. A dolgozat egy, még 1987-ben, és egy 1992–94 közötti felmérés alapján felállított öt hipotézist vizsgál felül, melyek a házastársak közötti viszony alapmintáira vonatkoznak. A most már több mint egy évtizedes múlttal rendelkező hasonló jellegű lengyel elemzése-

ket követve, három elméleti álláspontot alkalmaznak, melyek egyikével a hipotézisek valamelyike kapcsolatba hozható, ezek pedig: a) konvencionális, b) individuális és c) domináns felfogások. A szerzőpáros által kapott eredmények leginkább a b) álláspontnak feleltethetők meg, tartalmazzák a c) álláspont perspektívájának elemeit, azonban a konvencionális álláspontnak teljesen ellentmondanak. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a társadalmi rétegződés szerinti hovatartozásuk meghatározására kért nők főleg saját státuszuk alapján ítélték meg helyzetüket, nem pedig férjeik státusza alapján. Ez az eredmény, írják, határozottan ellentmondó érv a családhoz való olyan viszonyulással szemben, mely azt integrált egészként fogja fel, és melyben a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet a férfi státusza determinálja. Ennél meglepőbbnek bizonyult a férfiakra vonatkozó végeredmény. Az angliai, ausztráliai és az egyesült államok-beli vizsgálatoktól eltérően az derült ki, hogy a lengyel férfiaknak a társadalmi rétegződés valamely szintjével történő azonosulásukat ugyanolyan mértékben határozza meg saját szakmai és végzettségéből adódó pozíciójuk, mint feleségeik pozíciója. A szerzők e jelenség kulturális hátterét világítják meg.

Lengyelországban nem igaz tehát az, hogy a férjek státusza nyom többet a latban, ami nemcsak a nemek közötti egyenlőtlenség problematikájának tekintetében érdekes, de a sztratifikációs szociológiai vizsgálatok szempontjából is döntő jelentősége van. A szerzők röviden áttekintik a legfontosabb ilyen jellegű angolszász vizsgálatok szerzőinek álláspontjait, amiből az válik világossá az olvasó számára, hogy az ötvenes évek elejétől kezdve a hatvanas évek végéig (de egyes esetekben a 80-as évekig), e szerzők többsége gyakorlatilag evidenciaként kezelte azt a nyíltan ki nem mondott alapelvet, mely szerint a társadalmi mechanizmusok a férfiak közösségében alakulnak, emiatt a körükben végzett vizsgálatok eredményeit az egész társadalomra vonatkozóan általánosítani lehet, hiszen a nők csak „hallgatag tanúi” az eseményeknek. Ha tehát a család társadalmi struktúrában reprezentált helyére irányult a kutatás, elég volt annak „fejét”, vagyis a férfit kérdezni, és annak pozícióját az anyákra illetve a feleségekre is kivetíteni. Ennek a hagyományos kutatói megközelítési módnak a kritikáját Domański és Dukaczewska négy pontban foglalja össze: 1) Figyelmen kívül maradnak azok a háztartások, amelyek „fejei” egyértelműen nők. Ez a helyzet vonatkozik az önmagukat eltartó egyedülálló, és a gyerekeiket egyedül nevelő nőkre, valamint az olyan családokra, amelynek van férfi tagja, de nem dolgozik. A brit társadalomban pl. 1986-ban, a 18 és 49 év közötti nők 18,6%-a élt egyedül, '95-ben Lengyelországban a kiskorú gyermekek 11%-át nevelte és tartotta el egyedülálló édesanyjuk, és ugyanebben az évben a gyermeket nevelő házaspárok 7%-nak csak a feleség keresete biztosított jövedelmet. Tehát a szóban forgó háztartások száma relatívan igen magas. 2) A középpontban mégis a „teljes”

családok állnak, melyek esetében a hagyományos megközelítés helytelenségét a női emancipáció folyamataival, főleg a nők munkaerőpiacon történő aktivizálódásával indokolják. Angliában például a munkahelyen dolgozó nők aránya 33%-ról (1951) 53%-ra (1990) növekedett. Svédországban és Kanadában pedig az 1950-es adatokhoz viszonyítva 32 év alatt kb. 20%-kal lett több a kereső nők száma. A szóban forgó országokban tehát általánossá válik az a tendencia, hogy több lesz a munkaerőpiacon jelenlévő nők száma a háztartásbelieknél. 3) Egyre több az olyan házasság, melyben nem a férj, hanem a feleség hoz többet a családi kasszába. Jellemző, hogy sok országra vonatkozóan egyáltalán nem is állnak rendelkezésre ilyen jellegű adatok, de két példát azonban olvashatunk: az Amerikai Egyesült Államokban a párok (a nem formális házasságban élőket is ideértve) 20%-ánál volt a feleség keresete magasabb '93-ban, míg Lengyelországban '95-ben 18%-os volt ez az arány. A lényeg, hogy ez a jelenség hozzájárulhat a családfenntartó férfi sztereotípiájának széthullásához. 4) A szerzők mégis úgy vélik, hogy a férfiközpontú családmodell nem feltétlenül elvetendő. A szociológiai analízis célja ugyanis a körülmények teljes összetettségének kimutatása, és ebből a szempontból nincs nagy jelentősége annak, hogy a nők általában alacsonyabb pozíciót foglalnak el, mint a férfiak. Az a fontos, hogy az elemzés alapján látható legyen: a társadalmi viszonyok független alanyai vesznek részt a viselkedésminták, életstílusok stb. alakulásában. Ezt olyan kutatásokkal igazolják, melyek a brit társadalomban azt mutatták ki a nyolcvanas években, hogy a családok által realizált életstratégiák a feleség státuszának függvényében különböznek.

A szerzők a társadalmi rétegződésre irányuló szociológiai vizsgálatok módszertani problémáira is kitérnek, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen irányú kérdések feltevésének mikéntje nagy befolyással lehet a kapott válaszokra. A dolgozatban hivatkozott lengyel felmérésekben azt az angol mintájú formulát alkalmazták, hogy „Tegyük fel, megkérték Önt arra, sorolja be magát az alábbi öt társadalmi réteg, vagy osztály egyikébe: alacsony(abb) osztály, munkásosztály, középosztály, a középosztály magasabb rétege, és felső osztály”. Ennek a kérdezési módnak a lengyelországi alkalmazásával több probléma is adódik, melyek közül a két legfontosabb a kérdések zárt módja és a társadalmi osztályok fogalmának eltérő értelmezése. Ilyen jellegű kutatásoknál a zárt kérdéseknek Angliában már komoly hagyománya van, Lengyelországban viszont csak '90 óta kérdeznek így, korábban általában a nyitott formát használták, tehát a vizsgált személyek nem felkínált kategóriák közül választottak. Az pedig teljesen közismert, hogy Lengyelországban az osztály-ideológia propagálása miatt majdnem fél évszázadon keresztül kötelező volt az értelmiség-munkásság-paraszság hármas felosztása, és a '90 utáni felmérések azt mutatják, hogy ennek nyomai máig

megvannak a lengyel köztudatban, továbbá a „középosztály” fogalmát elég eltérően értelmezik, vagy nem tudnak mit kezdeni vele.

Mindezen kételyek mellett valószínű, hogy másképpen összeállított kérdőívekkel elvégzett felmérések konklúziója is hasonló lenne a tanulmányban ismertetetthez: a szakmai-társadalmi státusszal való azonosulás a nyugati országokban tulajdonképpen mindenütt inkább a férjek helyzete, s kevésbé a feleségek pozíciója alapján kerül meghatározásra. Lengyelországban is így van, de csak akkor, ha a kérdés kizárólag a feleség szakmai pozíciójára irányul. Vagyis ha a férj magasabb munkahelyi pozícióban ül, mint háztársa, akkor a feleség gyakran „felfelé kerekít”, de fordítva is igaz, ha a férfi dolgozik alacsonyabb munkahelyi (és jövedelmi) beosztásban (ami a gyakorlatban igen ritka eset) felesége sajátjánál alacsonyabb státuszt jelöl meg a kérdőívön, tehát a férj helyzete dominál. Ha viszont a kérdésbe belefoglaltatik a képzettség vagy végzettség is, a kép a nők javára változik. A lengyel nők képzettségi és munkahelyi státusza együttesen legalábbis egyenértékű a férjek ilyen jellegű státuszának válaszára gyakorolt befolyásával.

Ebből arra lehet következtetni, hogy Lengyelország esete nem különbözik a nyugati országokétól akkor, ha figyelmünket csak a munkaerőpiacra korlátozzuk, tehát arra a szférára, amely a posztindusztriális civilizációs körülmények között az egyén hierarchizációjának legfontosabb meghatározó tényezője. Különböző okok miatt, de elsősorban nagyobb szakmai aktivitásuk miatt – írják a szerzők – a férfiak nagyobb szerepet játszanak a munkaerőpiacon. Ez visszatükröződik a házastársak státuszának az identifikációra kiható befolyására, annak mértékére is. Emiatt azt lehetne mondani, hogy a posztindusztriális civilizációs hatások Lengyelországban is a nők kárára érvényesülnek. Ez a megállapítás egybe vágná azzal a feminista gondolattal, mely szerint a nők alacsonyabb pozíciójának mély kulturális gyökerei vannak. Miért van az, hogy a lengyel vizsgálatok szerint a képzettségnek, az iskolai végzettségnek a nők esetében olyan fontos jelentősége van? Ennek a tényezőnek a szerzők kutatásai alapján egyfajta „rekompensáció”-jellege van a munkahelyi besorolással és mindenféle más, a nők pozícióját szakmai téren alacsonyító jelenséggel szemben. Az oktatási rendszer, hasonlóan, mint a nyugati országokban csökkent a nők és férfiak közti társadalmi különbségeket, ugyanakkor differenciálja a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüket. Lengyelországban azonban a végzettség mögött – véli Domański és Dukaczewska – még kell léteznie valami másnak is, ami nincs meg Angliában vagy az Egyesült Államok esetében, ahol a magas végzettségű dolgozó feleség nem erősíti olyan nagy mértékben a férj középosztállyal történő azonosulását. A lengyel feleségek fent körülírt szokatlanul erős befolyását a férjek identifikációjára a szerzők azzal magyarázzák, hogy az oktatási-végzettségi

dimenzióban összponstosul az önállóság, a független gondolkodás és értékítélet, ahogy a nők és férfiak társadalmi definíciójára vonatkozó eltérő elképzelések is. A lengyel nők önállóságát objektív körülmények kényszerítették ki, az utóbbi évtizedekben a nőknek egyre több időt kellett munkahelyi munkájukra szentelniük, mert a férfiek keresete egyre kevésbé biztosította egy átlagos családot megélhetését. Emellett a házimunka ellátása is nagyobb mértékben nehezedett rájuk, mint nyugati társaikra a szolgáltatási szektor gyöngesége miatt.

A lengyel nők férjeikkel szembeni önállóságának a gyökerei talán még a felosztott Lengyelország idejére nyúlnak vissza. Történészek is írtak arról, hogy a különböző megszállók elleni felkeléseket követő megtorlások eredményeként a nők gyakran hosszabb időre átvették a ház és a család irányításának szerepét – mutatnak rá a lengyel kontextus néhány speciális elemére, feltéve, ha valóban lehet Lengyelország eltérőségéről beszélni. A jövőre vonatkozó perspektivaként pedig azt látják, hogy a piacgazdaság egyik jellemzője, a folyamatos rivalizáció a nemek között is érvényesül, ami Lengyelországban a nők viszonylag jelentős pozíciójának gyöngüléséhez vezethet. Ennek a jövőképeknek (legalábbis rövidtávon) némiképp ellentmond Tęczyńska tanulmányának eredménye, mely szerint a lengyel iskolás fiúk elég liberális nézeteket vallottak a lányok/nők képzettséghez-végzettséghez jutásával kapcsolatban.

A fent ismertetett tanulmány szerzői mind a tradícióra, mind a jövőre vonatkozó feltevéseikben figyelmen kívül hagytak egy fontos tényezőt, a lengyel katolicizmus befolyását. Az átnézett folyóiratokban közölt további gender-témájú írásokban azonban jelen van ez a szempont. A *Studia* 99/1-es számában két ilyen dolgozat is van. „A válás a közvéleményben” szerzője a Lublini Katolikus Egyetem Szociológia Intézetének munkatársa. (Kryczka 1999) A keresztény kultúrkörben, de különösen a katolikusban a monogám, megbonthatatlan házastársi viszony alapelve funkcionál. Igaz ugyan, hogy úgy a pravoszláv, mint a protestáns vallás, de a világi állam is ezt az elvet nem tekinti abszolút értéknek, és a házasság válás útján történő felbontását bizonyos körülményekre való tekintettel lehetővé teszi, a modellként felfogott kapcsolat azonban mégis a tartós házasság. Ennek tükrében Kryczka írásában azt tárgyalja, hogyan alakul a lengyelek válásról alkotott véleménye, illetve, hogy a válás jelensége hogyan funkcionál a lengyel társadalmi köztudatban, és a véleményalkotásban milyen általános tendenciák mutathatók ki az utóbbi időszakban. A tanulmány kilenc különböző közösségben elvégzett felmérés eredményére épül. Ezek közül hatot a területiség alapján határoz meg a szerző (nagyvárostól a hagyományos faluig), hármat pedig kulturális sajátosságaival jellemez (pl. egyetemi hallgatók, munkásszállók lakói). Előrebocsátja, hogy a vizsgált közösségek jellemzői miatt a tanulmányban közölt eredmények általánosítására csak mérsékelten van lehetőség. A tanul-

mány fő kérdései jellemzően a katolikus értékrend dilemmáit tükrözik: a válaszdók megengedhetőnek tartják-e a válást, elismerik-e a már elvált személyek újbóli házasságkötéshez való jogát, és milyen álláspontot várnak el eziügyben a katolikus egyháztól? Milyen körülményeket ismernek el a válás jogos okaként, hogyan értékelik a lengyel válási jogot, milyen változást szeretnének ezen a téren? A vizsgálat eredményeinek általánosításával, illetve értékelésével a szerző azért is bánik óvatosan, mert hasonló jellegű felmérésekből igen szűkös a választék, tehát nem nagyon van összehasonlítási alap, különösen olyan, amely átfogóan az egész társadalom válásról alkotott képét tükrözné. Ami mégis rendelkezésre áll az néhány, a hatvanas évek elején végzett felmérés, valamint a szerző munkahelyének a Lublini Katolikus Egyetem családszociológiai tanszéke által 1982-ben végzett, az itt ismertetetthez hasonló, de publikálatlan szociológiai kutatás. Egyébként pedig az jellemző, hogy a válással foglalkozó szociológiai tanulmányok a jelenség okait tárgyalják.

Az említett korábbi vizsgálatok legáltalánosabb konklúziója az, hogy a válást lehetővé tevő meggyőződés gyakrabban fordul elő a városi lakosok körében, mint falun, és ritkábban a nőknél, mint a férfiaknál. A válást ellenzők általában magukat vallásosnak nevező személyek, és minél magasabb iskolai végzettségű a kérdezett, annál valószínűtlenebb, hogy a válást elutasító választ ad. Lényegében ez a kép tűnik ki Krycza tanulmányából is. A hatvanas években is felmerült metodológiai problémaként, hogy azokat a válaszokat, melyek a válás megengedhetőségéről szólnak, azonosként lehet-e kezelni a válás jelenségének társadalmi elfogadásával. Ez a kétség most is felmerült. Krycza táblázatokkal gazdagon illusztrált dolgozata elsősorban arra mutat rá, hogy a köztudat egyre ritkábban véli patológiai esetnek (a száz évvel ezelőtti durkheimi értelemben) a válást, és az elváltakat egyre ritkábban látja deviáns elemként. A megkérdezettek közel 80%-a globálisan megengedhetőnek tartja a válást, és közülük majdnem mindenki világi kategóriák alapján értelmezi ezt a jelenséget, azaz a válás intézményének olyan tartalmát fogadják el, amelyet az állami családjog ad neki: a válás lényegében felszabadítja a feleket a volt házastárssal szembeni kötelezettségek alól és teljes jogot biztosít egy újabb házasságkötéshez. Még többen (városi környezetben 90% körül) megengedhetőnek tartják a házasság felbontását „különös helyzetekben”, pl. agresszió, alkohol okozta problémák, az együttélés teljes összeomlása stb. esetén. A kutatásból kiderül, hogy a házasság és a család feltételes tartósságát jelentő világi modell elterjedésével jellemzően (kb. a válaszdók felénél, de a szerző szerint ez az álláspont növekvő tendenciát mutat) együtt jár az egyházzal szembeni olyan elvárás, hogy az az állami joghoz hasonlóan tegye lehetővé a házasság intézményének felbontását. Általános tendenciává vált továbbá, hogy az elváltakat „normálisnak” tartja környezete, és majdnem

általánosnak mondható toleranciával viszonyul hozzájuk, ha szomszédról vagy munkatársról, enyhe fenntartással, ha mondjuk egy nevelési intézmény dolgozójáról, és kétségekkel, ha (jövendő) családtagról van szó. A táblázatokból egyértelműen kitűnnek bizonyos összefüggések, pl. a váláspárti álláspontok gyakorisága, a minél nagyobb lélekszámú lakóhely és az olyan kérdésekben való engedékenységek között, mint a szexuális élet, „ha szeretik egymást”, vagy az olyan családmodell, melyben a feleség a háztartáson kívül dolgozik stb.

A másik, ugyanebben a számban megjelent gender-témájú tanulmány a lengyelországi nőszervezeteket mutatja be. (Malinowska 1999) Az írás első részében Malinowska azzal foglalkozik, hogy a lengyel nők körében lejátszódott önszerveződési folyamatok, hogyan nyilvánulnak meg olyan szervezetek létrehozásának terén, melyen a nemi egyenlőtlenség különböző formáin igyekeznek változtatni. A második részből a lengyel nőmozgalom képe rajzolódik ki az egyes szervezetek státuszának és formájának, területi megoszlásának és tevékenységi irányának részletezésével. A dolgozat harmadik része azokra a nőszervezetekre összpontosít, amelyek valamilyen jogi-törvényi módosítást és a viselkedési és szokásminták változását igyekeznek elérni (ideológiai és politikai szféra) valamint azokra, amelyek a különböző társadalmi csoportok mindennapi reális problémáira koncentrálnak (társadalmi-közgazdasági szféra). Az nem kérdés, hogy az ilyen jellegű szervezetek az utóbbi időben dinamikus fejlődésnek indultak és egyre aktívabban működnek. Ezt igazolja a lengyel női iniciatívákról és szervezetekről megjelent információs kiadvány, továbbá az 1996 májusában az „Aide au développement de la société civile” elnevezésű, Phare által finanszírozott kutatási projekt keretében felvett interjúk is, melyek alanyai nőszervezetek képviselői voltak, összesen 15-en. Kiválasztásukkor a fő kritérium egyrészt ideológiai és politikai aktivitásuk volt, másrészt az, hogy a lengyel nőmozgalom mindegyik irányzata reprezentálva legyen: a feminista, a szociáldemokrata (posztkommunista és posztzolidaritási), illetve a keresztény-demokrata ág.

1989-ig Lengyelországban két női tömegszervezet működött: a Falusi Háziasszonyok Köre és a Lengyel Nők Ligája. Mindkettő továbbra is működik. Az első 1877-ben jött létre és fő célkitűzéseként a művelődés falusi terjesztését határozták meg, de szerepe inkább az akkoriban felosztott Lengyelország területén a lengyelség megtartása szempontjából fontos. Később szerepe a mezőgazdasággal összefüggő korszerűbb ismeretek népszerűsítése lett. A népi Lengyelországban 1957-től indult újra, működése keretet adva az akkori körülmények között elképzelhető „alulról jövő” falusi kezdeményezéseknek. Talán ez volt a legfőbb oka annak, hogy sikertelen maradt a szocialista hatóságok igyekezete, mely a kört egy másik tömegszervezet

struktúrájába, a Nők Ligájába olvasztotta volna be. 1966-ban végül is a párt központi bizottsága úgy döntött, hogy a kör saját státuszú szervezetként fog létezni, szorosan együttműködve az egyes gazdakörökkel, melyek a Falusi Háziasszonyok Körének himnemű megfelelőjét alkották.

A Nők Ligája '45-ben alakult, hogy népművelői-nevelői munkát végezzen, és aktivizálja a nők részvételét az ország társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális életében. Eleinte a „legszélesebb értelemben vett nők tömegének” szervezete volt, mely ideológiai nevelő munkát végez, a nők érdekeit képviselve. Az ideológiai szerep sikeresebb betöltése miatt valamivel később a ligát már a „városi környezetből származó” nők szervezeteként határozta meg. A különböző társadalmi rétegekhez tartozó lengyel nők „szélesebb tömegei” azonban sokkal inkább olyan jellegű „kollektívák” azonosultak, amilyen pl. a család vagy a helyi társadalom, mintsem egy, a velük azonos nemű személyek absztraktív közösségével. Malinowska a kilencvenes évek perspektívájából visszatekintve a többi nővel való azonosulás hiányát, illetve az egyéni társadalmi identifikáció kollektív terminusokban való meghatározásának szokását látja a lengyel nők feminista öntudatának viszonylagos hiánya mögött. Érdekes, hogy a Falusi Háziasszonyok Köre a '89-es váltást jellemzően gazdasági-kulturális szervezetenként vészelte át, ezzel szemben a Ligát egyértelműen a kommunista állam rezsim-szervezeteként látták. A nők társadalmi életben való aktívabb részvételének szükségessége '89 előtt is kifejeződött. Amint a politikai körülmények lehetővé tették, Lengyelországban kezdtek létrejönni a független női szervezetek. Közülük az elsőnek éveket kellett várnia a hivatalos bejegyzésre. Pl. 1981-ben Varsóban létrejött a Feminista Társaság, melyet formálisan csak '89-ben jegyezték be. 1985-ben megkezdte működését a Nők Önszervező Mozgalma, majd 9 évet várt a bejegyzésre. Az új szervezetek mellett létrejött két egyetemi kutatóműhely is: 1980-ban a Varsói Egyetem Társadalmi Tanulmányok Intézetén a nők helyzetével foglalkozó interdiszciplináris kutatócsoport és '89-ben egy hasonló nevű központ a poznańi egyetemen.

A jelenleg működő nőszervezetek anyagi támogatása csak nagyon kis mértékben származik az állami költségvetésből, és elenyésző a helyi önkormányzatok által biztosított finanszírozás is. A fő szponzorok a Bathory Alapítvány, a Helyi Demokrácia Fejlődéséért Alapítvány és a Dialog, a Phare, a United Nation Development Program, a Know-How, vagy a Co-operation Fund. Külön csatornákon folyik a támogatás a vallásos jellegű nőszervezetekhez. A legnagyobb, a Katolikus Nők Lengyel Szövetsége részesül egyházi dotációból is, és komoly segítséget kap németországi, svájci, kanadai és nemzetközi testvérszervezeteitől is.

Malinowska két alapvető szempont alapján tesz különbséget a nőszervezetek között. 1) A „nőszervezet” kifejezés néhány egymástól különböző jelentésben használatos. E tekintetben a szerző az egyik alapvető kritériumnak az adott organizáció tagjainak nemét véli meghatározónak, és „kevert”, illetve „nem kevert” szervezetekről ír. Az előbbi csoportba azok tartoznak, amelyek létrehozásában mindkét nem képviselői részt vettek és tevékenységükre is döntő hatással van a férfiak jelenléte. Ilyen nőszervezet példaként Malinowska a Pro Femina-t említi, mely a nők korlátozás nélküli abortuszhoz való jogáért küzd. Az utóbbi csoportba pedig főleg azok a feminista csoportosulások tartoznának, amelyek alapelveként egyáltalán nem fogadnak be férfiakat. Ilyen példával azonban nem szolgál a szerző. 2) A másik megkülönböztető tényezőt a szervezetek tevékenységének „címzettjei” jelentik. A „nők problémáival” (ez megint egy sokféleképpen definiált fogalom) foglalkozó szervezetek egy része nem kizárólag a nők körében fejti ki tevékenységét, mint azt a Nőkért és Családtervezésért Federáció is teszi. Viszonylag kevés olyan szervezet van, amely általában véve a nőket célozza meg. Jellemzőbb, hogy a nők egy meghatározott csoportjának érdekében fejtik ki tevékenységüket. Ilyen pl. a Felsőfokú Végzettséggel Rendelkező Nők Társasága. A legáltalánosabb a foglalkozás alapján történő csoportosítás, illetve a munkaviszonyban lévő és munkanélküli kategóriák alkalmazása. A nők körében megnyilvánuló önszerveződési folyamatok azt mutatják, hogy a foglalkozásbeli aktivitásnak nagy jelentősége van, annak ellenére, hogy a társadalom többségének véleménye szerint a nők aktivitásának elsősorban a háztartás, a család, a gyerekevelés és a férj karrierépítésének terén kell megnyilvánulnia – hivatkozva Domański egyik '95-ös tanulmányának következtetését a szerző. A hét kifejezetten a munkanélküli nőkkel foglalkozó szervezetből hat azért jött létre, hogy ellenlépéseket tegyen azon tendenciákkal szemben, miszerint a nők könnyebben veszítik el munkaviszonyukat, mint a férfiak, de leginkább arra a helyzetre való gyors reagálás igénye mobilizálta ezeket a csoportokat, hogy a nőknek a férfiakénál is kisebb esélye van sikeresen visszatérni a munkaerőpiacra. Korántsem ilyen egyértelmű a nők érdekeiért, jogaiért és esélyeiért az élet egyéb területein küzdő szervezetek tevékenységének iránya. A nőszervezetek keresztény-demokrata szárnya pl. a közéletben és demokratikus intézményekben igyekszik a nőket meghatározóbb szerephez juttatni, ugyanakkor feladatának tartja a közvélemény formálását is a családdal kapcsolatos témák tekintetében, hangsúlyozva a nők anyai és felelőség szerepének prioritását. Ennek az ágnak a képviselője az interjúban elmondja, hogy szervezetük megalakításában döntő szerepet játszott az ellenirányú tenniakarás vágya a feministákkal szemben, akik „a hagyományos szerepek alól felszabadított nő mintáját kényszerítik elfogadtatni az egész

társadalommal.” Ezenkívül kiderül, hogy a nők közéletben való intenzívebb részvételét itt a jobb-közép és konzervatív nézeteket valló nőkre vonatkozóan kell értelmeznünk. A lengyel feministák viszont az egyenjogúság alapelveinek általánosítását, és a nők egyenjogúságáért való küzdelmet tekintik fő céljuknak, mind az alkalmazott jog, mind a kultúra és a szokások tekintetében, melyek diszkriminálják a nőket. Malinowska az interjúk alapján azt írja, hogy a nőmozgalmakban fellelhető ideológiai csoportosulások inkább az „idegen” ideológiákról alkotott elképzelések egymásra találására alapulnak, mintsem annak kimerítő ismeretén, hogy az egyes szervezetek mivel indokolják tevékenységüket. A legjellegzetesebb ilyen példa a feminizmustól és a feminista szervezetektől való elhatárolódás, azok szemére vetve a hagyományos női szerepek elleni voltát, az általuk alkalmazott agresszív stratégiákat és programjuk forradalmiságát. De természetesen a „feminizmus” kifejezés is jónéhány jelentésben funkcionál. A 68 bejegyzett lengyelországi nőszervezet közül 11-et a szerző elit nőklubként említ. Egyértelmű, hogy ezek a szervezetek a munkaviszonyban lévő nőket megcélzó csoportosulás kategóriájából kerülnek ki. Ezek az elitszervezetek Lengyelországban szinte kivétel nélkül saját cégük élén dolgozó nők által lettek megalapítva (pl. International Professional Women of Poland). Tagjaira jellemző a magas szintű iskolai végzettség, de mindenekelőtt az olyan életviszonyok, melyeket a szociológusok individuális orientációként határoznak meg – utal Malinowska a Domański – Dulczewska szerzőpáros egyik tanulmányára. Bár a legtöbb ilyen elitszervezet azért jött létre, hogy saját tagjait támogassa, magas társadalmi pozíciójuk és szakmai függetlenségük megőrzésében, illetve megteremtésében, a szerző mégis úgy véli, hogy e klubok így is fontos szerepet töltenek be, mivel az új politikai-gazdasági feltételek között új személyiségmin-tát, az aktív professzionistáét teszik közelivé.

Az átnézett folyóiratok utolsó évfolyamában a lengyel akadémia munkatársának tanulmánya olvasható. (Woźniak 2000) Woźniak a „Katolikus modernisták a női emancipáció problémájával szemben” c. írásában a *Więź* katolikus folyóirat 1998 januári, a feminizmussal foglalkozó tematikus számát elemzi. Az ebben a számban megjelent dolgozatok a katolicizmus és a feminizmus eszméjét próbálják közös nevezőre hozni. Woźniak elemzésében bebizonyítja, hogy a „katolikus feminizmus” propagálásának igyekezete egy olyan sikertelen próba, mely világosan magában rejtje az értelmiségnek a nemi szerepek hagyományos megoszlásának felbomlásával jellemezhető helyzete és e társadalmi csoport egy része által képviselt szimbolikus készlet – melynek lényeges része a patriarchális katolikus vallás – közötti ellentmondást. A feminista mozgalom a patriarchátus megszüntetésére törekszik, a katolicizmusnak pedig patriarchális jellege van, amiből az

következne, hogy a két ideológia egymással radikálisan ellentétes viszonyban áll. Ennek ellenére létezik olyan politikai tábor, a katolikus modernistáké, mely ennek a két eszmének az összeegyeztetésére törekszik. Ez a tény „provokálta” a szerzőt leleplező kérdések megfogalmazására. A lengyel katolicizmus egyébként két alapvető táborra oszlik. Az egyik tagjai a katolikus doktrína szigorú respektálásának a képviselői, akik erősen bizalmatlanok a modernizációval vagy az európai integrációval szemben, és a nemi szerepek hagyományos, konzervatív felosztásának hívei. A másik a („progresszív”, „baloldali” vagy a „nyitott katolicizmus” elismerői által képviselt) modernista tábor, mely a katolicizmus mérsékelt doktrinális és intézményi megreformálását tartja szükségesnek, többek között a feminizmus célkitűzéseit is asszimilálva. A két tábor társadalmi bázisáról elmondható, hogy az első csoport mögött az egyház, mint intézmény és a „néptömeg” áll, a második irányultság mögött pedig értelmiségiek bizonyos csoportjai.⁵¹

A tanulmány alapkérdése az, „hogyan lehetséges-e a feminizmus (legalább néhány) törekvését a katolikus doktrínához kapcsolni, továbbá, hogy miért folynak ilyen próbálkozások?” Woźniak a kritika tárgyát képező tematikus szám tanulmányainak alapüzenetét három pontban foglalja össze: 1) A feminizmus helyénvaló jogokért küzdő mozgalomként jött létre, de mára már tévútra tért. Radikalizmusából adódóan már nem a nők valódi érdekeit fejezi ki és társadalmilag károssá vált. 2) A múltban az egyház nem állt ellen megfelelő határozottsággal a nők háttérbe szorításával szemben, mára azonban már reformokon ment keresztül, melyek lehetővé tették a katolicizmus patriarchális jellegének eltűnését. 3) Ebben a helyzetben körvonalazódik a lehetősége, sőt szükségessége az „új feminizmus” létrehozásának, vagyis a reformkatolicizmus és a mérsékelt feminizmus egyesítéséből megalakított női egyenjogúság mozgalmának. Woźniak részletesen elemzi a tanulmányok érvelési módszerét, és rámutat az egyes állítások közötti gyakori ellentmondásokra, melyek alapján lényegében az a kép áll össze az olvasó előtt, hogy az „új feminizmus” olyan női egyenjogúságra törekszik, amely tulajdonképpen magába foglalná a katolicizmus alapvető dogmáit, és lemondana az abortusz, a válás és a szexuális szabadság legitimációjáról. A „*Matka Polka*” fogalma természetesen itt is előkerül, a tanulmánynak abban a részében, melyben az elemzett írások evidenciának feltüntetett megállapításait kérdőjelezi meg Woźniak. Pl. nem igaz, írja, hogy Lengyelországban a múltban

⁵¹ Közülük a leginkább reformpártiak azok a világi és egyházi közösségek, melyek intellektuális gyökerei a két háború közötti francia perszonalizmus elgondolásaihoz vezethetők vissza. A „nyitott katolicizmus” hívei igen pozitívan viszonyulnak az ökumenizmusnak és a nem hívőkkel való párbeszédet hirdető II. vatikáni zsinathoz. Ennek a tábornak a nézetei elsősorban két krakkói székhelyű lapból, a havonta megjelenő *Znakból* és a *Tygodnik Powszechny* c. hetilapból ismerhetők meg. A szerző az óvatosabb modernizmus kategóriájába sorolja a *Gość Niedzielny*t és a szóban forgó *Wieżt*.

a patriarchátusnak különösen enyhe, engedékeny jellege volt. Épp ellenkezőleg: a katolicizmus és a nacionalista ideológia összekapcsolódásának gyümölcse a magát istennek és hazának feláldozó Lengyel Anya eszményének kialakítása lett. „A katolikus modernizmus diskurzusa, mint szellemi-lelki termék formája” című fejezetben a szerző külön figyelemre és kommentárra méltónak tartja azt a megismerői tehetetlenséget, mely az elemzett szöveggyűjteményt jellemzi. Itt nem annyira a sztereotípiák, történelmi hamisítások és paralogizmusok bőséges szövegbeli jelenlétével, mint a *Wież* publicistáinak a szociológiai elemzés eszközeivel bánni nem tudásával foglalkozik. Woźniak szerint a szerzők nem érzik szükségesnek az ilyen eszközök alkalmazását, a saját társadalmi helyzet értelmezésének próbáját nem vélik az intellektuális tisztesség elemi követelményének. Ilyen tekintetben a katolikus modernisták tipikus képviselőinek tartja őket. A kritizált szerzők a nők státuszának változását úgy elemzik, mintha az kizárólag a katolicizmus és e vállással (vagy szélesebb értelemben vett hagyomány) ellenséges ideológiák közötti harc ügye lenne. Szinte egyáltalán nem veszik figyelembe az ezzel a problémával összefüggő makrotársadalmi szintű átalakulásokat, még az olyan mélyeket sem, mint pl. a nők kereső munkaerővé válása, vagy biológiai érettsége és a társadalom részéről elismert érettsége közötti időtartam meghosszabbodása. Az írásokban „anyákról”, „apákról” van szó, annak pontosítása nélkül, hogy mely társadalmi réteg, közeg képviselőiről is van szó. Gyakoriak a „nők úgy vélik, hogy...”, „a válások számának növekedését az okozza, hogy...” típusú mondatok, melyek eredete nem világos, nincsenek adatokkal alátámasztva. A két eszme összeegyeztetésének igényét Woźniak azzal magyarázza, hogy a „katolikus feminizmus” propagálói azon értelmiségiek közül kerülnek ki, akik elsődleges szocializációjuk társadalmi közege miatt ragaszkodnak a katolicizmushoz, életstílusuk viszont a hagyományoktól (tradicionális nemi szerepektől) való nagymértékű eltávolodással jellemezhető. Ez a csoport nem távolodik el a katolicizmustól, viszont nem is hajlandó elfogadni az egyház tanításainak hagyományos elemeit, szívesen látná azok revízióját. Woźniak úgy látja, hogy többek között a munkaerőpiac alakulása egyre láthatóbbá teszi a nők diszkriminációját, egyre többekben tudatosul annak ténye, másrészt a technológiai fejlődés miatt egyre kisebb lesz az emberi munka iránti igény, ami csökkenti a nők hátrányos megkülönböztetésének közgazdasági jellegű motiváltságát. A nők helyzetének egyéb jellegű változásai miatt az egyház kénytelen a női emancipáció kérdéseivel egyre többet foglalkozni, elasztikusabb stratégiát alkalmazni, és megpróbálni a feminizmus kifejezést, mint szimbólumot közömbösíteni, saját hagyományában olyan elemeket találni, melyek alkalmazhatók a nem patriarchális környezet képezéséhez. A *Wież* elemzett száma Woźniak véleménye

szerint azért jelenhetett meg, mert ennek – az egyház gyengülő pozíciója szempontjából fontos – stratégiának a megvalósításához ítélték hasznosnak.

Miért a regionalizmus és a gender témájú tanulmányokra esett a választásunk?

a) A regionalizmus témáját az „örökség-felfedezés” kategóriájába soroltam, annak ellenére, hogy a különféle európai regionalizmusoknak a ’70-es évek óta könyvtári irodalma van. Az utóbbi évtized lengyelországi regionalizmusi jónéhány egyedi sajátossággal bírnak, melyek tudományos vizsgálatai is egyedi megközelítést igényelnek. A Felső-Szilézia iránti szociológiai „odafigyelés” módszertani szempontból a kezdetektől széleskörűnek mondható. Ez a társadalomtudományi érdeklődés a ’30-as évektől egészen a ’90-es évekig jellemzően két fő szálon futott (ipar és etnikai-kulturális viszonyok), melyek viszonylag kevés ponton kapcsolódtak egymáshoz. A ’90-es években a regionalizmus kapcsán megjelent egy egyelőre kialakulóban lévő, viszont annál eredetibb újfajta szociológiai nézőpont, mely a térség sorsának alakulását kezdi az ott zajló folyamatok egészeként értelmezni, és amely korábban rejtve maradó összefüggéseket mutat ki.

b) A gender viszont az „utánczás+felfedezés” rubrikába került, abból kifolyólag, hogy azt, hasonlóan a többi volt szocialista ország esetéhez, Lengyelországba is az amerikai egyetemekről importálták, a téma körüli hallgatás, illetve a „lángos víz” felkavarása után viszont kiderült, hogy korántsem lehet Kelet-Európára egységesen vonatkoztatható szocialista nőtípusról beszélni. A Lengyelországban kibontakozó gender-diskurzus a szociológiai férfi-nő viszony erősen kontrasztos mivoltára világít rá, miközben egyre fontosabb helyet foglal el a párbeszédben is. Ezt illusztrálja a *Kultura* 2001/2-es, Nők-Férfiak tematikus száma is.

Összegzés

A lengyel szociológia a ’90-es évek második felére a többi vizsgált országbeli helyzethez viszonyítva jóval nagyobb kiterjedésű tudományággá terebélyesedett, mind a diszciplína működésének földrajzi elhelyezkedését, mind szereplőinek, illetve hallgatóinak létszámát, vagy a szociológiai tanulmányok megjelenési fórumait tekintve. Igaz ugyan, hogy a ma tapasztalható állapot nem előzmények nélküli, hiszen az „aranykorként” emlegetett ’80-as évek eredményei (a „hős ellenzékiiség”) nagy mértékben megnövelték a diszciplína presztizsét. A ’89-es rendszerváltás sok szempontból nem feltétlenül jelentett közvetlen törésvonalat. Pl. a nyugati szakirodalom, az ottani trendekhez való

hozzáférés – ha különböző alternatív csatornákon keresztül is, de – már a fordulatot megelőző időszakban sem számított különlegességgnek. Gyorsan észlelhető újdonságot a fordítások nagyszámú megjelenése, illetve a saját múlt újra értékelése-értelmezése jelentett. Látványos leszámolások nem igen történtek, sem a szakmai körön belül (a hatalomhoz fűződő viszony alapján egyfajta belső megosztottság már régóta létezett), sem tágabb értelemben (a szakma működésének külső megjelenését biztosító intézmények fontosabb pozícióit illetően). Amiatt azonban, hogy a lengyelországi szociológia továbbra is szorosan az egyetemi tanszékekhez és a *Lengyel Tudományos Akadémia* intézményeihez kötődik, ott „zajlik”, az erőviszonyok újrarendeződéséről mindenképpen beszélhetünk. A múlthoz fűződő rendszerváltás utáni viszony fontos alkotóeleme az, hogy a „száz éves lengyel szociológiai hagyománynak” a szocializmus alatti évekre eső részében is fellelhetők olyan kutatások és elméleti munkák, melyek nem csak az akkori társadalomról való „másfajta” tudás és a „szókimondás” alapján érdekesek, hanem az akkori ideológia megszűnése után is fontosak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a térség sorsátárs országainak szociológuskörében elsősorban éppen emiatt a kritikai viszony miatt vált oly nagyrabecsültté a lengyel szociológiai „gondolkodásmód”, melynek rendszerváltás utáni teljesítményei között most inkább csak elvétve találunk figyelemre méltót.

A rendszerváltás (melynek bekövetkeztét Lengyelországban sem látta előre senki) után újfajta kutatások kezdődtek, rokon tudományágak felé való nyitás vette kezdetét, melynek eredményeként sok esetben új módszertannal, interdiszciplináris (vagy legalábbis a közeli tudományágak eredményeit is figyelembe vevő) vizsgálatok indultak számos, korábban nem bolygatott területen. A '90-es évek második felére lecsengett a rendszerváltás politikai-gazdasági folyamatát interpretáló irányzat divatja, mely megteremtette a magas tudományos fokozatta, kizárólagos illetékességgel rendelkező értelmező-magyarázó szociológus típusát. Ekkorra kialakult a tudomány működésének piaci alapokon nyugvó finanszírozási rendszere is.

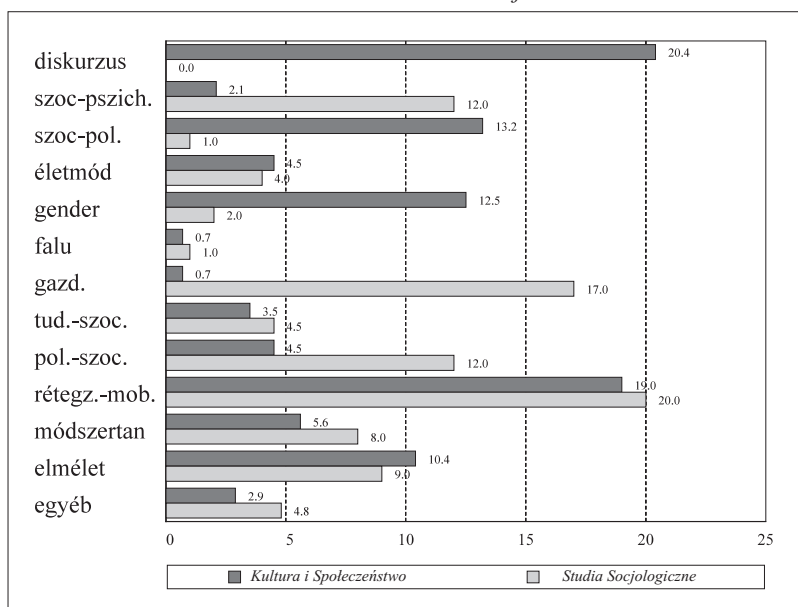
A lengyelországi szociológus közösség önmaga állapotáról viszonylag gyakran készített röntgen-felvételeket, így a '90-es évek közepén a szakma számára már felmerült problémaként az az új feltételekhez való igazodás következményeként kialakult állapot, mely sokak szerint negatív előjelű kórképet is mutat. Ez a kérdés a lengyel szociológia „trivializációjaként” fogalmazódott meg, összefoglalván a diszciplína sokágú (az oktatástól a TV-show-ig) kommercializálódási folyamatát. A szociológia ilyen jellegű identitásválságát szem előtt tartva került sor a két legrepresentánsabb lengyel szociológiai szaklap utóbbi tíz évben megjelent számainak átnézésére, és a termés három kulcsfogalmunk (felfedezés, örökség, utánzás, illetve ezek párosításai) alapján

történő kiértékelésére. Eredményképpen elmondható, hogy a lengyel szociológia alakulását erősen jellemzi egyfajta saját vonal kialakulásának, illetve folytatásának igénye. Az egyébként nagy számban jelenlévő nyugati trendek térnyerését mutató tanulmányok jelentős részében felfedezhető a témáknak a helybeli viszonyokhoz való olyan alkalmazása, mely valamilyen jellegű kötődést jelent az örökséghez is.

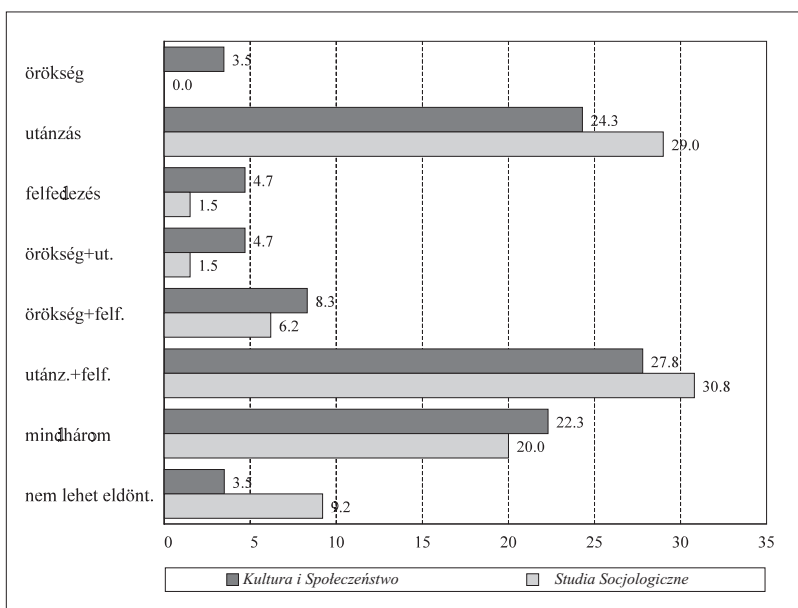
A folyóiratok áttekintése során meghatározó vitákat, illetve témákat ke-restünk. Az előbbi úgy tűnik egyáltalán nem jellemző műfaja a két elemzett, negyedévente megjelenő folyóiratnak. Az utóbbi esetében a választás a regionalizmus és a gender témákra esett, nem azért mert mennyiség tekintetében ezek lennének a legszámottevőbbek (bár mindkettő nagyjából végig jelen van a tíz éven keresztül), hanem azért, mert mindkét témakör tárgyalását a trivializáció tüneteitől mentesnek ítélttem meg. Ezen kívül pedig egy-egy kategória „mintapéldányaiként” választottam ki őket. Az első a „örökség+felfedezés” (egy sajátos régió sajátos módon realizálódó regionalizmusának nem mindennapi sokoldalúsággal történő, és hosszú múltra visszatekintő kutatásáról van szó), a második pedig az „utánzás+felfedezés” (az angol-szász világból átvett nő-téma) kategória példái.

Melléklet

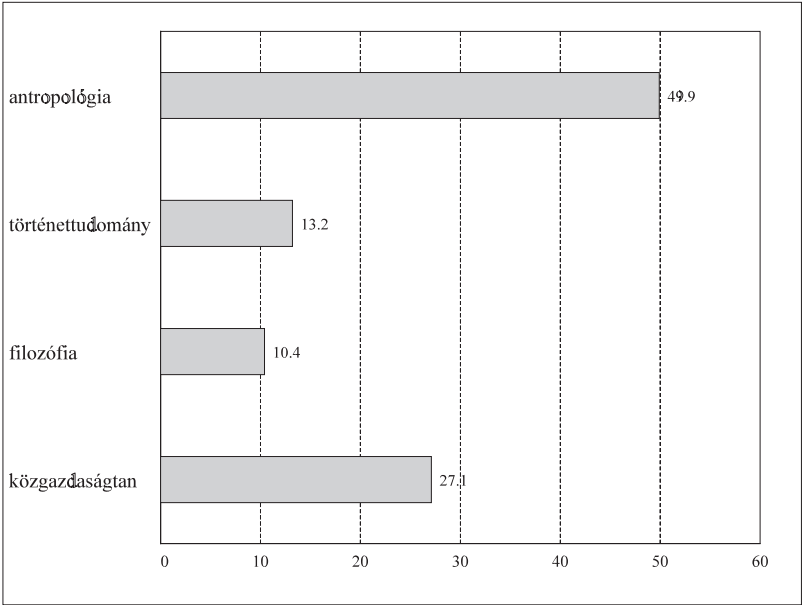
1. ábra. A cikkek témája

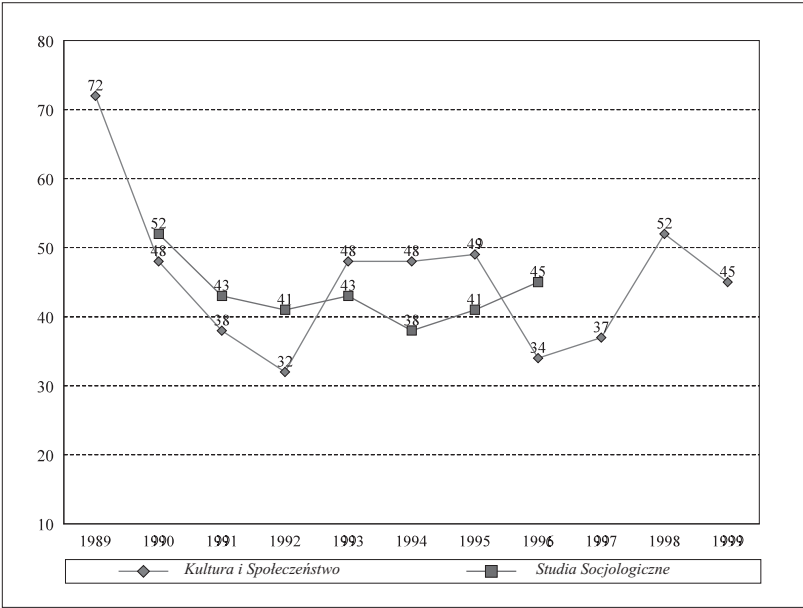
2. ábra. A cikkek trendje

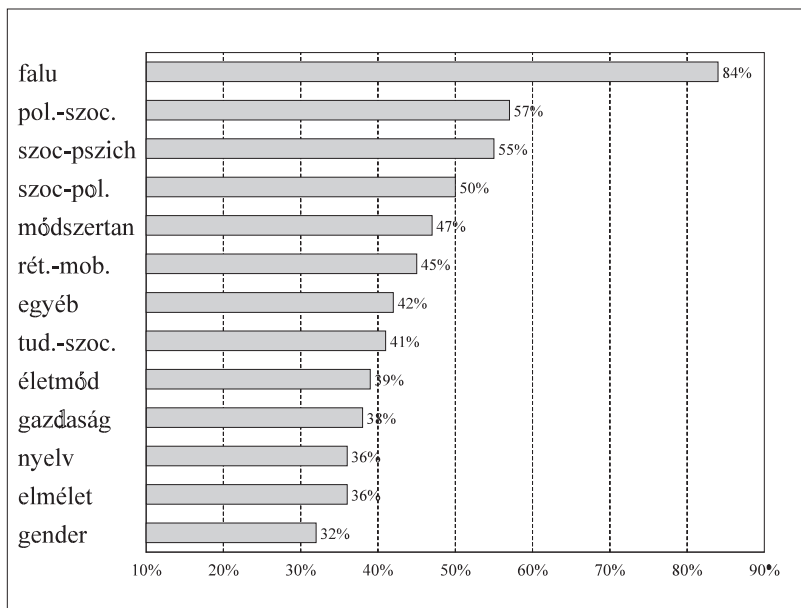
3. ábra. Interdiszciplinaritás: Kultura i Społeczeństwo

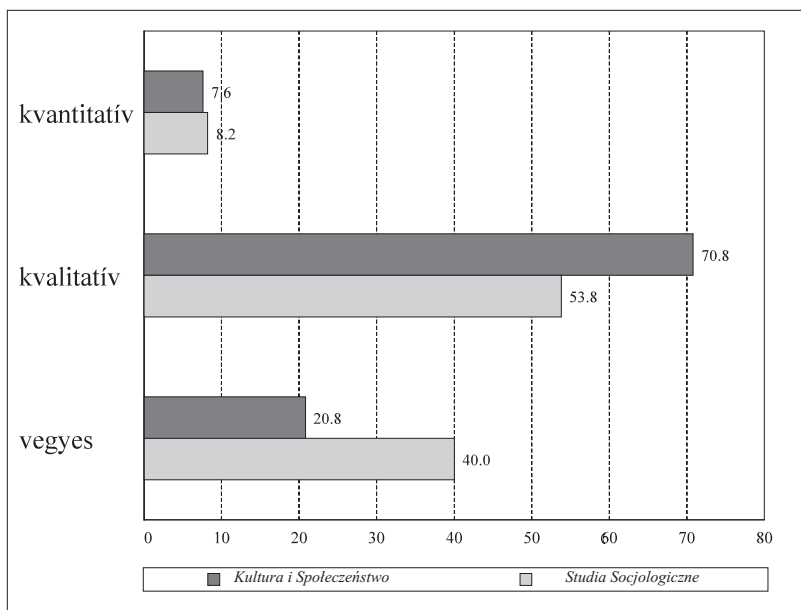
4. ábra. A lengyel hivatkozások átlagos aránya évenként

5. ábra. A lengyel hivatkozások aránya témánként

6. ábra. A cikkekben használt módszer

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benedyktowicz, Z. 1995 „Antropologia wobec zmiany” (Az antropológia viszonyulása a változások iránt), in Tarkowska, E. (szerk.) *Antropologia wobec zmiany* IFISPAN Warszawa.
- Gellner, E. 1992 *Postmodernism, reason and religion*, Routledge London
- Kaniowska, K. 1995 „Antropologiczne propozycje badania przemian społecznych” (A társadalmi változások kutatásának antropológiai javaslatai) in Tarkowska, E. (szerk.) *Antropologia wobec zmiany* (Az antropológia viszonyulása a változások iránt), IFISPAN Warszawa.
- Kłосowska, A. 1996 *Kultury narodowe u korzeni* (Nemzeti kultúrák az alapoknál), Warszawa.
- Sowa (szerk.) 1998 *Socjologia polska* (A lengyel szociológia), Rzeszów.
- Kwaśniewicz, W. (szerk.) 1990 *Orientacje teoretyczne we współczesnej socjologii* (Elméleti irányzatok a kortárs szociológiában), UJ IS Kraków.
- Kwaśniewicz, W. 1995 „Między ustrojowym przymusem a wolnością akademicką: polska socjologia w latach 1956–1989” (A rendszer nyomása és az akadémiai szabadság között: a lengyel szociológia 1956–1989) in Keen, M.F. – Mucha, J. (szerk.) *Socjologia Europy Środkowo-Wschodniej* (Közép-Kelet-Európa szociológiája), IFISPAN Warszawa.
- Mucha, J. 1995 „Zmiana społeczna w perspektywie antropologicznej” (Társadalmi változás antropológiai perspektívában), in Tarkowska, E. *Antropologia wobec zmiany* (Az antropológia viszonyulása a változások iránt), IFISPAN Warszawa.
- Mucha, J. – Załęcki, P. 2001 *The State of Sociology in Poland 1990–2000*, Draft, Collegium Budapest.
- Narojek, W. 1973 *Spółczesność planująca. Próba socjologii gospodarki socjalistycznej*. (A tervező társadalom. Kísérlet a szocialista gazdaság szociológiájára) PWN Warszawa.
- Narojek, W. 1987 *Interesy i ideały kultury. Struktura społeczeństwa i udział w kulturze*. (Érdekek és a kultúra ideáljai. Társadalmi struktúra és részvétel a kultúrában.) PWN Warszawa.
- Pucek, Z. 1992 „Charakter i źródła wątków antropologicznych w polskiej myśli socjologicznej” (Az antropológiai szálak forrásai és jellemzői a lengyel szociológiai gondolkodásban), in Tarkowska, E.: *Socjologia i antropologia*, (Szociológia és antropológia) Wrocław.
- Sulek, A. 1992 „A lengyel szociológia az átmenet időszakában”, in *Szociológiai Szemle* 2.
- Sulek, A. 1997 „Laudacja Polskiego Towarzystwa Socjologicznego” (A Lengyel Szociológiai Társaság ünnepségén elhangzott beszéd) in *Gazeta Wyborcza*, 16. XII.
- Szacki, J. 1995 *Sto lat socjologii polskiej* (A lengyel szociológia száz éve) PWN Varsó.
- Szacki, J. 1995 „Stan obecny socjologii polskiej” (A lengyel szociológia jelenlegi állapota) in: *Kultura i Społeczeństwo* 1.

- Szaccki, J. 1990 „Socjologia współczesna a klasycy socjologii” (A kortárs szociológia és a szociológia klasszikusai) in Kwaśniewicz 1990, 9.
- Tarkowska, E. 1995 *Powroty i kontynuacje*. (Visszatérések és folytatások) IFISPAN Warszawa.
- Tarkowski, J. 1994 *Socjologia świata polityki II. rész: Patroni i klienci* (A politika világának szociológiája II.: Főnökök és ügyfelek) IS PAN Warszawa.
- Wyka, A. 1990 „Ku nowym wzorom badań społecznych w Polsce” (A lengyelországi társadalomkutatás új mintái felé) in *Kultura i Społeczeństwo* 1.
- Włodarek, J. (szerk.) 1998 *Między przeszłością a przyszłością. Szkice o socjologii i społeczeństwie polskim w dobie przemian ustrojowych* (A múlt és a jövő között. Vázlatok a rendszerváltás időszakának lengyel társadalmáról és szociológiájáról.) UAM Poznań.
- <http://www.ifispan.waw.pl>

TRIVIALIZÁCIÓ

- Czyżewski, M. 2000 „„Niepokojąca współczesność» jako topos w dyskursie publicznym” (A nyugtalanító jelen, mint toposz a közdiskurzusban) in *Kultura i Społeczeństwo* 3.
- Ziólkiewski, M. 2000 „Czy współczesnej (polskiej) socjologii grozi trywializacja?” (Fenyegeti-e trivializáció a kortárs (lengyel) szociológiát) in *Kultura i Społeczeństwo* 3.
- Fatyga, B. 1996 „Teksty krytyczne w naukach społecznych: o recenzjach” (Kritikai szövegek a társadalomtudományokban: a recenziókról) in *Kultura i Społeczeństwo* 1.

REGIONALIZMUS

- Jałowicki, B. 1992 „Kwestia regionalna” (A regionális kérdéskör) in *Studia Socjologiczne* 1–2.
- Łęcki, K. – Wódz, K. – Wódz, J. – Wróblewski, P. 1992 „Rzeczywistość społeczna w doświadczeniu potocznym Górnoślazaków” (Társadalmi valóság a felső-sziléziaiak általános tapasztalati alapján) in *Studia Socjologiczne* 3–4.
- Łęcki, K. 1992 *Świat społeczny Ślązaków: rekonstrukcja treści świadomości potocznej* (A sziléziaiak társadalmi világa: az általános öntudat tartalmának rekonstrukciója) Uniwersytet Śląski Katowice.
- Szczepański, M. S. 1995 „Region katastroficzny wobec wyzwań cywilizacyjnych. Przypadek Górnego Śląska” (Katasztrófa súlytotta régió a civilizáció kihívásai-val szemben. Felső-Szilézia esete) in *Studia Socjologiczne* 1–2.
- Szczepański, M. S. 1998 „Regionalizm górnośląski: między plemiennością a systemem globalnym” (A felső-sziléziai regionalizmus: a törzsiség és a globális rendszer között) in *Kultura i Społeczeństwo* 1.

- Szmeja, M. 1998 „Historyczne i społeczne uwarunkowanie powstawania mniejszości niemieckiej i narodu śląskiego w Polsce” (A lengyelországi német kisebbség és a sziléziai nemzet létrejöttének történelmi és társadalmi körülményei) in *Studia Socjologiczne* 4.
- Mucha, J. 2000 „Polacy? Niemcy? Ślązacy?” (Lengyelek? Németek? Slonzákok?) in *Kultura i Społeczeństwo* 4.

GENDER

- Domański, H. – Dukaczewska, A. 1997 „Mąż i żona: czyja pozycja decyduje o identyfikacji z klasą społeczną?” (Férj és feleség: melyikük pozíciója határozza meg a társadalmi osztállyal való azonosulást) in *Studia Socjologiczne* 2.
- Danuta, T. 1991 „Co powinna a czego nie powinna robić kobieta? Przekonania młodzieży na temat roli społecznej kobiet” (Mit tegyenek és mit ne tegyenek a nők? A fiatalok meggyőződése a nők társadalmi szerepéről) in *Kultura i Społeczeństwo* 2.
- Graff, A. 1999 „Patriarchat po seksmisji” (Patriarchátus a szexmisszió után) in *Gazeta Wyborcza* 06/19–20.
- Kwak, A. 1995 „Niezameżna kohabitacja jako zjawisko społeczne” A férjtelen kohabitáció, mint társadalmi jelenség) in *Studia Socjologiczne* 3–4.
- Kryczka, P. 1999 „Rozwód w opinii społecznej” (A válás a közvéleményben) in *Studia Socjologiczna* 1.
- Malinowska, E. 1999 „Organizacje kobiece w Polsce” (Lengyelországi nőszervezetek) in *Studia Socjologiczna* 1.
- Woźniak, T. 2000 „Katolicy modernisci wobec problemu emancypacji kobiet” (A modern katolikusok a nők emancipációjának problémája előtt) in *Studia Socjologiczne* 3.

A metaforák alkonya?

Vázlat a kilencvenes évek magyar szociológiai diskurzusairól

PAPP Z. ATTILA

Tanulmányunk nem „klasszikus” szociológiatörténet, azaz nem a magyarországi szociológiában az utóbbi évtizedben beállt változásokat vételezi szemre. Különbözik tudatában vagyunk annak, hogy a szociológia történetének tárgyát mint olyat nem egyszerű meghatározni, vagyis ajánlatos több síkon vizsgálni. Saád József szerint például a szociológiatörténet négy dolog történetéről szól: a társadalmi gondolkodás elemzéséről, a szociológiai gondolkodás esztétikáról, a szociológiai elméletek történeti elemzéséről és a szociológia mint diszciplína művelésének tudományszociológiai feldolgozásáról (Saád 1996).

Jelen írás leginkább az utolsó szemponthoz kapcsolódik, ugyanis kutatásunk a magyarországi szociológia elmúlt évtizedekben beállt változásainak figyelembevételével, és egyfajta folytonosság feltételezésével a szakma két kisebb szeletére irányul: egyrészt három olyan budapesti egyetemre koncentrálunk, ahol szociológus, vagy szociológiához „közel álló” képzés zajlik (Eötvös Lóránd Tudományegyetem Szociológia és Szociálpolitikai Intézete, ELTE, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, BKE és a Közép-Európai Egyetem, CEU), másrészt pedig megvizsgáljuk néhány fontosabb szociológiai folyóirat 1990 utáni évfolyamait (*Társadalmi Szemle*, *Szociológiai Szemle*, *Társadalomkutatás*, *Replika*, *Valóság* – ez utóbbi, mint ismeretes, nem szaklap). A folyóiratok közül kettőt (a *Szociológiai Szemlét* és a *Replikát*) kvantitatív és kvalitatív elemzéseknek is alávetettük.

Tanulmányunk célja annak a feltérképezése, hogy az egyetemek képzési tanterveiben, illetve a folyóiratokban hogyan jelenik meg az elmúlt évtizedben lezajlott társadalmi változásokat kísérő szociológiai gondolkodás. Milyen mértékben rugalmas az egyetemi képzés, azaz mennyire követi a jelen társadalmi változásait? A társadalomról való gondolkodás hogyan mutatkozik meg a szaklapokban? Milyen szakmai diskurzusokat lehet beazonosítani a kilencvenes évek magyar szociológiájában?

Az egyetemi képzések és a folyóiratok áttekintésével azt szeretnénk megtudni, hogy a jelenlegi magyar szociológiában létező diskurzusok

milyen mértékben tekinthetők a múlt örökségének, milyen nyugati mintákat követnek (ha követnek), illetve a diskurzusok közül melyek tekinthetők valamilyen belső innováció részének. Ezek a kérdések egyaránt elvezetnek a múltba és a jelenbe. A folytonosság feltételezése nem valamilyen szakmai evolúciós szándékot takar, pusztán arra utal, hogy a magyar szociológia mégoly szűk szeletére való reflektálás igénye is, mint amelyet célul tűztünk ki, egyrészt szükségessé teszi a múlt néhány vonatkozásának számbavevését, másrészt pedig feltételezi a szociológia mai helyzetének megítélését is.

Pillantás a közelmúltra

Tamás Pál szerint a hatvanas évek első felében intézményesülő magyar szociológia a nyolcvanas évek derekáig a következő főbb eredményeket érte el:

- a magyar társadalom működéséről olyan ismereteket szerzett és tett a nyilvánosság számára hozzáférhetővé, amelyek nagy mértékben elősegítették a társadalom önismeretét;
- az önismerettel párhuzamosan a társadalom jó részének problémamegoldó képessége javult, ez pedig hozzájárult egy újfajta tudatosság kialakításához;
- a szakma által a tudomány és a döntéshozó szervek számára gyártott ismeretek nemzetközi összehasonlításban is mérvadóak;
- a szociológiai szemlélet és módszertan más társtudományokban is elfogadottá vált, illetve meghonosodott;
- a szociológia elismert szaktudománnyá válását egy újfajta tudományos kultúra kísérte. (Tamás 1988)

Tamás Pál szerint a szakma – ezen pozitív kihatásai mellett – különböző fázisokon esett át. A kezdeti radikális társadalomkritikai szerepvállalás kudarcát az „össztársadalomtudományi” program kétségei követték, majd ezeket felváltotta a „szaktudományi program” viszonylagos sikere. Az előrehaladt, de nem kiteljesedett professzionalizáció kedvezett a szaktudomány identitását feszegető („Mi a szociológia?”) kérdésre adható válaszok pluralitásának. Szóban forgó szerző szerint „*ezek a felfogások egy – leegyszerűsítve – háromdimenziósként bemutatott szakmai és ideológiai koordináta-rendszerben eltérő helyeket foglalnak el. Az egyes tengelyeket itt a scientizmus, azaz a »szaktudomány« versus »cselekvési vezérfonal« skálával, a radikalizmus, azaz az »udvari szociáltechnika« versus »intézményesített társadalomkritika« skálával, és a diszciplináris expanzionizmus, azaz az »össztársadalomtudomány« versus »meghatározott vizsgálati technikákból következő megállapításokból áll csak a szociológia« skáláival tudnánk jellemezni*”. (Tamás 1988:457)

A nyolcvanas évek végére a szakma önmagát elsősorban szaktudományként határozta meg, kialakult egyfajta szakmai kánon, azaz azon magyar és nem magyar szerzők, illetve elméletek listája, amelyeket ajánlatos volt idézni (vagy éppenséggel kerülni) az egyes szakmai publikációkban. Természetesen nem létezett, nem létezhetett (és ma sem létezik) egységes konszenzuson alapuló megismerési stratégia, azonban a szakmai öntudatra vonatkozó koncepciók jórészt konvergáltak. A szociológia tudományának műveléséhez szükséges intézmények (egyetemek, kutatóintézetek, folyóiratok, stb.) már ebben az időszakban is léteztek, egy 1980-as minisztériumi határozat például lehetővé tette a szociológia oktatását a nem-szakfakultásokon is. Mindezekkel párhuzamosan létrejöttek olyan nemzetközi szakmai kapcsolatok, amelyek nemcsak a magyar kutatók nyugati jelenlétét biztosították, hanem visszahatottak a „bennszülött” tevékenységre is, hiszen éppen ezek a kapcsolatok erősítették meg az itthoni szakmai professzionalizációt, avagy profizmust (itt gondolunk elsősorban a nyugati szakirodalom hazai terjesztésére, illetve az amerikaiak bélyegzett kvantitatív módszerek itteni alkalmazására).

Mielőtt azonban az elmúlt időszak apologétájának kiáltanának ki, hozzá kell tennünk, hogy a rendszerváltás előtti (és közbeni) időszak kutatásait anyagilag elsősorban a politikai, állami szféra támogatta, vagy reform- illetve modernizációs törekvéseinek elősegítése, vagy status quo-jának megőrzése érdekében. Ezek a megrendelések inherens módon ideológiai korlátokként működtek, a szakma művelőit pedig gyakran tekintették behódolóknak, „udvari sűgőknak”. A szociológia és képviselőinek negatív megítélését csak fokozta, hogy a fennebb említett minisztériumi határozat a tárgy oktatását az ideológiai tárgyak közé sorolta, tehát az itt tevékenykedő oktatók jó eséllyel indultak a marxista-leninista jelző megszerzésére kiírt látens és informális versenyben.

Mindezen negatív aspektusok azonban nem gátolhatták meg a szakma művelőit, hogy olyan fogalmi apparátust hozzanak létre, amellyel tetten érhetnék a társadalmi valóságot (vagy hogy egy elterjedt szociológiai metaforát adaptáljunk: a hivatalos ideológia valóságképével szemben feltételezzene, és kutatási területük tárgyává tegyenek egy „második társadalmi valóságot”), illetve hogy ezt a szakszótárat elsősorban folyóiratok és közéleti lapok által a nyilvánosságba bevigyük, és a közbeszéd részévé tegyék. Ez nemcsak a szakma bravúrja volt, hanem – főképp a reformokról szóló többé-kevésbé nyilvános beszéd artikulálódása során – jogos értelmiségi elvárás is. (Csak zárójelben jegyezzük meg: e társadalmi erőterben mozogva sok szociológus olyan szerepzavarba került, amely még a kilencvenes évek elején is kínos alternatíva elé állította: szakember avagy közéleti ember legyen?)

A szociológia közbeszéddé válása annak ellendiskurzusként való tételezését is jelentette. Kuczi Tibor szerint a hatvanas évek után a szociológia a modernizációhoz, a társadalom racionális alapokra helyezéséhez, illetve az erről szóló nyilvános okoskodáshoz gyártott és szállított fogalmakat. (Kuczi 1992) Az egyik ilyen alapvető fogalom a mobilitás volt, amelyet ha – weberi ihletéssel – összekötünk az előnyös gazdasági cseréken alapuló társadalmi cselekvésekkel, máris eljutunk az egyén szabadságát, az individuális választás lehetőségét felvállaló, a pártideológiával szemben működő elképzelésekhez. Az egyén szabadságának elismerése pedig az egyetlen „Igazság” megkérdőjelezésével, a társadalmi normalitás voltaképpeni plurális jellegének hangsúlyozásával járt együtt. Az államszocialista berendezkedés hivatalos ideológiájának közepette ezek a koncepciók nyilvánvalóan utópisztikusan hatottak, a szociológia azonban hitelességét a tudományos tényekre való hivatkozással és ezek ideológiamentes interpretációja által legitimálta (az más kérdés, hogy a tudásszociológiában már régesrég a társadalmi tények konstruált jellegéről beszéltek). A szociológia ellendiskurzusként való tételezése tehát azt jelentette, hogy *„tematikája, szóhasználata, érvélmódja túlterjedt a /.../ szakmai körön, s keretet adott a modern diskurzus megszerveződésének”*. (Kuczi 1992:48) Ebben az összefüggésben a szociológia akár a rendszerváltás „előénekesének” is tekinthető.

A nyolcvanas évek végén született, korábban már hivatkozott tanulmányát Tamás Pál azzal a „jóslattal” zárja, hogy az elkövetkezendő időszak magyar szociológiájára kettős stratégia megvalósítása vár. Egyrészt a növekvő „tudományosodás” irányába elmozdulva kapcsolódnia kell a nemzetközi trendekhez, másrészt pedig lépéseket kell tennie az interdiszciplináris együttgondolkodások, illetve a kelet-európai összehasonlító vizsgálatok felé is.

Dolgozatunk következő részében kiderül, hogy ez a kétirányú integrálódáson alapuló szakmai program milyen mértékben valósult meg, illetve milyen főbb, a szociológia identitását feszegető viták uralták a szakmai nyilvánosságot.

Válságtudat: szakmai önreflexiók a '90-es években

A politikai és gazdasági átalakulások új kihívások elé állították a szociológiát. A korábban kivívott státuszát megőrzendő, illetve erősítendő a megváltozott társadalmi kontextusban is újat, vagy legalábbis hiteleset kellett mondania, és szembesülnie kellett olyan újonnan felbukkanó társadalmi problémákkal, amelyek korábban vagy nem léteztek, vagy tabuk voltak (privatizáció, nagyméretű elszegényedés, kisebbségi csoportok „megmutatkozása”, idegengyűlölet, migráció, stb.). A felgyorsult társadalmi változások sajátos paradoxont

idézték elő: miközben a szakma számára a társadalom egyre több oldala kínálta fel önmagát, egyre több szabadon kutatható téma került a szociológusok érdeklődési terébe, a kutatások támogatására korábban kialakult csatornák fokozatosan megszűntek, vagy teljesen átalakultak. Az államszocializmus keretei között bevált finanszírozási gyakorlat kemény cenzurát jelentett, és a monopolhelyzetű tudományos akadémiai apparátust preferálta. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kutatásokhoz új típusú támogatásokat kell szervezni, illetve találni. Ezek közül több út kínálkozott járhatónak: a nemzetközi kapcsolatok kihasználása és újak kiépítése, a piaci, gazdasági szféra azon elemeinek megkeresése, amelyek hajlandók, és egyszersmind képesek az ilyen tevékenységek támogatására, valamint alapítványi és közalapítványi pénzek megpályázása.

A homogenizáló konnotációkat hordozó keleti (szocialista) tömbből való megszabadulás előtérbe sodorta a hovatartozás kérdését, amely nemcsak mentális problémaként, hanem a régió szociológiájának sajátosságaként is tétéleződött. Ugyanis, ha a magyar szociológusok közép-európaiaként definiálják önmagukat, felmerül a kérdés, hogy az általuk gyakorolt szakma hordoz-e olyan elemeket, amelyek ezt a közép-európaiságot hivatottak kifejezni. A témáról a *Magyar Szociológiai Társaság* 1991. évi közgyűlésén Csepeli György és Wessely Anna előadást tartott, majd az újonnan indult *Replika* c. folyóiratban szakmai vita is zajlott. Csepeli és Wessely amellettt érvelt, hogy „*kötődnünk kell a magyar társadalmi tapasztalat másságához, amely révén oly módon űzhetjük a szociológiát, ahogy senki más, és nem pedig úgy, ahogy akárki is megteheti*” (Csepeli–Wessely 1992:1). Szerintük ez a régió, amely se nem Nyugat, se nem Kelet, de majdnem mind a kettő („*Közép-Európa majdnem nyugati volt a középkor óta, és a második világháború után majdnem keletivé vált*”) olyan inherens, eleve adott konfliktusokat hordoz, amelyeknek tolmáccsá kell avatniuk az itteni társadalmi gondolkodókat. A szociológus számára ez azt jelenti, hogy járatosnak kell lennie a nyugati (racionalizált) szaknyelvben, de ugyanolyan magabiztosan használnia kell a keleti szaknyelvek féltve őrzött sajátosságát is: a metaforákat. A metaforákban rejlő kétértelműség, a dolgok megnevezése más dolgok által a szerzőpáros szerint alkalmas a nem nyugati típusú társadalmak és szociális attitűdök leírására. A metaforák használata, a „szürke nyilvánosság” ugyan sikeres eszköz volt a szocialista rendszerek cenzúrája közepette, a kérdés számunkra viszont az, hogy a nyugati piacgazdasághoz való közeledés és az ezzel járó szakosodás során, illetve az ideológiai korlátoktól megszabadított nyilvánosságban ez a gyakorlat életképes lesz-e továbbra is. Másképp fogalmazva, szociológus szakemberekre lesz-e szükség, avagy a metaforák használatában is járatos szociológus

értelmiségre? Ez utóbbi szereplehetőség hasonlóságot mutat a kelet-európai értelmiségiek körében mindig is jelen lévő profetikus/nemzetmentő és ezért a közéletben gyakran felbukkanó típusra.

A vita több irányba szétgyűrűzött¹, egyrészt módszertani vitává alakult (kvantitatív versus kvalitatív módszereket alkalmazzunk-e), másrészt a közép-európai értelmiség szerepéről (szakember versus elkötelezett közéleti ember legyen-e), harmadrészt pedig a Kelet és Nyugat vélt vagy valós konfliktusairól szólt. A vita természetesen(!) nem zárult szakmai konszenzussal, azonban az mindenképpen örvendetes volt, hogy felszínre kerültek az új társadalmi kontextusban továbbra is szociológiát űző egyének és csoportok sajátos gondjai.

Visszatekintve, a szociológia identitásának nézőpontjából ezt a vitát akár optimistának is tekinthetjük, hiszen ennek során még nem tették problematikussá a szakma egészének a létét. Annak ellenére, hogy a szakma egészére való reflektációkkal viszonylag kis mértékben találkozhatunk, 1992-től kezdődően már egyre határozottabban a szociológia válságáról kezdenek beszélni, mondhatni kialakult egy válságtudat is. A *Magyar Tudomány* 1992/5. számában *Fenyegetett helyzetben a szociológia?!* címmel megjelent egy interjúblokk, amely már címében is hordozza a válságállapotra utaló jeleket. Az egyik interjúalany, Szelényi Iván, itt már kijelentette, hogy a magyar szociológia súlyos intézményi és intellektuális válságban van, „*s jobb, ha ezzel szakmánk szembenéz: a szociológia »elefántcsonttorony diszciplína«, praktikus haszna csekély, az irodalomhoz, történelemhez, művészettörténethez hasonlóan az általános emberi műveltséghez, a világnézet alakításához fontos, de valóságos piaci kereslet iránta nincs, s nem is lesz*”. Szintén a *Magyar Tudomány*-ban, 1993-ban megjelent egy újabb Tamás Pál elemzés (Tamás 1993), amely szerint a szociológia válsága azért vált csak 1991 végén, 1992-ben láthatóvá, mert addigra élte fel a korábbi évekből származó viszonylag jó ellátottságnak köszönhető tartalékait (fel nem dolgozott anyagait, meg nem jelentetett szövegeit. Egy évvel később Tamás Pál részletesebben is kifejti a szociológia válságára vonatkozó koncepcióját. (Tamás 1994) Szerinte a szociológia akkori állapotát jellemző feszültségek öt alapvető anomália köré rendezhetők:

- a szociológus szerepkészletének zavara;
- tudományszervezési feszültségek;
- a szociológia szakmai szerepfelfogásának polarizáltsága;
- kognitív válság;
- tudománypolitikai válság.

¹ A vita és leágazásainak részletesebb ismertetését lásd a tanulmány későbbi részeiben.

A tudománynak a szélesebb értelemben vett társadalmi környezetbe való beágyazódásán kívül tehát szembe kellett néznie bizonyos belső gondokkal is, mint például a szakmai utánpótlás biztosítása, intézményesülésének megőrzése és bővítése, a szakmai elbírálások tudományos kritériumokra való helyezése. A szociológiával szembeni új kihívásokat Némedi Dénes és Róbert Péter a következőképpen fogalmazták meg: „*A politikai támadások elleni folyamatos védekezési kényszer légkörében a tudományos minőség kritériumai nem mindig érvényesülhettek. Ma viszont égető szükség lenne egy olyan tudományos közeg kialakítására, amelyet a kritikai nyilvánosság, a belső kritika, a nyílt vitakultúra jellemez*” (Némedi–Róbert 1995:59). Egy 1996-os interjúbán Némedi azt is kifejti, hogy a szociológia azért került válságba, mert a jóléti szociális állam lebontásakor a szociológia is veszteségeket szenvedett, ugyanis az új társadalmi környezetben a szociológia által felkínált fogalmi apparátus nem használható (Hovanyecz 1996).

1998-ban, szintén a *Replika* oldalain zajlott egy újabb vita, amely méltán tekinthető az 1991–92 évi folytatásának. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kapcsán észlelt egyenlőtlenségeket szóvá tevő vitaindítóban (Csepeli–Örkény–Scheppele 1998) a keleti és nyugati kutatók közötti eltérésekről van szó, ám az előbbi vitában ismertetett témák is sorra felbukkannak. A leglényegesebb új állítás az, hogy a nyugatiak valójában gyarmatosítják keleti kollégáikat, hiszen őket jobbára csak adatszolgáltatóként, vagy (az előbbi vitához mintegy ironikusan kapcsolódva) a szó szoros értelmében vett tolmácsként használják.

Látható, a kilencvenes évek szakmai önreflexióiban egyre inkább megjelenik a válságra való hivatkozás. A hetvenes-nyolcvanas évek diskurzusalapító, intézményépítő korszaka után három szakasz látszik körvonalazódni:

- nyolcvanas-kilencvenes évek fordulója: a közélet és a tudományos szerepek konfliktusa. A professzionalizálódás kihívásának tekinthetjük ezt az időszakot, ugyanis ekkor vesznek búcsút a metaforáktól, másrészt sokan közéleti szerepet vállalva pályaelhagyásra kényszerülnek;

- 1991/92–1995: a tranzitológia virágzása, a közép-európaiság mint norma elfogadása. A szakma belső válságának (f)elismerését kissé elhomályosítja a rendszerváltásra mint szociológiai ínyencségre irányuló hazai és nemzetközi figyelem;

- 1995 után: a rendszerváltás diskurzusának lecsengése, a globalizációs kihívások megerősödése. A szakmai identitás problémája még jobban artikulálódik, és már szembesülni kell a külső (értsd: nemzetközi) és belső fenyegetettséggel. Egyre inkább elterjed az a nézet, hogy a szakma válsága „természetes” folyamat, hiszen nyugaton is hasonló helyzettel találkozunk. Ebben az összefüggésben a magyar szociológia története példáján egy

sajátos közép-európai paradoxon érhető tetten: miközben igyekeznek a nyugati világot (módszereket, elméleteket, intézménykonceptiókat) meghonosítani, valójában saját sírját ássa meg, ugyanis otthonába hozza a (nyugaton tapasztalható) szakmai presztízsveszteséget is.

A jelen terepein

A) Az egyetemi tanrendek

A dolgozat eddigi részében röviden kísérletet tettünk a mai magyar szociológia néhány sajátosságának számbavételére. Erre azért volt szükség, hogy a szélesebb értelemben vett szakmai dimenzióban valamilyen módon el tudjuk helyezni az érdeklődésünk fókuszaként kiszemelt oktatási intézményeket, illetve ezek belső világának egy szeletét: a tanrendeket.

A magyar szociológia már az elmúlt évtizedekben is Budapest-centrikus volt, igaz, szakmai képzés más városokban is zajlott, és jelenleg is egyre több helyen zajlik. Az általunk kiválasztott három egyetemre azért esett a választásunk, mert a szakmai diskurzust uraló aktorokat kívántuk beazonosítani. Célunk nem valamilyen reprezentativitás biztosítása, hanem sokkal inkább bizonyos képzési trendek tetten érése, illetve ezen trendek összevetése a korábbiakban vázlatosan ismertetett „szakmai közhangulattal”. A három egyetem más-más előtörténettel rendelkezik, ezen belül pedig a szociológia oktatása is különböző múltra tekint vissza. A legifjabb intézményben (a budapesti CEU-n) például nincs is külön szociológia tanszék, holott több ismert magyar szociológus és politológus is oktat ott. Ezzel függ össze a tanulmány elején szereplő szociológiához „közel álló” kifejezés. Az egyes intézményekről szerzett információink részint „résztevő megfigyelésből”, részint különböző dokumentumok elemzéséből, illetve interjúkból származnak.

A tanrendek és bizonyos, az egyes tanszékek által folytatott kutatások listájának elemzésével az a célunk, hogy meg tudjuk állapítani, ezekben az intézetekben létezik-e kialakult szakmai kánon, illetve a kánon kötelezettségén kívül, milyen típusú társadalmi problémákra koncentrálnak az itt oktatók/kutatók. Az egyetemi képzés tanrendekben megjelenő tartalmi oldala érdekel elsősorban, és nem az intézetek strukturális vagy egyéb sajátos gondoljai (amelyekből, mi tagadás, jócskán találhatunk).

Ha az egyetemi képzés tartalmi oldala rimel a társadalom kisebb-nagyobb részében jelentkező gondokra, felmerülhet a kérdés, hogy az egyetem diskurzusformáló tényező-e vagy sem? Az egyetem mint a nyilvánosság egyik része teremt-e diskurzust, vagy „csak” befogadja azt? És ha az egyetemenek köze van egyes fősodorba tartozó diskurzusokhoz, akkor ez a szakmai

hagyománynak, vagy nyugati mintakövetésnek köszönhető-e, avagy egy új társadalmi probléma artikulálódása? Nyilván, ha már diskurzusról beszélünk, akkor az előbbieken felvetett kérdésekre nem lehet végérvényesen plauzibilis megállapításokat tenni pusztán csak a tanrendek vizsgálata által. Az egyetem tudományos térben elfoglalt helyéről akkor mondhatnánk többet, ha a folyó kutatásokon és az aktuális tanrendeken túl megvizsgálánk az utóbbi évtizedben született szakdolgozatok témaválasztását is, illetve ezen dolgozatok visszacsatolását a szakmai életbe. Jelen szándékaink szerint csak az oktatási szféra rugalmasságára, problémaérzékelésére, műhelyteremtési szándékaira vonatkozóan fogalmazhatunk meg állításokat.

Az *ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ* „hat részlegből áll. A nappali tagozatosok szociológiát, szociálpolitikát tanulnak (első vagy második fősakként), és szociális munkás képzésben részesülhetnek” – áll az intézet internetes honlapján. Míg a hetvenes években négy tanszék működött (*Elmélettörténeti, Szociológiatörténeti, Társadalomkutatások Módszertana és Szociálpszichológiai Tanszékekkel*), ma az intézet külön egységként hat tanszéket, illetve egy angol nyelvű programot működtet. A két új tanszék a *Történeti Szociológia* és a *Szociálpolitikai Tanszék*, az angol nyelvű program magyar megnevezése pedig *Kisebbségsszociológia Tanszék (Ethnic and Minorities Studies Program)*.

Mint látható, a képzés korábban kialakult keretei továbbélnek és bővítésre is sor került. Az ELTÉ-n a legnagyobb a szakmai örökség, a szakmai kánon itt érezteti leginkább hatását, az elmúlt évtizedekben felhalmozott tudás szervesen beépült a tanrendekbe. Mindazonáltal a szociológiatörténet mint ha megállna Bourdieu-nél, vagy legalábbis a szigorlati tételek között (időben) utána következő szociológusra vonatkozó tétel nem szerepel. A struktúra-, rétegződés- és mobilitásvizsgálatok a magyar szociológia nemzetközi viszonylatban is erős oldalának számítottak, e területen talán újszerűnek számítanak a hálózati jellegű megközelítések (igaz, a network-elemzés hazai terjesztése már a nyolcvanas évek végefelé már beindult).

Egyedülálló újdonságnak számít az angol nyelvű kisebbségsszociológiai program beindítása. A program keretén belül a kisebbségi kérdés több aspektusát (történeti, jogi, szociálpszichológiai, kulturális, stb.) és kutatási módszereit ismertetik, de a program egészének sikerességét számszerűen nem támasszák alá az ezen a szakon végzett hallgatók.

A kilencvenes évek hangulatát leginkább a választható tantárgyak és a kutató szemináriumok próbálják visszaadni, ezek között találjuk azon tantárgyakat, amelyek *par excellence* e korról foglalkoznak. Elsősorban az olyan tantárgycímekre gondolunk, mint például a posztmodernitás szociálpszichológiája, a diktatúrák lélektana, bevásárlóturizmus, bevásárlóközpontok. Mivel az

ezen a területeken elhangzottakat „csak” választható tárgyként találják a hallgatónak, semmi esély sincs arra, hogy innen valamelyik alcím például szigorlati tétellé izmosodjon. A kánon mintha legyőzné a *mainstream* és a posztmodern befogadásának igényét. Ez a látens szándék egyként érvényes az *ELTE* és *BKE* közös szervezésében 1993-ban beindult PhD képzésre is. Ezen a posztgraduális szinten a képzési rendszer mintha megismételné önmagát: újra törzstárgyakkal és (Budapesten végzett hallgató szemszögéből nézve) jórészt újra ugyanazokkal a tanárokkal találkozhat a jelentkező. A választható tárgyak ezen a képzési szinten kivétel nélkül a kilencvenes évek társadalmának valamely szegmensét célozzák meg, azonban ezek a területek és kutatási eredményeik szintén nem kerülnek be a szakmai kánonba.

A *BKE Társadalomtudományi Kara* az egyetemi kari tájékoztató szerint a „*megalapozott közgazdasági képzettséget szélesebb társadalomtudományi és politikatudományi ismeretekkel kiegészítve olyan szakembereket képez, akik integrált közgazdasági-társadalomtudományi ismereteket igénylő munkafeladatok ellátására hivatottak*”. E képzés során két olyan szak indult, amely témánk szempontjából releváns: a szociálpolitikus-közgazdász szak (társadalombiztosítás és településfejlesztés főszakirányokkal), illetve a szociológus-közgazdász szak (szervezetpszichológia, közvélemény-kutatás és vállalkozáselemzés főszakirányokkal). A karon belül működő *Szociológia és Szociálpolitika Tanszék* főbb kutatási területei gazdaságpszichológia (elíttek, vállalkozók, privatizáció, nagyvállalatok), etnikai kisebbségek, nők a társadalomban, nagyvárosi szegénység, társadalmi devianciák, szociológiai elméletek története, gazdaságpszichológia, döntés- és játékelmélet, oktatápszociológia, kultúrszociológia témakörökben zajlanak.

A közgazdaság keblén felnövő szociológusoknak átláthatóbb dolguk van, mint az *ELTE*-s társaiknak. Itt ugyanis szinte a teljes szociológusi potenciál elsősorban a közgazdasági szférához kapcsolódva létezik, hiszen a képzés maga olyan közgazdasági előismeretekkel rendelkező egyéneket céloz meg, akik különböző okok miatt a szociológia vagy szociálpolitika felé sodródtak (zárójelben meg kell jegyeznünk, hogy a *BKE* harmadévet befejező és szakválasztás előtt álló hallgatói között kialakult informális listán a szociológia szak a legkevésbé vonzóak közé tartozik). A kutatási témákat tekintve látható, hogy ezen intézmény alkalmazottai bátran és nem föltétlenül csak a szűkebb értelemben vett gazdasági szférához kapcsolódó társadalmi szegmenseket vizsgálják. A szakmai kánon itt is jelen van (a kötelező tárgyak között megtaláljuk például a társadalomszerkezet, módszertan, szociológiai elméletek kurzusokat), de a szakirányok profiljai mintha körvonalazottabbak, és az itt létező kutatói műhelyek hatására az empiria és elmélet összekapcsolása is határozottabb lenne.

A Közép-Európa Egyetem (CEU) sok tekintetben elüt az előbbi kettőtől. Ez egy nagyon fiatal magánegyetem, amelynek angol nyelvű kurzusaira elsősorban a volt szocialista tömbbe tartozó országok fiataljaiból rekrutálnak hallgatókat. Ezért nyilván nem egyértelmű, hogy az intézmény milyen szerepet tölt(het) be a magyar szociológia jelenében, de mivel az egyetem és a hozzá szorosan kapcsolódó kutató- és kutatást támogató intézetek Budapesten működnek, illetve az a tény, hogy az egyetemen több magyarországi (és magyarul is publikáló) oktató tevékenykedik, arra serkentett, hogy figyelmünket ezen intézmény felé is kiterjesszük. Ugyanakkor az egyetemre egyfajta nyitottság jellemző (a magyarországi viszonyok közepette jól ellátott könyvtárat külsősök is igénybe vehetik, az intézetben gyakran szerveznek konferenciákat, nyári egyetemeket, stb.), és ez nyilván kihat a magyarországi szociológia életére is.

A budapesti *CEU*-n nincs külön szociológia szak, de létezik három olyan tanszék, ahol szociológusok is oktatnak: a nacionalizmus tanulmányok (*Nationalism Studies Program*), a politikatudományok (*Department of Political Science*), és a társadalmi nem és kultúratanulmányok tanszéke (*Program on Gender&Culture*). Ezen intézményi struktúra mellett könnyen megállapítható, hogy a magyar szociológia tudományának szempontjából itt nem létezhet konszenzusos kánon, a fiatal egyetem ilyen szempontból akár gyökértelennek is tekinthető. A kánon hiánya azonban kedvez az új típusú megközelítéseknek, ezért az itt tanító magyarországi oktatók zöme vagy a kelet-európai átalakulások kérdésével foglalkozik, vagy a mai nyugati szociológiában ismeretes témák és problémaérzékelés honosításán fáradozik. Jelen esetben minket csupán az intézmény magyar szociológiában betöltött szerepe érdekel, ezért annak ellenére, hogy tudatában vagyunk, az itt tanítók és tanulók között a magyar ajkúak kisebbségben vannak, az intézmény maga mégiscsak kisugároz két, a tudomány jövőbeni fejlődése szempontjából lényeges elemet: a nemzetköziséghez való hozzászokást és a (néha fájdalmasan könyörtelen) szakmai versengést.

B) Folyóiratok

Tanulmányunknak ebben a részében áttekintünk néhány 1990 után megjelenő szociológiai folyóiratot, illetve „kontroll-lapként” a *Valóság* c. havilapot is. Ez utóbbira azért voltunk kíváncsiak, mert köztudott, hogy a magyar szociológiában korábban milyen fontos szerepet töltött be, majd a rendszerváltást követő szerkesztőségváltással alaposan átalakult. Mivel a szociológia diskurzusteremtő képességét vizsgáljuk, ezért mindenképp tanulságos lehet megismernünk, hogy a szociológiához valamikor közel álló lapban ma milyen témák csapódnak le.

A folyóiratok kiválasztásának fő kritériuma az volt, hogy a lap felvállaltan szociológiaiként adja el magát, tehát méltán lehessen szaklapnak tekinteni. Ebből az áttekintésből azonban kihagyjuk a szakszociológiai folyóiratokat, hiszen ezek témaválasztása eléggé egysíkú, az illető szakhoz szorosan kapcsolódik. Általános trendként már most megfogalmazható, hogy a szakma professzionalizálódási logikájának köszönhetően a kilencvenes években egyre több szakszociológiai folyóirat jelenik meg, illetve él tovább (pl. *Esély* – szociálpolitikai lap, *Educatio* – oktatásszociológiai lap, *Tér és társadalom*, *Jel-Kép* – a kommunikáció kutatásának lapja, *Kisebbségkutatás*, stb.). Ugyanakkor a magyar hagyományokhoz és a kelet-európai értelmiség küldetéstudatként való megéléséhez kapcsolódik az a tény, hogy a létező folyóiratok (pl. *2000*, *Hitel*, *Kritika*, *Mozgó Világ* stb.) és napilapok szintén előszere-ttel publikálnak ismert szociológusoktól, vagy szociológiai írásokat.

Áttekintésünket kezdjük az 1991-ben, az egykori *Szociológia* c. lap helyébe lépő *Szociológiai Szemlével*. Mivel a későbbiekben e folyóiratot alaposabb kvantitatív és kvalitatív elemzéseknek is alávetjük, itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a lap tematikáját elsősorban a rendszerváltást kísérő gazdaságszociológiai írások (privatizáció, munka világa, osztály/réteg probléma) határozzák meg. A feminizmus, ill. a gender problematika 1993 végén jelentkezik, a romákkal kapcsolatos kérdésekről először az 1995/3-as számban olvashatunk. 1996-ra tehetjük a rendszerváltás diskurzusának megszűnését (címben az 1996/1. számban szerepel először a „rendszerváltás óta” kifejezés), az EU csatlakozás (mezőgazdasági) dimenzióit feszegető írással csak 1998-ban találkozhatunk, a NATO, vagy a hadsereg problémája teljesen hiányzik. A lapban gyakran találhatunk módszertani írásokat is, az elmúlt évek során pedig határozott elmozdulás történt a kvantitatív módszerek szélesebb használata tekintetében. Az elméleti jellegű írások elsősorban a szociológia klasszikusait érintik (pl. Marx, Weber, Mannheim, Habermas), újabb megközelítéseket helyenként a recenziók rovatában láthatunk. Annak ellenére, hogy a lapban közölt szerzők tábora viszonylag könnyen behatárolható, az évek során fokozatosan próbálkoztak fiatalok bevonásával.

Az évi négy alkalommal megjelenő *Társadalomkutatás* c. lap témaválasztása árnyaltabb az előbb ismertetett orgánumnénál. A magyar szociológia „nagy” témái (pl. mobilitás, osztály/réteg probléma) teljesen háttérbe szorulnak, vagy nem is léteznek itt, de gyakran olvashatunk környezetvédelemhez, vagy bizonyos célcsoportokhoz kapcsolódó írásokat (pl. taxisok, jazz és közönsége, hadsereg problémái, szakszervezetek, munkanélküliség, áttelepült erdélyiek, idős gondozás, önkormányzatok). A tematikus árnyaltság azonban nem „teljes”, ugyanis például majdnem teljesen hiányzik a máshol gyak-

rabban felbukkanó gender-kérdés, vagy a kilencvenes években gyakori kutatási (és politikai) téma, a nemzeti identitás. Elméleti írásokat is csak elvétve találunk. A tanulmányok szelekciójára talán rányomja a bélyegét az a tény, hogy a szerzők elsősorban az *MTA PTI*-ből, illetve az *MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatásának Központjából* kerülnek ki.

A *Társadalmi Szemle* a Magyar Szocialista Munkáspárt egykori elméleti és politikai folyóirata 1989 augusztustól az MSZMP elméleti folyóirataként, 1991-től szocialista elméleti folyóiratként, 1994 augusztustól pedig társadalomtudományi folyóiratként definiálta önmagát. A lap havonta jelenik meg, ezért érthető, hogy témaválasztása szélesebb lehet. Gyakran találunk politológiai elemzéseket, gazdasági, banki szférához kapcsolódó írásokat, de kulturális, művészeti jelenségekkel (esztétikával, zenével, festészettel, filmmel), hajléktalanokkal, devianciával, tömegkommunikációval, egyházzal, oktatással foglalkozó tanulmányokat is olvashatunk. Akárcsak a *Szociológiai Szemle*-ben, ebben a lapban is 1993-ra datálható a nőkérdés felbukkanása, de csak 1996-tól teljeseedik ki ez a diskurzus. A roma-tematika itt is 1995-ben jelenik meg, a rendszerváltás diskurzusa pedig 1994-ben szűnik meg. Az előző két ismertetett lappal ellentétben ebben a folyóiratban, főképp 1995 után hangsúlyosabban bukkan fel a globalizáció, a cyberspace, az információs és tudástársadalom problematikája. NATO és EU-integrációval foglalkozó írások e lapban már a kilencvenes évek elején olvashatók. A tanulmányok talán nem törekednek intenzíven szigorú társadalomtudományi módszerek használatára, és ahogy a tematikus gazdaság is éreztetheti, a folyóirat szorosan követi a belpolitikai történéseket.

A *Replika* 1990-es létrehozásakor vitákat, kritikákat, szakmai információkat közlő lapként indult, a magyar szociológiai élet felpozítdításához kívánt hozzájárulni. Ez részben sikerült is, hiszen ennek a lapnak az oldalain jelent meg a legtöbb, a szociológia intézményesülésével, jelenlegi állapotával foglalkozó vita és írás. A lap 1993 márciustól új címlappal és formátumban jelenik meg, és ez, a főszerkesztő akkori bejelentésével ellentétben (az átalakítások „*mögött azonban fölösleges alapvető tartalmi és koncepcionális változásokat keresnünk*”), valójában lényeges változások beindítását mutatta. A lap minden szempontból színesebb lett, bátran nyúl a legkülönbözőbb témákhoz, napirenden tart a nyugati szociológiában divatos kérdéseket (posztmodern, gender témák, információs társadalom, stb.), nyíltan vállalja az interdiszciplinaritást, nem törekszik a szociológiai szaksargon használatára. A lap külön sajátossága, hogy életútinterjúkat közöl olyan személyekkel, akiknek története valamilyen aktuális szociológiai problémának kvintesszenciáját hordozzák, ezáltal a társadalom a szó szoros értelmében is testközelből válik láthatóvá.

Mint korábban említettük, részleges lapismertetőnkbe „kontroll-lapként” a *Valóság*ot is bevettük, azzal a céllal, hogy megvizsgáljuk, vajon a szakmai periodikákban létrejövő diskurzusok átfolytak-e egy ismeretterjesztő (de korábban a szociológiát lelkesen népszerűsítő) folyóiratba. 1993–94-ig a *Valóság* még nagyon hasonlít egykori önmagára, ebben az időszakban még viszonylag sok szociológiai témájú írás jelenik meg, ezek témaválasztása pedig összecseng a szakfolyóiratokban találhatókkal, sőt helyenként meg is előzi azokat: a posztmodernről, globalizációról már 1990-ben írnak, a romákkal kapcsolatos kérdésekről, homoszexualitásról, európai integrációról pedig 1991-ben. A szakfolyóiratokban ezek a témák csak később bukkanak fel. Legnagyobb hordereje a rendszerváltás diskurzusának van, ebben a lapban részletesen és sok szempontból taglalják ezt az eseményegyüttest (pl. „társadalomlélektani tényezők a rendszerváltozásban”, „rendszerváltás társadalmi kihatásai”, „rendszerváltás az egészségügyben”, „karakter és rendszerváltás”, „rendszerváltás pszichológiája”, „rendszerváltás második fordulója”, „rendszerváltás és kriminalitás”, stb.). 1994 márciusban szerkesztőségi cserékre kerül sor, a szerkesztőbizottság akkori elnökének beköszöntőjében pedig azt olvashatjuk, hogy a lap az elkövetkező időszakban fokozottabb figyelmet szentel majd „köztes” Európa sorskérdéseinek. A következő években kevesebb szociológia témájú írás jelenik meg, ezek közül a legtöbb kisebbségi, nyelv- és olvasásszociológiai tanulmány. Természetesen bizonyos témák továbbra is jelen vannak (globalizáció, oktatás, NATO, stb.), a politológiai elemzéseknek viszont aktuálpolitikai kicsengésük lett. A szociológia mintha visszavonult volna a lapból, amire íme egy jellegzetes eset: 1996-ban megjelent Andorka Rudolf „Új elméleti orientációk a világ szociológiájában” című írása, amelyben a szerző egyértelműen felkéri kollégáit, hogy reflektáljanak a felvetett kérdésekre. Eredmény: egyetlen reflexió sem született.

A szociológia talán visszavonult a lapból, de az általa korábban gerjesztett diskurzusok ottmaradtak. Mivel a lap újabb koncepciójába nem fért bele bármilyen szociologizáló diskurzus, ezért egyfajta „prűd stratégiát” alkalmazott: a jelen társadalmi valóságától nem fordult el, de nem is állt rá. Ennek egyenes következménye az egyre több művelődés-, illetve kultúrtörténeti írás. Állításunkat alátámasztandó, íme egy újabb példa. Mint korábban jeleztük, a *Valóság* hamarabb megjelenítette a gender-témát, mint a többi folyóirat. A diskurzus ottmaradásának és a szociológia kivonulásának eredményeképpen 1994 után már csak ilyen témájú írásokat olvashatunk: nők élete a XVIII. században, művelt muzulmán nők a középkori al-Andalúszban, adalékok a homoszexualitás középkori történetéhez.

Az általunk szemrevételezett folyóiratokban, talán a *Replika* újabb évfolyamait leszámítva, viszonylag kis mértékben találhatunk elméleti jellegű írásokat, noha erre nagy szükség volna, hiszen a magyar szociológia általában tíz-tizenöt éves késéssel követte a világ szociológiájában beállt változásokat (Andorka 1996), másrészt pedig a kutatások, hipotézisek mögött meghúzódó elméletek elavultsága az eredmények nemzetközi elfogadtatását is megkérdőjelezheti.

A Szociológiai Szemle és a Replika kvantitatív elemzése

Részletesebb kvantitatív elemzésünk két társadalomtudományi lapra irányul: a *Szociológiai Szemlére* és a *Replikára*. A lapok kiválasztása természetesen önkényesnek is tekinthető, ám úgy gondoljuk, hogy a kilencvenes évek átalakuló félben lévő magyar szociológiájának sajátosságait e két folyóirat vizsgálatával tudjuk legjobban megragadni.² A kvantitatív elemzés az 1991³ és 2000 között megjelent lapszámokra épül, és a magyarországi szerzők tanulmányainak statisztikai megközelítésére törekszik. Az elemzésből így kihagytuk a külföldi szerzőket, illetve a könyvismertetőket, vagy az egyéb, nem tanulmány jellegű írásokat (például a hozzászólásokat, interjúkat, konferenciabeszámolókat). A *Szociológia Szemle* lapszámaiból végül 198, a *Replikából* pedig 78 tanulmány került be az adatbázisunkba.

A *Szociológiai Szemlé*t a Magyar Szociológiai Társaság jelenteti meg, évente 4-szer, időközönként angol nyelvű lapszámot is kiadnak, amelyben egy év néhány jelentősebbnek ítélt tanulmányát közlik. A folyóirat rendelkezik egy több mint 15 főből álló Szerkesztőbizottsággal, valamivel kevesebb

² Kénytelenek vagyunk azonban megjegyezni, hogy ezzel az állításunkkal valószínű, nem ért egyet mindenki. Némédi Dénes és Róbert Péter egy nemrégiben, a magyar szociológia helyzetéről készült angol nyelvű tanulmányukban (Némédi-Róbert, 2001) a létező magyarországi szociológiai folyóiratok felsorolásában meg sem említették – többek között – a *Replikát*. A tény azért is érdekes, mert ennek ellenére a szerzők hivatkoznak a *Replika* angol számára.

³ A *Replika* lapszámaikat csak 1993-tól elemezzük, attól a pillanattól kezdve, amikor egyértelműen új profil kialakítására tért át. Ez az áttérés szerepel a lap internetes bemutatkozó szövegében is: „A *Replikát* azzal a szándékkal alapítottuk, hogy hozzájáruljunk a hazai társadalomtudományi szakmai közelet fölpezsdítéséhez és az egyes társadalomtudományok közötti párbeszéd kialakításához. Szerkesztési koncepciónk lényege, hogy egy témakör vagy vitaindító cikk kapcsán az adott szakterület kiemelkedő képviselőit kérjük föl reflexiókra, továbbá a téma aktuális nemzetközi szakirodalmából is közlünk fordításokat. Lapunk szociológiai folyóiratként indult: az első három évfolyamban elsősorban e diszciplína köréből közöltünk cikkeket, vitákat, polemikus jellegű szövegeket. 1993-tól profilunkat tudatosan tágítani igyekeztünk: azóta egyre több írást közlünk más társadalomtudományok képviselőitől is... Így lapunkban filozófusok, antropológusok, történészek, pszichológusok, pszichanalitikusok, közgazdászok is rendszeresen publikálnak. A blokkszerű szerkesztéssel, a blokkon több számon keresztülhúzódo tematikus kapcsolódásával az interaktív társadalomtudomány eszméjéhez igyekszünk közelíteni. Nagy hangsúlyt kívánunk helyezni a kommunikáció új formáinak tanulmányozására ill. felhasználására is.” (www.replika.c3.hu)

számú Szakértői Testülettel (korábban Tanácsadó testülettel), illetve egy hatagú Szerkesztőséggel. A vizsgált időszak elején a főszerkesztő Cseh-Szombathy László volt, a 2000-es év végén pedig Tardos Róbert. A szerkesztőségi fluktuáció elég magas, ám a mellette működő két testület jó „merítési bázisnak” mutatkozik, ugyanis az új tagok általában innen kerülnek ki.

A *Replika* kissé rendszertelenebbül, gyakran összevont lapszámokkal jelenik meg, kiadója a Replika Kör. A folyóirat néha megjelentet angol nyelvű tematikus lapszámokat is, amelyben részint már magyarul publikált szövegekkel, részint pedig új, magyarul korábban nem közölt írásokkal találkozhatunk. A vizsgált időszakban a lap főszerkesztője majdnem mindvégig Hadas Miklós volt, a szerkesztőség azonban az évtized végére teljesen kicserélődött, és egy nyolctagú szerkesztőbizottsággal is gazdagodott.

A két lap nagyon sok vonatkozásban élesen elkülönül egymástól, egy-szersmind másfajta stratégiát követ. Mint ahogy az alábbi táblázatból (1. sz. táblázat) is kiderül, a *Szociológiai Szemle* elsősorban a nagy, és a magyar szociológiában jelentős előzményekkel rendelkező témákat preferálja (pl. gazdaszociológia, struktúra, rétegződés), míg a *Replika* az életmód, fogyaszt-

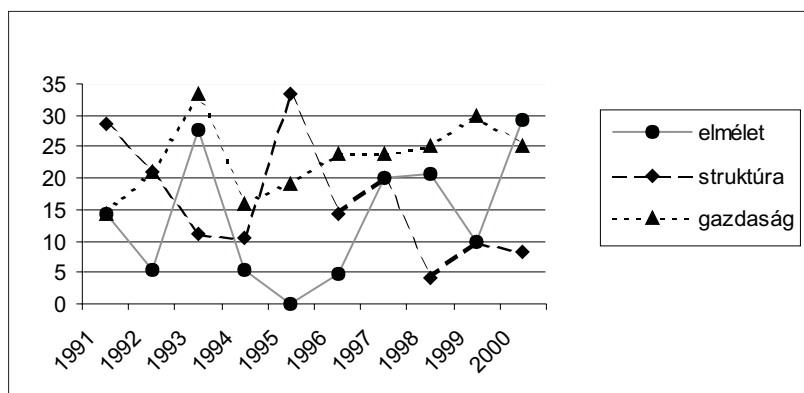
1. sz. táblázat: A két folyóirat írásainak tematikus besorolása

<i>A cikk témája</i>	<i>Szociológiai Szemle</i>	<i>Replika</i>
Gazdaság, ipar, vállalkozás	23,7	5,1
Struktúra, rétegződés, mobilitás	15,2	5,1
Elmélet	14,1	30,8
Életmód, fogyasztás, kultúra	8,6	33,3
Politikai szociológia	7,6	0
Szociálpolitika, szegénység, deviancia	7,6	0
Agrárrium	5,1	5,1
Etnicitás	5,1	2,6
Egyéb	5,1	3,8
Gender	3,5	3,8
Szociálpszichológia	2	0
Tudományszociológia	1	9
Oktatás	1	1,3
Módszertan	0,5	1,3
Nyelvszociológia, diskurzuselméletek	0	1,3
ÖSSZESEN	100	100

tás, kultúra, illetve társadalomelméleti témákat részesíti előnyben. Az elméletekkel, szociológusok munkásságával foglalkozó írások a *Szociológiai Szemle* tematikus kínálatában is viszonylag előkelőhelyet foglalnak el, ám meg kell jegyezni, hogy a két lapban a társadalomelméleti írások között nincs átfedés. Míg a *Szociológiai Szemle* kánonmegerősítő módon nyúl az elméleti írásokhoz, azaz olyan nagy neveket tárgyal, mint Max Weber, Habermas, Polányi, addig a *Replika* olyan szerzőket is beenged, akiket korábban magyar nyelven nem, vagy ritkán lehetett olvasni. A *Szociológiai Szemle* egyáltalán nem, vagy kis mértékben tárgyal tudományszociológiai, módszertani és nyelvszociológiai témákat, a *Replika* viszont mellőzi az aktualitáshoz kapcsolódó politikai szociológiát, szociálpolitikát, illetve a szociálpszichológiát. Mindkét lapban hiánycikknek számít az oktatással foglalkozó írás, ez talán azzal magyarázható, hogy e szakszociológiára (is) a kilencvenes évek elején megjelent egy külön szaklap (*Educatio*).

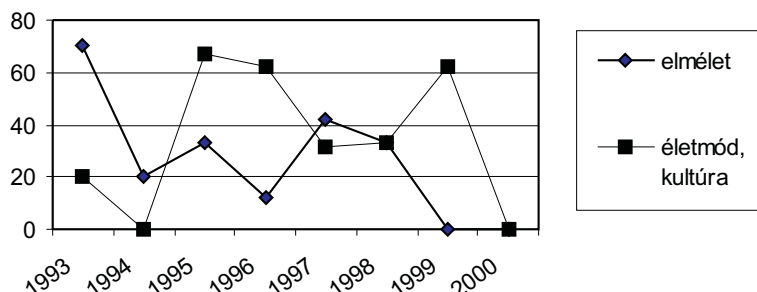
Vizsgáljuk meg éves lebontásban az egyes lapok leggyakoribb témáinak előfordulási részarányait.⁴ Ebben az összefüggésben a *Szociológiai Szemle* esetében megállapíthatjuk (ld. 1. sz. diagram), hogy a három fő téma továbbra is „él”: az elméleti jellegű írások, noha az évtized során nagyon hektikusan voltak jelen, összességükben nézve, és főleg az évtized közepétől, növekvő tendenciát mutatnak; a gazdaságszociológiai írások a rendszerváltás éveiben nagyon megszorodtak, 1994-re arányuk kissé háttérbe szorult, ám utána folyamatos növekedést mutatnak; a struktúra, rétegződés és mobilitás-vizsgálatok e szaklapban való ismertetése alapvetően csökkent az évti-

1. sz. diagram. A leggyakoribb témák részaránya az egyes években
– Szociológiai Szemle –

⁴ A cikk témája és a megjelenés éve alapján kapott keresztátlában az évek szerint százalékkoltunk.

2. sz. diagram. A leggyakoribb témák részaránya az egyes években
– Replika –

zed folyamán, ám a témakör sajátosságával összhangban⁵ ciklikusságra utaló jeleket azonosíthatunk be, ezért elképzelhető, hogy a 2000 utáni években a témakör újra nagyobb arányban lesz jelen e lapban.

A *Replika* esetében a két leggyakrabban előforduló téma mintha kifulladásfélbe került volna az évtized végére. Az életmód, kultúra és fogyasztás témakörében született írások jórészt uralták a kilencvenes éveket, ezeket pedig változó mértékben mintegy kiegészítették az elméleti jellegű ismertetések. A 2000-es évre, legalábbis magyar szerzők részéről, az ilyen jellegű írások háttérbe szorultak, ez egyrészt sejteti a lap profilváltoztatási szándékát, ám másrészt jelentheti a fordítások elterjedését is.

A két folyóirat nemcsak tematikus szinten válik szét egymástól, hanem az írások trendje szerint is. Kutatásunk három kulcsfogalmát, illetve ezek kombinációit az egyes cikkekre vonatkozóan is alkalmaztuk: minden egyes cikk esetében igyekeztünk eldönteni, hogy az írás a magyar szociológia hagyományaira (örökség), vagy valami honi, új jellegű rácsodálkozásra (felfedezés), netán külföldi szerzők adaptációjára (utánzásra) épül-e. Természetesen az előbbi tematikus besorolástól korántsem függetlenül, a trend szerinti megoszlás is korábbi megállapításunkat erősíti meg: a *Szociológiai Szemle* kánonhű magatartását az örökség dimenziójának erősségével, a *Replika* nemzetközi kitekintését pedig az utánzás dimenzióinak nagy mértékű jelenlétével jellemezhetjük. A felfedezés mindkét lap esetében viszonylag kisebb mértékben van jelen, ez mintha azt sugallná, hogy a társadalmi jelenségekben semmi újszerű nincs. A *Szociológia Szemlé*ben ezeket a jelenségeket

⁵ Értsd: az ilyen vizsgálatokra értelemszerűen hosszabb „kifutási időre”, illetve a társadalmi struktúrák oly mértékű kikristályosodására van szükség, amely a kilencvenes évtized folyamán nem alakulhatott ki Magyarországon.

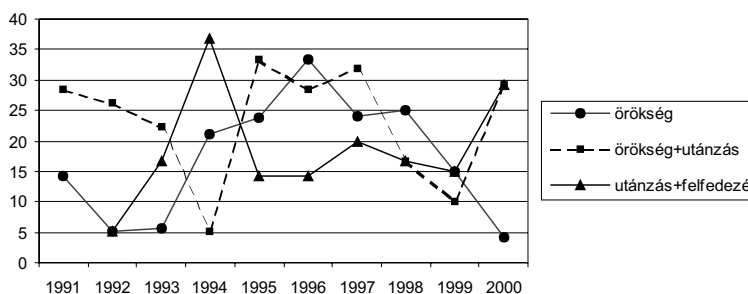
2. sz. táblázat. A két folyóirat írásainak trend szerinti besorolása

A cikk trendje	Szociológiai Szemle	Replika
Örökség+utánzás	23,2	27,6
Utánzás+felfedezés	18,2	11,8
Örökség	17,7	6,6
Örökség+felfedezés	17,7	5,3
Utánzás	15,2	39,5
Felfedezés	7,6	5,3
Mindhárom	0,5	3,9
ÖSSZESEN	100	100

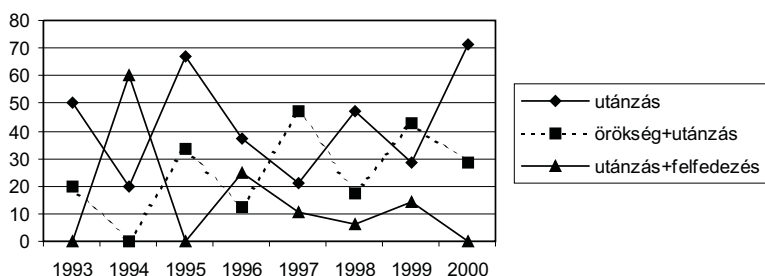
mintegy visszavezetik a korábban felhalmozott társadalmi tudásra, illetve némi nemzetközi kitekintés segítségével tárgyalják, a *Replika* esetében pedig az értelmezés nyitját a nyugati társadalomelméletek adják.

Nézzük meg a továbbiakban az általunk kimutatott legfőbb trendek arányának évenkénti változását. A *Szociológiai Szemle* esetében – mivel a trendek szórása a „felfedezés” kategória kivételével eléggé egyenletes – az egyszerűség kedvéért csak három kategóriát választottunk ki. A *Replika* esetében az egyértelműen kimagasló első három trend változását vizsgáljuk. Az előbbi esetében (ld. 3. sz. diagram) megfigyelhető, hogy az évtized legelején az örökség dimenziójának markáns megjelenésével egyetemben, az örökség nemzetközi kitekintéssel való társulása is jelen van. 1992–93 környékén mintegy tudatosodott, hogy az új társadalmi kihívásokat nyugati trendekkel is lehetséges értelmezni (ld. az utánzás+felfedezés vonal felfelé ívelé-

3. sz. diagram. A leggyakoribb trendek részaránya az egyes években
– Szociológiai Szemle –

4. sz. diagram. A leggyakoribb trendek részaránya az egyes években
– Replika –

sét), ám ez a lendület egy-két év múlva alábbhagyott, azt sugallva talán, hogy a hazai jelenségeket nem érdemes kimondottan nemzetközi összehasonlításban tárgyalni, vissza kell térni a magyar szociológia hagyományaihoz. Az évtized végére a szerzők hagyományba vetett egyértelmű hite mondhatni kifulladás, és felélénkül a saját társadalmi világ nemzetközi trendekbe való beágyazásának kísérlete.

A vizsgált időszak elején a *Replika* egyértelműen elkötelezte magát az utánzás, azaz nyugati kitekintés, illetve az interdiszciplináris megközelítés mellett, majd az utánzás és az örökség leértékelődésével megerősödött a saját világra való, nyugati sztenderdek szerinti rácsodálkozás. A felfedezés öröme lassan olyan hagyománnyá kezdett alakulni, amelyet nyugati modellek alapján is tárgyalni lehet, és ez a beállítódás az évtized végéig érvényes.

A két lap közös vonást mutat a szerzők nemi megoszlása tekintetében: mindkét esetben „férfiuralommal” kell számolnunk, ez az uralom pedig éppen a *Replikában* erősebb.⁶ Köztudott a szociológiában az a modernista felfogás, miszerint azok a szakmák, amelyekben a férfiak túlreprezentáltak, azok nagyobb társadalmi presztízzsel rendelkeznek. Mint korábban említettük, a kilencvenes évek magyar szociológiája folyamatosan elveszítette a nyilvánosságban a nyolcvanas években kivívott presztízsét, ám adataink azt sugallják, hogy a szakma még korántsem devalválódott. Noha szélesebb értelemben a szociológia veszített presztízséből, illetve közéleti funkciója háttérbe szorult, a folyóiratok által megjelenített szakmai nyilvánosság nemi szerkezete arra utal, hogy a társadalomtudományok visszaszűkülése szakmai keretek közé valójában (a szociologizáló modernista felfogás szempontjából) a normalizálódás, azaz társadalmi presztízse megőrzésének irányába mutat.

⁶ Ezt azért hangsúlyoztuk ki, mert pont ez az a lap, amelyik intenzívebben nyúl a *gender* témákhoz.

3. sz. táblázat: A két folyóirat szerzőinek nemi megoszlása

<i>Szerzők neme</i>	<i>Szociológiai Szemle</i>	<i>Replika</i>
Férfi	65,7	76,9
Nő	34,3	23,1
ÖSSZESEN	100	100

Ha összevetjük a nemi megoszlást a cikkek tematikus besorolásával, könnyen behatárolhatjuk az úgynevezett „lágý”, azaz inkább a nők által preferált, és a szakmai közegben képviselt témákat. A *Szociológiai Szemle* esetében a nők a gender, az életmód és kultúra, a szociálpolitika, illetve az oktatás témájában írtak nagyobb arányban, mint a férfiak, a *Replikánál* ilyen arány pedig a gender, az agrárium és az oktatás témaköröknél figyelhető meg. Itt röpke összevetés alapján is megállapíthatjuk, hogy a gender témakörrel és oktatással foglalkozó írások kvázi „elnőiesedett” területek, ami szociológiai értelmezésben e témák alacsonyabb presztízsértéket jelzi.

A nemi megoszlás és a cikkek tematikus besorolása egyébként szignifikáns összefüggést mutat mindkét lap esetében.⁷ Ezzel ellentétben azonban nem lehet semmilyen összefüggést kimutatni a nemi megoszlás és a cikkek trendjei között, magyarul az írásokban beazonosított perspektíva nem függ a szerző nemétől. Ha a nők arányát az elmúlt évtized folyamán végigkövetjük, megállapíthatjuk, jelenlétük erősödött a szakmai nyilvánosságban, és mindkét lap esetében '98 környékén csúcsosodott.

A tárgyalt folyóiratokat a cikkeken használt módszerek alapján is összevethetjük, ám adatok nélkül is nyilvánvaló, hogy a *Szociológiai Szemle* egyre inkább elmozdul a statisztikai eljárások használata felé, míg a *Replika*, mivel elsősorban új témákat akar megjeleníteni, nem tartja fontosnak a kvantitatív módszertannal teletűzdelt tanulmányok közlését.

A két lap nemcsak az eddig említett dimenziók mentén válik szét, hanem szerzői rekrutációjában is. Ez a rekrutáció azonban nem egyértelműen köthető intézményekhez, pontosabban mindkét lap egy időben több, részben ugyanazon intézményhez kapcsolható. A networkök határai tehát nem esnek teljesen egybe az intézmények határaival, hanem valójában az intézményeken belül húzódnak. Hogy jobban érzékeltessük e „belső választóvonalak” létét, íme a két lap szerzőinek⁸ toplistája (azok, akik az elmúlt tíz évben 1-nél több cikket publikáltak):

⁷ Ezt ANOVA eljárással végeztük el.

⁸ Abban az esetben, ha egy tanulmányt több szerző írt, akkor itt csak az első, magyar szerzőt vettük figyelembe.

*4. sz. táblázat. A két folyóiratban egynél többször publikált szerzők listája**SZOCIOLÓGIAI SZEMLE*

	<i>Név</i>	<i>Intézmény</i>
1	Csepeli György	ELTE
2	Lengyel György	BKÁE
3	Róbert Péter	ELTE/MTA PTI/TÁRKI
4	Csíte András	MTA PTI
5	Sík Endre	BKÁE
6	Andorka Rudolf	BKÁE
7	Szántó Zoltán	BKÁE
8	Csákó Mihály	ELTE
9	Váriné Utasi Ágnes	MTA PTI
10	Blasko Zsuzsa	Szonda Ipsos
11	Szabó Máté	ELTE ÁJK Politológia Tanszék
12	Laki László	MTA-PTI
13	Vicsek Lilla	BKÁE
14	Nagy Beáta	BKÁE
15	Albert Fruzsina	ELTE
16	Csizmady Adrienn	ELTE
17	Gyukits György	Miskolci Egyetem
18	Némedi Dénes	ELTE
19	Tóth Olga	MTA Szociológiai Kutatóintézet
20	Jánky Béla	BKÁE
21	Huoranszki Ferenc	CEU
22	Füstös László	BKÁE
23	Vedres Balázs	BKÁE
24	Kolosi Tamás	Tárki
25	Csontos László	BKÁE
26	Moksony Ferenc	BKÁE
27	Böröcz József	Rutgers Univ. /MTA PTI
28	Székelyi Mária	ELTE
29	Tardos Róbert	ELTE

REPLIKA

1	Dessewffy Tibor	ELTE
2	Vörös Miklós	University of Chicago
3	Hadas Miklós	BKÁE
4	Gayer Zoltán	ELTE
5	Schwendtner Tibor	Miskolci Egyetem

6	Feischmidt Margit	Pécsi Tudományegyetem
7	Pléh Csaba	ELTE
8	Tomka Miklós	PPTE
9	Nagy Zsolt	
10	Magyari-Vincze Enikő	BBTE – Kolozsvár
11	Horváth Sándor	BKÁE
12	Niedermüller Péter	Humboldt Universität – Berlin
13	Kovács Katalin	BKÁE
14	Bodor Péter	ELTE

Látható, hogy a *Szociológiai Szemle* esetében jóval több olyan szerzőt találunk, akik egy alkalomnál többször közöltek a lapban, mint a *Replikánál*. Az előbbi lap esetében ez azt jelenti, hogy szerzői gárdája széles és stabil, az esetek nagy részében a *BKÁE*-re és az *ELTE*-re, illetve egy-két más kutatóhelyre támaszkodik.⁹ A *Replikánál* tapasztalható kevesebb „többszörös” léte egyrészt azzal magyarázható, hogy a lap tudatosan interdiszciplinaritásra törekszik, ezért érthető módon túl kell lépnie a szociológiai intézeteken, és több „távoli” intézménnyel kell kapcsolatot tartania, másrészt pedig azzal, hogy a lapnál korábban beazonosított nyugati mintákhoz való igazodás (ld. 2. sz. táblázat) megköveteli a külföldi szerzők intenzív jelenlétét.

Diskurzusok a folyóiratokban: a magyar szociológia helye a világban

Tanulmányunknak ebben a részében a *Replikában* az elmúlt évtizedet végigkísérő fő vitáját fogjuk rekonstruálni. Ez a vita nemcsak azért érdemes a behatóbb elemzésre, mert időben is elhúzódott, hanem azért is, mert a hozzászólások során kisebb-nagyobb hangsúllyal minden olyan témát beemelték, amelyekkel az átmeneti időszak közepette identitásválsággal küszködő szakmának szembe kellett néznie. A vita gyakorlatilag két nagyobb „tömbben” jelent meg: az első – nevezzük: *tolmácsvitának* – az 1992/1–2-es számban jelent meg, majd folytatódott az 1993/9–10-es számban, a második, az úgynevezett *gyarmatosítás-vita* pedig az 1998/33–34-es számban jelent meg (magyarul) és egyféleképpen le is zárult.¹⁰

⁹ Részletesebb elemzés során természetesen azt is figyelembe kellene vennünk, hogy egyes szerzőknek több intézményi kötődése is van. Ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy a többszörös szerzők zöme valamilyen módon kapcsolódik a laphoz: vagy a szerkesztőbizottság, illetve a szerkesztőség tagja, vagy szerepel a szakértői testület listáján.

¹⁰ Azért állítjuk azt, hogy „csak” egyféleképpen zárult le, mert a 2000-es év folyamán a *Szociológiai Szemle*ben Némédi Dénes egyik tanulmánya során éppen újabb vita bontakozik ki a szociológia helyzetéről, a hozzászólók pedig gyakran idézik a *Replikában* kiteljesedő vita „alapító szövegét”. Ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a gyarmatosítás-vita angol változata két évvel korábban, 1996-ban már megjelent. A későbbiekben erre még visszatérek.

A tolmácsvita

A tolmácsvita alapító szövegének Csepeli György – Wessely Anna „A közép-európai szociológia kognitív esélye” című tanulmányát tekinthetjük. A tanulmány több szembeállításal operálva (Kelet-Nyugat, zapadnyikov-pocsvenyikok, civilizáció-kultúra, centrum-periféria, Én-Alter), illetve olyan szerzőkre hivatkozva, mint Th. Mann, Elias, Wallerstein, Szűcs Jenő, Hegel, Simmel, Mannheim, Freud, Wittgenstein, azt állítja, hogy a kelet-európai szociológiáknak igenis van kognitív esélyük, hiszen van, amit megmutatniuk a Nyugatnak. A szocialista tömbhöz tartozás végső soron sajátos szemléletmóddal ruházta fel a kelet-európaiakat, illetve olyan metaforikus nyelvvel áldotta meg őket, amelyet a nyugatiak méltán elsajátíthatnának. Mindez természetesen összefügg azzal is, hogy Kelet-Európában a szociológusok kénytelenek voltak értelmiségi szerepbe bújni, a közéletben részt kellett venniük, illetve a közbeszédet is befolyásolniuk kellett valamilyen módon. A szerzők három „üzenettel” zárják megfigyeléseiket:

- a szociológia nemcsak szakmai problémákra koncentrálhat;
- a közép-európai szociológia rugalmas (irodalmi) nyelvet kínál, amelytől nem idegen az egyéni hangvétel, illetve az interpretatív megközelítés sem;
- a közép-európai szociológia kognitív esélye abban áll, hogy egyaránt megértheti Keletet is és Nyugatot is, illetve e két pólust egyesítheti is. Röviden: *tolmács* szerepet játszhat.

Az első hozzászóló, Róbert Péter egyetért azzal, hogy a kilencvenes évek elején tényleg nagyobb nemzetközi érdeklődés mutatkozik a térség irányába, ez pedig nyilván valamiféle „szakmai ráébredést” is eredményezhet. (Róbert 1992) Csepeli–Wessely alapállításával is egyetért, miszerint igenis van releváns mondanivalója a régió szociológiájának a Nyugat számára. Róbert Péter kulcsfogalma azonban a *versenyképesség*, a *kompetíció*. Kompetensnek kell lenni ugyanis ahhoz, hogy a nemzetközi projektekbe be lehessen kapcsolódni. A nemzetközi projektekben való részvétel azonban gyakran járhat az „itt minket kihasználnak” érzésével, ugyanis ha a tőke (pénz) máshol van, az befolyásolhatja a kutatók téma megválasztását is. A hozzászóló így eljut három fő kérdés megfogalmazásához: Mit, miért és miből kutatni?

E kérdések megválaszolása kapcsán már elhangzik a tudományos neokolonializmus lehetősége, hiszen „divatban vagyunk”, ám elutasítja a Kelet-Nyugat merev szembeállítását, és újra a kompetícióra, illetve a sikerességre hivatkozik, mint a nemzetközi kutatásokban való részvétel zálogaira. Ugyanakkor azt is elismeri, hogy ez a bekapcsolódás néha bizalmi kérdés is. A nemzetközi trendekhez igazodás kapcsán felmerül az alkalmazott módszerek

„kompatibilitása is”, nevezetesen ez a részvétel csak akkor lehet eredményes, ha a közép-európaiak is olyan statisztikai módszereket használnak, mint a nyugatiak, tehát egyfajta „amerikanizálódásra” van szükség.

A vitába ezután bekapcsolódik egy történész is. Gerő András egyetért a közép-európaiak tolmácsszerepének fontosságában, ám a diskurzust bővítendő azt állítja, ezt a szerepet nemcsak a szociológiának, hanem a térség társadalomtudományi értelmiségének egésze kellene, hogy magára vállalja. (Gerő 1992) A régió értelmisége azonban bizonyos szempontból sikertelenségre van ítélve, ugyanis sosem tudja eldönteni, hogy értelmezni avagy megváltoztatni akar-e? Mindezzel összefüggésben Gerőnél a civil társadalom fontossága is problematizálódik.

A közép-európai szociológia helyzetéről formálódó diskurzusba belép Pléh Csaba pszichológus is. (Pléh 1992) Ő elutasítja a centrum-periféria szembeállítását, és megkérdőjelezi a közép-európaiság gondolatát is. Olyan szerzőkre hivatkozva, mint Tajfel, Moscovici, Goffman, Bakan, Ricoeur, Freud, Piaget, Feuerbach, Foucault, Derrida és Bourdieu, az interdiszciplinaritás mellett érvel, és azt a javaslatot is megfogalmazza a magyar szociológia számára, hogy túl kellene lépnie a nemzeti tudomány keretein, és az interdiszciplináris megközelítés segítségével az egyén és társadalom, vagy gondolkodás és kommunikáció viszonyáról kellene újat mondania.

A vitában ezután újra szociológusokat találunk. Három, akkoriban a szegedi JATE-hoz kapcsolódó szociológus, Gábor Kálmán, Balog Iván, Matuz Norbert közös írásukban elutasítják Kelet és Nyugat szembeállítását, és hangsúlyozzák a médián keresztüli mintaátadás fontosságát. (Gábor-Balog-Matuz 1992) Kifejtik, hogy a magyar szociológia a 70-es évek elején feladta a magyar társadalom releváns problémáinak feltárását, a tudomány intézményesülésének az volt az ára, hogy szét kellett választani az elméletet az empiriától. Az amerikanizált módszerek használata véleményük szerint a kompatibilitás igényéből fakad, ám ugyanakkor tagadják a versenyképességet, hiszen nem lehet egy olyan tudományág kompetitív, amelyben nem volt verseny. A diskurzus alapító szövegéről azt tartják, hogy elitista megközelítés, hiszen a magyar szociológia éppen akkor lehet kompatibilis a nyugatiakkal, ha kialakul egy olyan professzionális középmezőny, amely „metaforikus megzenésítés” nélkül képes beszélni. A szociológia az elit számára egyébként csak akkor lesz fontos, ha legitimitásp problémával küzd. A szerzőhármas szerint a szociológiára elsősorban a *polgári középosztály* tart számot.

A vita e lapszámban megjelent szakaszában az utolsó hozzászóló Hadas Miklós. (Hadas 1992) Egyfajta szociológiatörténeti áttekintés után, és Parsonsra, Mertonra, Lazarsfeldre, Colemanra és Bourdieura hivatkozva kifejti, hogy a 30-as években exkluzív klubnak tekintett szociológia hogyan

alakult át közéleti funkciót is betölthető tudományággá. Magyarországon – mint közismert – korábban a politikai hatalommal szembeni kritikai attitűd megtestesítője, „a nemzet lelkiismerete” volt, ám a rendszerváltás közben és után már egyre kevesebb embert érdekel. Hadas véleménye szerint a rugalmas, metaforikus szaknyelv fenntartása csak félig-meddig elképzelhető, posztmodern kontextusban talán érdekes színvonal lehet, azonban a nyugati dominancia miatt ily módon nem újítható meg a szociológiaelmélet. E hozzájáruló elutasítja a szociológia közéleti szerepét is, mondván, hogy ez korábban is csupán a társadalmi és szakmai nyilvánosság működészavarainak volt köszönhető.

Mint említettük, a vita folytatódott az 1993/9–10-es számban. Az első hozzászóló itt Moksony Ferenc volt. (Moksony 1993) Érvelésében elutasítja a Kelet-Nyugat (azaz Közép-Európa és Amerika) szembeállítását és a metaforikus nyelv mindenáron való fenntartását, illetve a Nyugatnak „kincsként” való felajánlását is, végül pedig – az előbbi kettővel összhangban – arra sem lát esélyt, hogy a sajátos közép-európai látásmód föltétlenül hozzájárulna a szociológia fejlődéséhez. Első ellenvetése kapcsán kifejti, hogy a Közép-Európa és Amerika szembeállítás (és ami mögötte módszertanilag jelen van: a kvantitatív és kvalitatív módszerek ellentételezése) azért sem helytálló, mert az amerikai szociológiában a statisztikai eljárások meghonosításában kulcsszerepet játszott Paul Lazarsfeld éppen Közép-Európából, Bécsből származik: *„amit tőlünk merőben idegen importgondolkodásként utasítunk el, nem kis mértékben épp innen, Közép-Európából terjedt át az Egyesült Államokba”*. A metaforikus nyelv használatával kapcsolatos fő ellenvetése, hogy ha az meghonosodna a tudományban, akkor azzal valójában magát a tudományt hátráltatná. A metaforikus, irodalmi nyelvezet lehet meggyőző erejű, azonban ha állításaink nem ellenőrizhetők (azaz cáfolhatók vagy megerősíthetők) mások által, akkor a tudomány dogmatizálódik, s a kijelentések elfogadásának kérdése a hit területéhez fog tartozni. Moksony azt is kifejti, hogy a közép-európai szociológiák megértésekor figyelembe kell venni egy másik szempontot is: e szociológiák „kicsik”, mivel a társadalmak, illetve ezek az országok maguk is, méretüket tekintve, kisebbek, mint a nyugati országok. Ez egyrészt a szakma funkcionális differenciálódását akadályozza, másrészt pedig az „összezártág” miatt, kénytelenek jobban megérteni a gyökeresen más, ám közeli szemléletmódokat.

A lapszám Moksony írása után a vitaindító Wessely Anna válaszát közli.¹¹ (Wessely, 1993) Wessely elismeri Moksony bírálatát, miszerint állításai nem falszifikálhatók, ugyanakkor kijelenti, hogy az írást „nem szántuk

¹¹ E lapszámban Wessely cikke után még találunk két írást, de mivel azok nem kimondottan a vitaindítóhoz kapcsolódnak, nem ismertetjük.

szakcikknek”, hanem egyszerűen azt a gondolkodási stílust, intellektuális hagyományt próbálták beazonosítani és értelmezni, amelyben ők maguk otthonosan mozognak, és amely a nyugatiak számára idegen, megfoghatatlan. A hozzászólók zömének vádjait visszautasítva, Wessely leszögezi: „Csak azt firtattuk, lehetővé teszi, segít-e a köztes helyzetű közép-európai történelem és politikai tapasztalat, hogy az európai társadalmak elemzésében érvényes szociológiai magyarázattal kapcsoljuk össze a leíró/külső és a megértő/belső értelmező hipotéziseket”.

A vita első szakaszának ismertetése után vizsgáljuk meg, hogy az alapszövegnek tekintett tanulmány három fő „üzenete” miképpen jelent meg a vitában részt vevőknél, illetve a hozzászólók milyen új kulcsfogalmakkal bővítették a közép-európai szociológiáról kialakuló beszédet:

5. sz. táblázat. A tolmácsvita szerkezete

<i>A vitához hozzászó- lók</i>	<i>Csepeli – Wessely kulcsfogalmai</i>			
	<i>A szociológia köz- életi funkciójának megőrzése</i>	<i>Rugalmas-metáfo- rikus nyelvezet újratemmelése</i>	<i>A szociológia tolmácsszerepe</i>	<i>A hozzászólók új kulcsfogalmai</i>
Róbert Péter	Nem tematizálja	Nem tematizálja	Egyetért	Versenyképesség Neokolonizáció
Gerő András	Nem tematizálja	Nem tematizálja	Egyetért	Civil társadalom
Pléh Csaba	Nem tematizálja	Nem tematizálja	Elutasítja	Interdiszciplinaritás
Gábor – Balogh – Matuz	Nem tematizálja	Elutasítja	Elutasítja	Profi középmezőny Pszedó- versenyképesség Polgári középosztály
Hadas Miklós	Elutasítja	Részben egyetért		Politikai, hatalmi erőterek
Moksony Ferenc	Nem tematizálja	Elutasítja	Részben elutasítja Részben elis- meri a Kelet- Nyugat határ- ban rejlő le- hetőségeket	Tudományos állítá- sok falszifikációja A szakma diverzifikációjának nehézségei

Látható, a vita kialakulásának legfontosabb dimenziója a szociológia tolmácsszerepének léte vagy nem léte körül bontakozott ki. A résztvevők akár elutasították ezt, akár nem, „cserében” mindig ajánlottak valamit, ezek közül pedig a legtermékenyebb (azaz a legtöbbször visszatérő) ajánlat a versenyképesség volt, illetve az ezt lehetővé tevő amerikanizálódás. Eszerint a tolmácsszerep lététől függetlenül a nemzetközi mezőnyben való részvétel jelenti a közép-európai, illetve a magyar szociológia esélyeit. A nemzetközi viszonyban való részvételnek azonban nemcsak feltételei (kompetencia, kapcsolatok, stb.), hanem kockázatai is vannak.

A gyarmatosító-vita

A nyugati paradigmákhoz való igazodás, illetve a nyugati tudományos piac betörése a régióba a magyarországi szakemberek aggodalmát is kiváltotta. Az eme „aggodalom” körül kibontakozó ún. *gyarmatosító-vita*, noha méltán tekinthető az előbbi folytatásának, valójában önálló életet kezdett. Érdekeséggéppen érdemes megjegyezni, hogy a vita anyaga először angolul jelent meg, és csak rá két évre lett olvasható magyarul is¹². Talán ez is jelzi, hogy az évtized közepén már nem a Kelet és Nyugat közötti közvetítés vált meghatározóvá, hanem a saját világ (értsd: terep) elvesztésének lehetősége, és tudatosításának „exportálása”.¹³ Vizsgáljuk meg ezt a vitát is!

A vita anyagának magyar változata a *Replika* 1998/33–34-es számában, „A tudomány gyarmatosítása?” című blokkban is megjelent. Az első tanulmány Hadas Miklóstól származik, ám megjegyzendő, mi nem ezt a szöveget tekintjük vitaindítónak. (Hadas, 1998) Hadas szövege átmenetet képez a két vita között, a szerző mintegy kísétál az elsőből, és teret enged a másinak. A szerző korábbi, főképp a Kelet-Nyugat ellentételezésre vonatkozó állításait nagymértékben fenntartja, és ezt személyes (egy külföldi konferencián tör-

¹² A Csepeli-Örkény-Scheppele cikk magyarul először a *Közgazdasági Szemle* XLV. évf. 1998. márciusi számában jelent meg (247–260 p.). A szerzők az alábbi lábjegyzetet illesztették a szövegükhöz: „Ennek a cikknek az előzménye egy 1991-ben tartott előadás volt, melyet Wessely Anna és Csepeli György tartott a Magyarország a világban c. konferencián. A szerzők azt az álláspontot fogalmazták meg előadásukban, hogy a rendszerváltozás következményeként a kelet-európai társadalomtudományokra nagy nemzetközi jövő vár. A várakozások nem igazolódtak. (...) Kim Lane Scheppele Budapesten ismerkedett meg a kézirattal, és készséggel vállalkozott a kommentálásra. Az így elkészült cikket a *Replika* folyóirat angol száma kívánta megjelentetni az 1995-ben Budapesten rendezett II. Európai Szociológiai Kongresszus alkalmából. A publikálás azonban késett, a szöveg megjelent az Interneten, majd *The Colonization of East European Social Science* címmel 1996-ban a *Social Research* 63/2 számában (487–510). Ugyanabban az évben a *Replika* végül is lehozta angol nyelvű kiadásában. (...) Jelen szöveg az angol eredeti szó szerinti magyar fordítása.”

¹³ Megjegyzendő, hogy az alább ismertetett szövegeken kívül az angol változatban találunk olyanokat, amelyek nem szerepeltek a magyar változatban. Elemzésünk ezekre a szövegekre nem tért ki.

tént) átéléssel érzékelteti. A Kelet-Nyugat ellentéteket Hadas a történetileg kialakult értelmiségi lét sajátosságaival magyarázza. Ebben az összefüggésben szembeállítja az értelmiségi és szakértelmiségi típusát. Az előbbi csoportidentitással rendelkező, ám politikai, gazdasági hatalmat nélkülöző *spectateur engagé*-nek tekinti, aki kritikai attitűddel és sajátos diszpozíciókkal is rendelkezik. Ilyen értelmiségi sajátosság volt a Kádár-rendszerben a politikai kontrollszerep háttérbe szorulása, és ezzel párhuzamosan a duzzogás, az informális világok és az egyéni kompromisszumok előtérbe kerülése.

Hadas a továbbiakban szembeállítja a nyugati modernitást a közép-európai posztmodernitással, illetve a második és a harmadik világokat is. Az előbbi szembeállítás során a posztmodernet úgy értelmezi, mint a racionális intézményi mechanizmusok dekonstrukcióját. E dekonstrukció tenné láthatóvá a gyarmatosító mechanizmusok paradoxonait. A posztmodernre jellemző eme eljárás azonban központ- és én-nélküli világot, többféle identitás meglétét, egyszersmind a politikára – hogy újra franciás kifejezést használjuk – *voyeur desengagé*-ként, el nem kötelezett (a társadalomra) kukkoló egyéneket feltételez. A második és harmadik világok szembeállítása szintén a Kelet és Nyugat minden szintű ellentételezésére utal, és ezt a tudomány területére is alkalmazza. A paradigmaalkotás lehetősége is csak a nyugati világban adott, a regionális sajátosságok, a lokális „*csupán a mesternarratíva kontextusában érvényes*”. Ez így van az első és második világ, illetve a második és harmadik világ viszonylatában is. A tudományos gyarmatosítást az is bizonyítja, hogy a második és harmadik világ legjobb szakértőit a volt gyarmattartó országok kutató műhelyeiben találhatjuk meg. Hadas a mindenkori társadalomtudós esélyét abban látja, hogy miután egyénileg is definiálta szakmai identitását, ezt összhangba hozza a tudomány nemzetközi lehetőségeivel. Kelet-európai szociológusként, mondhatni csakazértis, Hadas mondanivalója alátámasztására nem társadalomtudományi, hanem zenetörténeti példákat hoz. Így kerül a képbe, illetve a cikk címébe Bartók, akinek a szerző szerint sikerült a regionális sajátosságokat egyetemes érvényűvé tágított elmélet részévé tenni. Bartók példáját követve a felgyorsult globalizálódó világban a szerző szerint: „*a kelet-európai abszurd értelmiségi létformához szokott társadalomtudósok mindemellett talán könnyebben mozoghatnak a posztmodern tudományosság értékpluralista, diszciplináris határokat átszelő, a személyességet és metaforikusságot a relacionálisan definiált objektivitás részének tekintő világban*”. Látható, hogy Hadas az előbbi vita alapállításainak két sarkalatos pontjával, a rugalmas-metaforikus nyelv használatával, illetve a tolmácsszerep felvállalásával, noha árnyaltabban, ám továbbra is egyetért.

Említettük azonban, hogy e második vita alapító szövegének nem az előbb ismertetett, és a vitablokkban első helyet elfoglaló tanulmányt tekintjük. A tényleges vitaindítót a Csepeli–Örkény–Scheppelle szerzőhármás tanulmánya képezi. (Csepeli–Örkény–Sheppelle 1998) A szerzők a rendszerváltás utáni éveket, az átmeneti időszakot politikai és társadalmi másnaposságnak nevezik, amelynek során a szociológia nem tudott érvényes válaszokat adni az új világ felmerülő kérdéseire. Ennek nem pusztán az volt az oka, hogy a társadalmi változások hirtelen és gyorsan következtek be, hanem az államszocializmus öröksége is. Ez az örökség egyrészt fennmaradt a kulturális szférában, másrészt pedig érezhető volt a tudományos kutatóintézetek szintjén is, ahol az anyagi feltételek egyre inkább romlottak. A megújulási lehetőségek ugyanakkor oda vezettek, hogy „*az egyetemek és a társadalomtudományi intézetek pusztá héjjá váltak, kiürültek és alkalmatlannak bizonyultak arra, hogy betöltsék a vizsgálódás és a társadalmi visszacsatolás funkcióit*”. Ilyen előfeltételek mellett érte a kelet-európai szociológiát a „nyugati behatolás”. A szerzők megfogalmazása szerint ez a behatolás egyfajta találkozás volt a (nyugati, racionalizáló) vírussal, és ez a találkozás végül is négy szinten zajlott:

- az adatszolgáltatás szintjén;
- a keletiek megsegítése a nyugatiak önségélye révén (ez szerintük nemcsak egyéni, hanem intézményi szinten is érvényes);
- a kutatások nyugatiak általi központosítása és monopolizációja segítségével;

– végül pedig agyelszívás és nyugati „janicsáriskolák”¹⁴ létrehozása által.

A szerzők a vírus nevének a racionalizációt adják, amelyre a kelet-európai bennszülött értelmiség „hamis tudata” (küldetéstudata), más nyelvhasználat, metaforákra való hajlama, illetve saját szervezetlensége miatt nem tud megfelelő válaszokat kidolgozni. Ez az értelmiség így két stratégiát követhet, egyrészt konvertálhatja tudását a politikai szférába, másrészt pedig – mannheimi ihletettségre – felfedezheti független, „lebegő” értelmiségi szerepét. A szerzők végül négy pontban foglalják össze, hogy mit lehet eladni a nyugati tudományos piacon a keleti sajátosságokból:

- a kelet-európaiak paradoxonokról és ambivalenciákról szóló tudását, amely nélkül nem lehet e térség sajátosságait megérteni;
- a kelet-európai társadalmi valóság tapasztalata kiegészíthetné, bővíthetné a nyugati posztmodernre vonatkozó tudást;
- a kelet-európai kulturális örökséget a közös európai örökség jegyében ki lehetne aknázni, ezáltal növelhető lenne a nyugatiak keletiekkel szembeni szolidaritás érzete;

¹⁴ Az eredetiben itt nem szerepel idézőjel, feltételezem azért, hogy a provokatívnak szánt szöveg nagyobb súllyal essen a latba.

– a közép- és kelet-európai szindróma globalizációja, amelynek során számos nyugati jelenség éppen a keleti tapasztalatok fényében érthetőbbé válhatna.

A *Replika* szóban forgó számában az első hozzászólás Andorka Rudolf-tól származik. (Andorka 1998) A szerző már első mondatában leszögezi, hogy elutasítja a gyarmatosításra vonatkozó megállapításokat, majd később kijelenti: „*nem hinném, hogy bármiféle, a »nyugati gyarmatosítók« által behurcolt »vírus« veszélyeztetné a magyar társadalmat*”. Andorka elismeri az átmeneti időszak gazdasági nehézségeit, ám felhívja a figyelmet arra a pozitívumra, hogy ma már semmiféle politikai kényszer nem befolyásolja a kutatási témák kiválasztását. A gyarmatosítás tételének elutasítását azzal indokolja, hogy a külföldi szociológusok a következő négy féleképpen vesznek részt a magyarországi kutatásokban:

- magyar közvélemény-kutató szervezetek által elvégzett, külföldi finanszírozású kutatások által,
- Magyarországon zajló kutatást külföldi forrásokból támogatnak,
- külföldi vizsgálatokhoz hasonló magyarországi vizsgálatokat kezdeményeznek,
- egyszerűen felhasználják a magyar vizsgálatok adatait.

A nemzetközi projektekben való részvétel fontossága mellett Andorka három járható utat ajánl a magyar társadalomkutatók karrierjét illetően:

- fix állást keresnek valamelyik nyugati egyetemen. Ezt a csoportot nem kell renegátoknak tekintenünk, hiszen megvan minden esélyük, hogy Magyarországon is tartsanak előadásokat;
- nyugati munkaviszonyukat hosszas magyarországi tartózkodásokkal kombinálják;
- Magyarországon élnek, de konferenciákra, kutató szemináriumokra rendszeresen kiutaznak külföldre, ez által ápolják nyugati kapcsolataikat.

A fenti koncepciója felvázolása után, Andorka egyenesen konzervativizmussal és provincializmussal vádolja Csepelit és társszerzőit.

A vitához nem csak magyarországi szociológusok szóltak hozzá, hanem külföldiek is. A *Replika* magyar száma két ilyen hozzászólást közöl. Az egyik Zuzana Kusá szlovák szociológusé. (Kusá 1998) Hozzászólásában kifejti, hogy vegyes érzelmekkel fogadta a vitaindító szövegét, egyrészt azért, mert nagyon találónak érezte bizonyos részeit, másrészt pedig azért, mert helyenként inkorrektnek gondolta, amelynek romboló hatása is lehet. A vitaindító azért mégiscsak termékeny volt számára, mert apropóján átgondolhatta a szlovák szociológia helyzetét, amelynek során megállapította, hogy ilyen jellegű okfejtés náluk nem hangozhatna el, mert náluk a társadalomtudomány „kicsi”, hihetetlenül átpolitizált és szakmai hiányosságokkal

is számolni kell (a kollégák gyakorlatilag nem olvassák, nem ismerik egymást). A szlovák szociológus azzal messzemenően egyetért, hogy erősíteni kellene a kelet- és közép-európai szociológusok közötti szakmai kommunikációt, ám erre nem sok esélyt lát, mert a régió egyes szociológusai között újfajta bizalmatlanság épült ki a nyugati források megszerzése következtében. Kusá ugyanakkor teljesen elutasítja az olyan kifejezések használatát, mint „renegát”, „janicsár”, mert ezek a kifejezések éppen „a fiatal Szlovákia” nacionalista diskurzusába tartozó elemek.

A másik külföldi hozzászólást Alaina Lemon és David Altschuler amerikai antropológusoktól olvashatjuk. (Lemon–Altschuler 1998) Az amerikai szerzők egyrészt elismerik, hogy a kelet-európaiak jogosan aggódnak amiatt, hogy tudományos teljesítményeik nem jelennek meg kellő súllyal a nyugati szakmai közéletben, másrészt pedig általánossággal, absztraktsággal, sommás állítások megfogalmazásával, hangzatos, pontatlan, ízléstelen metaforák használatával vádolják Csepelit és szerzőtársait. Véleményük szerint, ha Csepeliék az anyagi támogatások elosztásában tapasztalt egyenlőtlenségekről szerettek volna értekezni, sikeresebb útnak kínálkozhatott volna, ha a strukturális okokra koncentrálnak. Az amerikai antropológusok másképp látják a nyugati kutatók Kelet-Európában való jelenlétét, nem gondolják azt, hogy pusztán nyugati mivoltukból fakadóan nem érthetik meg a keleti térség sajátosságait. A nyugatiak is beszélhetik a „bennszülöttek” nyelvét, sőt bizonyos nyugati pénzszórtó intézmények ösztöndíjrendszerének ez fontos kritériuma is. Lemon és Altschuler továbbá arra is felhívja a szerzőhármas figyelmét, hogy a nyugati egyetemi körök és tudósok sokkal árnyaltabbak, mint ahogy ők elgondolták, például nagyon sok amerikai *„tudós életstílusa szinte ugyanolyan, amilyenek a tanulmány* (Csepeliék tanulmánya – PZA megj.) *a keleti tudósok életstílusát ábrázolja*”.

A *Replika* ezután Csepeli, Örkény és Scheppele válaszát közli. A szerzők elismerik, hogy korábbi szövegüket szándékosan provokatívnak szánták, ám a visszajelzések után minden okuk megvan a reményre. Beismerik azt is, elsősorban a magyarországi szociológiára és politológiára gondoltak, amikor meglátásaikat megfogalmazták, éppen ezért pozitívként értékelik, azt hogy Zuzana Kusá hasonló prizmán keresztül végiggondolta a szlovák helyzetet. A magyar példákra építve azért fogalmaztak sarkalatosan, mert azt látják, hogy nagyon sok arra érdemes magyar társadalomtudós nem kapott világszínvonalú minősítést és (anyagi, erkölcsi) elismerést. A szellemi világban is kialakult a centrum/periféria kettőssége, és a nyelv, az elismerés, az általános és specifikus, illetve a szakértelem politikája e kettősség keretén belül egyenlőtlenségeket gerjesztve érvényesül. Ennek eredményeképpen beindult egy gettósodási folyamat, amelynek során a keletieknek, a peri-

fériáról érkezetteknek gyakorlatilag semmi esélyük nincs arra, hogy saját, hazai területükön kívül is elismerjék szakembernek, míg fordítva ez természetesen nem így van.

A szerzőhármás előbb említett reménye arra vonatkozik, hogy igenis létezhetnek alternatív struktúrák, az általuk bírált struktúra tehát nem az egyetlen. Amiről ők írtak, az az alapvetően az adatszerző portyákra induló nyugatiakról szólt, ahol nagyobb pénzüsszegekről van szó. Az antropológiai kutatók Csepeli és társai szerint sem tartoznak e struktúrába. A továbbiakban elsősorban finanszírozási vetületeket emelnek be a vitába, és kiderül, hogy nekik az a fontos, „*hogy a finanszírozási lehetőségek mindenütt egyenlőek legyenek, függetlenül a végzett munka stílusától*”. A dolgok – valószínű – „mindenütt rosszul állnak”, ám a vitaindítók ezúttal strukturálisan vizsgálva a keleti és nyugati társadalomkutatók helyzetét, azt állítják, hogy míg a szakmán belüli hierarchia alsóbb szintjein az anyagi juttatások területén tapasztalható különbségek minimálisak, a szakmai elit körében már óriási eltéréseket lehet tapasztalni (ezt számokkal is alátámasztják). Elismerik továbbá azt is, hogy önmagukat kivételes helyzetbe pozicionálva, éppen azért fogalmazták meg kritikai észrevételeiket, mert abból a helyzetből könnyebb volt azt a struktúrát látni, amit a többi, más helyzetben lévő kollégájuk nem érzékelhet.

Andorka megjegyzésére, miszerint a rendszerváltás után a politika már nem szól bele a kutatható témák kiválasztásába, azzal válaszolnak, hogy ez csak félig igaz, mert a politikai kontroll nem szűnt meg teljesen, csak átalakult. A keletiek továbbra is politikafüggők a kutatási témák meghatározásakor, csak annyi változás történt, hogy maga a politika alakult át. Szerencsére, jelenleg többféle finanszírozási lehetőség van, a kutatási témák pedig oda vándorolnak, ahol pénz van. A szerzők továbbra is sajnálják, hogy a keletiek között nem alakul ki intenzív szakmai kapcsolatrendszer, aminek egyik kihatása éppen az, hogy a nem piacosítható témák kimaradnak a kutatóterületek listájáról.

A 6. sz. táblázatban megpróbáljuk rekonstruálni ezt a vitát is.

Ha az egyes, általunk beazonosított dimenziókkal szembeni véleményeket megpróbáljuk csoportosítani, látható, hogy például a gyarmatosítás tényével a keletiek félig-meddig egyetértenek, az amerikaiak nem. Kivételt Andorka képez, ezt a vitaindító szerzői azzal magyarázzák, hogy ő ezt azért nem érzékeli, mert akkor olyan funkciókat töltött be, hogy ezzel a dimenzióval nem kellett foglalkoznia. Hasonlóképpen érvényes ez rá a Kelet-Nyugat reláció, illetve a források megítélése terén is. A Kelet-Nyugat ellentételezés (Andorkát leszámítva) több-kevesebb nyíltsággal mindenkinél jelen van, a finanszírozás és a kutatási feltételek azonban leginkább Csepeliéknél, illetve az amerikai szerzőknél jelennek meg. A vita lezárásakor mintha konszenzus

6. sz. táblázat: A gyarmatosító-vita szerkezete

A vitában részt vevők	Csepeli – Örkény – Scheppele kulcsfogalmai és „dimenziói”			Új dimenziók Új tematizálás
	Behatolás – vírus – racionalizáció			
	Gyarmatosítás	Kelet–Nyugat ellentételezés	Források Kutatási feltételek	
Hadas Miklós	Részből egyetért	Egyetért	Nem tematizálja	Értelmiségi vs. Szakértelmiségi
Andorka Rudolf	Nem ért egyet	Nem ért egyet	Nem tematizálja	A külföldi és magyarországi szociológusok szerepét „operacionalizálja”
Zuzana Kusa	Részből egyetért	(látenszen) elismeri	Megjelenik	A szlovák szociológia „helyzete”
Lemon – Altschuler	Hangzatos, pontatlan metafora	– Felszínes megközelítés – A viszony árnyaltabb	Strukturális okok	Kelet–Nyugat viszony árnyalása Forráselosztás részletezése
Csepeli – Örkény – Scheppele	Fenntartják	– Kelet alatt elsősorban Magyarországot értették – Keleti „szolidaritás”	Finanszírozási lehetőségek legyenek egyenlőek	Létezhetnek alternatív struktúrák

született volna arra vonatkozóan, hogy ez nagyon lényeges kérdés, amelynek strukturális okai is vannak. Ha belegondolunk, hogy a vita előzménye a közéletiség, a metaforák fenntartása, illetve a szociológia tolmácsszerepétől indult, kijelenthetjük, hogy az évtized második felére, végére már teljesen más konnotációkat kapott. Megkockáztatható, hogy a lezajlott vita mögött egyfajta burkolt, ám őszinte (mert kimondatott) presztízsharc zajlott, amelynek tétje a finanszírozási gyakorlatok megváltoztatása. Ez az egyenlősítésbe vetett kissé utópisztikus elképzelés mintha a történetileg kialakult

Kelet–Nyugat lejtő kiegyenlítésére törekedne, a strukturális egyenlőtlenségek felszámolására. E szándék egyébként meglepő lehet, hiszen éppen szociológusokról van szó, akik biztosan tudják, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek sosem tűnnek el, reprodukálásuk alakíthat valamelyest a forráselosztások gyakorlatán, de egyenlőséget elérni lehetetlenség (ám törekedni erre nem gesztus lehet).

Talán feltűnő lehet, hogy ezek a viták bizonyos értelemben nem szakmai viták, azaz nem valamely társadalom sajátos (rész)problémájának több szempontból történő, a szakmai nyilvánosság előtt történő megbeszélését tömörítik magukba. A korábban ismertetett folyóiratokban természetesen ilyeneket is találhatunk, ám úgy gondoljuk, hogy e két (vagy ha úgy tetszik: egy) vita, azon túlmenően, hogy az egész évtizedet végigkísérte, azért volt érdemes az ismertetésre, mert több-kevesebb burkoltsággal megtalálhatjuk azokat a tematizálásokat, amelyek a kilencvenes évtized magyar szociológiájában más fórumokon is felbukkantak. Teljesség igénye nélkül íme néhány fontosabb: Kelet és Nyugat viszonya; Közép-Európa lehetősége; a szociológia célja a hirtelen és gyors társadalmi, politikai változások közepette; modernitás és posztmodernitás viszonya; civil társadalom kibontakozásának lehetősége; az új modellek és paradigmák honi alkalmazásának lehetősége; a kutatható témák kiválasztásának kritériumai; finanszírozási lehetőségek, új források megjelenése, régiek eltűnése, átalakulása; a közéletiség háttérbe szorítása; nyilvánosság és közélet viszonya; a korábban felhalmozott társadalmi tudás, a metaforák megkérdőjelezése, kooperáció vagy izoláció; stb.¹⁵

Összegzés

Tanulmányunkban röviden vázoltuk azt, hogy a szociológia a hatvanas évektől kezdődően hogyan alakult át egyfajta alternatív valóságképző diszciplinává, illetve hogy mi történt ezzel az örökséggel az elmúlt évtizedben.

A felhalmozott társadalomtudományi tudás jó része bevándorolt az egyetemi képzés tanrendjébe, de ezen tudáscsomagnak csak a hetvenes, nyolcvanas évekbeli „nagy” eredményei (pl.: mobilitásvizsgálatok, társadalmi rétegződés modellek, gazdasági elitek) horgonyozhattak le az akadémiai kánon vizén. Az elmúlt évtized kutatása továbbra is zajlik, az itt született

¹⁵ Csak érdekességgéppen jegyezzük itt meg, hogy az 1998-as Szociológiai Világkongresszuson Immanuel Wallerstein kifejtette, hogy a szociológia kultúráját jelenleg hat, újragondolásra késztető kihívás éri. Ezek a következők: a freudi pszichoanalízis, az Európa-központúság, az idő társadalmi konstrukciója, a természettudományokból érkező komplexitás tanulmányok, a feminizmus és a modernitás. (Wallerstein 1999). Ezekkel a kihívásokkal a magyar szociológiai folyóiratokban még ritkán találkozhatunk. A nemzetköziség és a profeszionalizáció irányába haladva pedig ezekkel a kihívásokkal a magyar szociológián belül is szembe kellene nézni.

eredmények egyelőre csak választható tantárgyként szívárognak be az egyetemek kapuin. A közelmúlt talán még túlságosan is közel van ahhoz, hogy leülepedett, konszenzusos képpel rendelkezünk róla.

A tanrendek vizsgálata során megállapíthatjuk, hogy az ELTÉ-n a legnagyobb a képzési rendszerbe beépülő öröklött tudásanyag, azonban ez mintahá nem járna együtt a jelen kellő intenzitású vizsgálódásaival. A kilencvenes években megnyilvánuló szakmai reflexiókat, paradox módon, strukturálisan gátolja az öröklött tudásanyag átadási kényszere, az újkeletű kutatások eredményei ugyanis még nem szerveződtek diskurzusba. A BKÉ-n, az egyetem profiljából adódóan is szűkebb kánonnal találkozunk, de ezzel párhuzamosan kialakuló félben van az új paradigmák intézményesülése, amelyet egyrészt az empiria és elmélet nagyon is tudatos összekapcsolása, másrészt talán az itt zajló képzéshez közel álló, és egyre nagyobb szakmai tekintélyt kivívó *Replika* című folyóirat megléte magyaráz. A CEU-n zajló oktatásnak csak kis mértékben kell számolnia a magyar szociológiában az elmúlt évtizedekben felhalmozott szaktudással, az egyetem létrejötté pillanatában elsősorban a nyugati paradigmák, diskurzusok integrálására, és Közép-Európába való szállítására helyezte a hangsúlyt. Ez az egyetem a magyar szociológia szempontjából azonban mégsem tekinthető idegen testnek, hanem sokkal inkább a nyugati szakirodalom és megközelítési módok helyben történő megismerésének csatornájaként értelmezhető.

Az általunk megvizsgált néhány folyóirat alapján kijelenthetjük, hogy a publikációk fő trendje a szakmaiság, a módszertani szigor felé tolódik el. A szakma életében ez fontos változást idéz elő, de ezzel párhuzamosan számolni kell a szociológia közéleti szerepének csökkenésével, a szélesebb nyilvánosságból való részleges visszavonulásával. A szociológiának egyik társadalomtudománynak kell lennie a többi között, ami magyarországi kontextusban (is) a szakma presztízsének visszaesését jelenti. A professzionalizáción túl, a tudomány jövőjében mindenképp számolni kell az interdiszciplináris megközelítések felértékelődésével. Ezek a megközelítések egyrészt azért szükségesek, mert a társadalmi folyamatok komplex jellege is ezt kívánja meg, másrészt pedig azért, mert a szakma ezáltal újszerűséget építhet önmagába, és így növelheti megkérdőjelezett státusát. Szintén a szociológia megerősödését szolgálná a társadalomtörténeti kutatások elterjedése, amelyre jelenleg szintén látunk jeleket (pl. mint ahogy fennebb leírtuk az ELTÉ-n beindult társadalomtörténeti tanszék).

Az általunk kvantitatív módon vizsgált két folyóirat összevetése alapján megállapítottuk, hogy a két lap élesen szétválik a tematizálások szintjén és az örökség–utánzás–felfedezés dimenziója mentén is. A *Szociológiai Szemle* esetében kánonhű magatartást, az örökség fontosságát azonosítottuk

be, míg a *Replika* esetében valamiféle modellkövetést láthattunk, az utánzás szoros összekapcsolását a felfedezéssel és az örökséggel egyaránt. Mindkét lap szerzői között alulreprezentáltak a nők, ami a szakma presztízsének szociológiai megítéléséhez vezetett. A folyóiratok szerzői gárdája nagyrészt elkülönül, ám ez az elkülönülés nem intézményi szintű, hanem a különböző intézményeken (egyetemen, kutatóintézeteken) belül húzódik.

Tanulmányunkban két vitát ismertettünk. Azért esett választásunk ezekre a vitákra, mert egyrészt végigkísérték az elmúlt évtizedet, másrészt, mert sok olyan tematizálást emeltek be, amelyek az átmeneti időszak megértésének fontos pillérei. Mint fennebb kimutattuk, a viták legszembevetőbb üzenete, hogy a kilencvenes évek eleji – kiinduló fogalmainkat használva – örökségre épülő, felfedező lelkesedés az évtized végére utánzásba hajló, nemzetközi presztízsharccá, az anyagi források elosztását firtató fórummá alakult át.

BIBLIOGRÁFIA

- Andorka R. 1996 „Új elméleti orientációk a világ szociológiájában” in *Valóság* 2.
- Andorka R. 1998 „A nemzetközi társadalomtudományos együttműködés előnyei” in *Replika* 33–34.
- Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem: *KARI TÁJÉKOZTATÓK a szakokról és a szakirányokról*, Budapest 1999. április.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Scheppelle, K. L. 1998 „A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei” in *Replika* 33–34.
- Csepeli Gy. – Wessely A. 1992 „A közép-európai szociológia kognitív esélye” in *Replika* 1–2.
- GerőA. 1992 „A tolmácsokról” in *Replika* 1–2.
- Gábor K.–Balog I.–Matuz N. 1992 „A »közös nevezőben«: az Ikszek?” in *Replika* 1–2.
- Hadas M. 1992 „Pegazus és Rosinante. Töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása kapcsán” in *Replika* 1–2.
- Hadas M. 1998 „Bartók, a természettudós” in *Replika* 33–34.
- Hovanyecz L. 1996 „Hol a szociológia mostanában? Beszélgetés Némedi Dénes szociológussal” in *Társadalmi Szemle* 3.
- Kuczi T. 1992 „Szociológia, ideológia, közbeszéd” in Kuczi T.–Becskeházi A. *Valóság* '70 Budapest: Scientia Humana.
- Kusá, Z. 1998 „Szerzett vagy öröklött immunhiány?” in *Replika* 33–34.
- Lemon, A.–Altschuler, D. 1998 „Kinek a társadalomtudományát gyarmatosították?” in *Replika* 33–34.
- Moksony F. 1993 „Hozzászólás” in *Replika* 9–10. 64–71. o.
- Némedi D. – Róbert P. 1995 „A szociológia diszciplináris helyzete Magyarországon” in *Szociológiai Szemle* 4. 57–72.

- Némédi D. – Róbert P. 2001 *Sociology in Hungary*. Collegium Budapest (kézirat)
- Pléh Cs. 1992 Kognitív esélyek vagy kognitív feladatok. Hozzászólás Csepeli György és Wessely Anna tanulmányához.
- Róbert P. 1992 „A közép-európai szociológia változatai és a versenyképesség. Gondolatok Csepeli György és Wessely Anna írása ürügyén”
- Saad J. 1996 „Magyar szociológiatörténet: minek a története? Vázlat a magyar társadalomtani- szociológiai gondolkodás 1945 előtti történetéről” in *Replika* 23–24.
- Tamás P. 1988 „Egy szakma »Sturm und Drang« után” (A magyar szociológia a nyolcvanas években)” in *Szociológia* 4.
- Tamás P. 1993 „Kontinuitás és diszkontinuitás a 90-es évek magyar társadalomkutatásában. A Sturm und Drang emléke” in *Magyar Tudomány* 3.
- Tamás P. 1994 A sündisznó és a súrolókefe. Szociológia és társadalmi gyakorlat az új Kelet-Európában. In *XXX 1963-ban alakult meg a Szociológiai Kutatócsoport* Budapest: MTA Szociológiai Intézete, MTA TKKK.
- Tóth P. P. 1992 „Fenyegetett helyzetben a szociológia?! Beszélgetés Cseh-Szombathy Lászlóval, Szelényi Ivánnal, Losonczy Ágnessel, Wessely Annával és Kovács Imrével” in *Magyar Tudomány* 5.
- Wallerstein, I. 1999 „The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998” in *Current Sociology* Vol. 47(1): 1–37.
- Wessely A. 1993 „Válasz helyett” in *Replika* 9–10.
- <http://www.bke.hu/tarskar.html>
- <http://www.ceu.hu>
- <http://www.elte.hu/elte/sociology>

A társadalomtudományok helyzete Romániában 1989 után

LŐRINCZ D. JÓZSEF

Az elmúlt tíz évben az újjáalakuló román társadalomtudományok legfőbb problémája nem az volt, hogy „megállja a helyét” egy mintaként szolgáló nyugati piacon. Egyrészt, erre még mindig nincsenek meg az anyagi lehetőségei és azok az intézményes keretek, amelyek a komoly, rendszeres munkát hosszú távon is lehetővé teszik. Másrészt, mert számára sokkal fontosabb probléma, hogy átértékelje a társadalomban elfoglalt helyét, szerepét. A modern román társadalomtudományt kezdeteitől fogva meghatározta az a mód, ahogy az értelmiség elképzelte szerepét a friss, intézményeit akkor kialakító román állam keretei között. Az államnak – és kevésbé a „népnek”, a „közösségnek” – szolgáló elit volt mindig a norma. Lojalitása ahhoz köti, illetve az állam keretei körül megjelenő, azaz megjelenített román nemzethez. Ezzel is magyarázható, hogy mind a kelet- és közép-európai vátesz, mind a „frondeur”, mind a „szabadon lebegő” értelmiségi modellje hiányzik a modern román társadalomtudomány hagyományainak fő irányából.

1989 után a román politikai és szellemi elit egyik gyötrelmes kérdésének az számított, hogy miért volt a román forradalom és az „átmenet” olyan, amilyen. Ez az elit a modern Romániában ekkor szembesült először komolyan a többi közép- és kelet-európai ország hagyományaival és helyzetével. Az ország sikertelenségeiért pedig sokan az addigi értelmiségi szerepeket is vádolták. Az önmarcangolás akkor tetőzött, amikor egyesek a disszidens megmozdulások teljes hiányára utaltak. A lengyel, cseh, magyar átmenet azért is lehetett sikeres, mondták-mondják sokan, mert volt disszidens hagyományuk. Emiatt 1989 után Romániában a szakma kénytelen volt olyan radikálisán átértelmezni helyzetét, mint kevés más kelet-európai államban.

Előzmények

A román társadalomtudományok – a nyugat-európai szociológiához hasonlóan – tulajdonképpen már múlt századi megjelenésük óta azt látták elsőrendű feladatuknak, hogy szembesüljenek az ország, a nemzet modernizációjának,

modernizálásának kérdésével. Ez az igény állott már – például – Ion Ionescu de la Brad, vagy Ștefan Zeletin munkássága mögött.¹ Azonban ezért a célért csak az első világháború után tudott érdemlegesen dolgozni. A 20-as évek közepén ennek ellenére már megjelent egy fiatal, jól képzett szakembergárda, amely egyrészt komoly tudással, másrészt pedig a hatalmi körökben befolyással, kapcsolatokkal rendelkező, forrásokat mozgósítani tudó professzor(ok) köré gyülekezve igyekezett az akkori helyzetet feldolgozva jövőprogramokat, cselekvési terveket kidolgozni az ország vezetősége számára. A *Bukaresti Monografikus Iskola* volt a leghíresebb munkacsoport, amely számos más szakterülettel, csoporttal is sikeresen együttműködött. Tevékenységének a háború, illetve az új rendszer vetett véget.

A társadalomismerő és -irányító szakembernek mint olyannak ez a hagyománya a mai napig a román szociológia legfontosabb jellegzetessége. Normális körülmények között a román szociológus mindig igyekezett jó kapcsolatokat fenntartani a hatalmi-döntési ágazat embereivel, vagy legalábbis rendszeresen kommunikálni velük. A radikálisan kritizáló, a hatalommal „rossz” viszonyban levő társadalomtudós eszerint megfosztja magát és szakmáját a jobbítás lehetőségétől, azaz társadalmi szerepétől, létének erkölcsi alapjától. A társadalomtudós munkájához szükségszerű a hatalommal fenntartott jó kapcsolat. Az „ellenzéki” szociológus tulajdonképpen egy kókler, hiszen nem juthat adatokhoz, így tehát elképzelései alaptalanok, és nincsenek eszközei, nem dolgozhat ki konkrét társadalomjobbítási programokat és nem vehet részt bennük.

A második világháború végén ez a munka megszakadt. Az új politikai elit teljesen más nézeteket vallott nemcsak a tudományról és a tudós társadalmi pozíciójáról, hanem magáról az ország jövőjéről és a modernizáció kérdéséről is. A kutatók elveszítették a szakmai és közéletben betöltött pozíciójukat, az ország új vezetősége szemében pedig a presztízsüket. Jelentős részük, mint „a múlt rendszer kiszolgálója”, börtönbe került.

Az 1965 és 1971 között eltelt időszak (több szempontból 1975-ig) a romániai szocializmus „liberális” időszaka volt. Ezzel együttjárt egyfajta ideológiai engedékenységgé, amelynek következményeként hivatalosan újból polgárjogot nyert egy sor, addig gyakorlatilag illegális tudomány. A szociológia, a pszichológia azonban nemcsak megtúrt fogalom, téma lett (mint 1975 után), hanem hivatalosan is pártolt tudomány: tanszékek, intézetek², állások, pozíciók jöttek létre. Lehetővé váltak a külföldi ösztöndíjak. El lehetett járni

¹ Most eltekintünk egyes baloldali teoretikusoktól, mint Constantin Dobrogeanu-Gherea vagy Ernest Stere. Az általuk vázolt értelmiségi szerep nem vált mérvadóvá a társadalomtudományokon belül.

² Külön ki kell emelni a frissen létrehozott statisztikai hivatalt, amely az amnesztiában részesített vagy rehabilitált filozófusok, szociológusok jelentős részének nyújtott nemcsak megélhetést, hanem munkahelyet, tisztességes pozíciót is.

konferenciákra, ápolni lehetett (bizonyos keretek között) a szakmai kapcsolatokat. Az emberhiányt kétféleképpen oldották meg: rehabilitálták egyrészt a még élő és aktív, a két világháború közötti időszakban működő embereit (pl. Henri H. Stahl, Traian Herseni). Másrészt lehetővé tették, hogy a frissen végzetek vagy a fiatalabb szakemberek – főleg filozófia szakosok – átképezék magukat szociológussá.

A román szociológiában az akkori időszak legfontosabb problémáinak a következők számítottak:

a) A román szociológia bizonyos szempontból átvette az 1945 előtti időszakra jellemző hivatástudatot: a tudománynak pragmatikusnak, az ország számára „hasznosnak” kellett lennie. Fő szerepe az volt, hogy a végrehajtók számára (bármilyen szinten, a gyártól a legfelsőbb pártvezetésig) használható helyzetleírásokat, cselekvési programokat, alternatívákat nyújtson. A szociológia érdeklődésének középpontjában továbbra is az ország modernizációjának kérdése állt. A problémákat „végső soron” gazdaságiaknak tekintették, a többi általában csak „származéknak” minősült.

b) A szociológus helye a társadalomban. A nagy egyetemi központokban élvezett presztízse ellenére a szociológia képtelen volt megfelelő státuszt biztosítani végzettségi számára. A remények dacára az adminisztráció, az ipar nem szívesen fogadta a kihelyezett szociológusokat, nem tudott velük mit kezdeni. 1975-ig Romániában kb. 400 szociológust képeztek ki. Az 1980-as évek közepére ebből aktív, rendszeresen kutató, publikáló szociológusnak számított kb. 15, maximum 20. A többiek lemorzsolódtak, elveszték a szakma számára, pályát (vagy országot) változtattak (Teodorescu 1991).

Az elméleti-módszertani érdeklődési körökből, témákból most a következőket emelnénk ki:

a) A szociológia és a tudományos szocializmus, illetve a filozófia viszonya. A tét a szociológia függetlensége volt, azaz hogy mennyiben bírálhatja felül a filozófiával sokszor azonosított tudományos szocializmus egy terepmunkára alapozó diszciplína *elméleti* eredményeit (Teodorescu 1991).

b) Az utópia, az alternatív szocializmusok kérdése, amely a hivatalosan megítélt tartomány határán volt, ugyanakkor – legalábbis az érdeklődők szerint – lehetővé tette az államszocializmus legitimitásának a megkérdőjelezését azáltal, hogy felmutatott más, lehetséges (bár meg nem valósult) szocializmusképeket.

c) Az adott rendszer legitimitását akarták burkoltan támadni a szakszerűen végzett marxológiai kutatások is. A belső, immanens kritika kizárólagossága azt is mutatja, hogy ez a szakmai réteg Romániában (is) teljesen lemondott arról, hogy a rendszer megdőlhessen, és kizárólag az ésszerű, pragmatikus, „technokrata” reformokban bízott.

d) Az ázsiai termelési mód kérdése, mely egyrészt ugyanazért volt fontos, mint más kelet-európai országokban: az éppen uralkodó formáció-elméletet ideológiai konstrukcióként kérdőjelezte meg azt – mégpedig Marxból kiindulva. A legnagyobb hatású szakmunka ebben a kérdésben kétségtelenül Henri H. Stahl könyve volt (Stahl 1980), amely ugyanakkor cáfolta az akkoriban elterjedt nézetet, miszerint a létező szocialista rendszer azért tudott gyökeret verni Közép- és Kelet-Európában, mert itt egy „ázsiai típusú” társadalmat talált, amelyre könnyen rátelepedhetett. A román szerző szerint ezt a hipotézist empirikusan nem bizonyította senki, a tanulmányok megakadtak a hasonlóságok, analógiák felmutatásánál. Az általa „tributálisnak” nevezett rendszer kezdeti gerjesztő szerepének bizonyítása csak úgy lett volna lehetséges, ha sikerült volna a jelenből visszafelé egyenként bemutatni az ok-okozati lánc minden egyes elemét. Még nagyobb vihart kavart – Stahl könyvével ellentétben nemcsak szakmai körökben – Ilie Bădescu munkája (Bădescu 1984), amely a centrum-periféria kérdéskört (Wallerstein 1974 alapján) a román kultúra régóta vitatott problémájához, a „szinkronizmus” illetve „protokronizmus” témájához kapcsolta.³ A szerző alapgondolata szerint Románia mindig egy birodalom perifériája volt, és a román kultúrában a kritikai szellem konzervatív körökben keletkezett, a modernizációs (szinkronizáló) erőfeszítések ellenében. Ennek eredménye viszont az is, hogy olyan eszméket, értékeket termelt ki magából, amelyek tulajdonképpen megelőzték a nyugati kultúra hasonló vagy azonos elemeit, irányzatait. A modern korban a román kultúra nem szolgálta utánpótlást, hanem éppenséggel megelőlegezte a nyugati kultúra vívmányait. A román szellemi életet az döbbenetette meg igazából Bădescu könyvében, hogy a már régebben is hangoztatott ideológia most komoly elméleti, szellemi fegyverzetben jelent meg egy olyan ember tollából, aki nemcsak a kortárs nyugati elméletekben volt járatos, hanem az elmúlt száz év – a 80-as évekre tulajdonképpen elfelejtett – jobboldali, nacionalista román irodalmában is. Kiderült, hogy a konzervatív nacionalizmus (ne tévesszen meg, hogy Wallersteinre is alapoz) úgy jelenik meg, mint a román szellemtörténet nagyon komoly hagyományvonulata, amely az elmúlt évtizedek alatt nem szerepelhetett a nyilvánosság előtt, pedig nélküle a modern román kultúra nehezen értelmezhető.

e) Az életminőség, a fogyasztói társadalom, a hiány kultúrájának kérdése több embert – gyakorlatilag egy kisebb műhelyt – foglalkoztatott

³ Az elméletet Edgar Papu fogalmazta meg, először 1974-ben. Eszerint a nemzeti irodalmi hagyomány nem a nyugati formák átvételével jött létre – mint ahogy a szinkronizmus elmélete állította –, hanem teljesen eredeti volt. Sőt, gyakran megelőzte a nyugati irányzatokat (szürrealizmus, dadaizmus). Ez a protokronizmus. Az elmélet egyik bevallott célja, hogy ellensúlyozza a szinkronizmus által (állítólag) táplált kisebbségi érzést. Ld. Papu 1974. Az egész kérdéskörrel, a fogalom kontextusáról ld. Verderly 1991.

hosszabb időn keresztül.⁴ Kimondatlanul is az volt a fő cél, hogy a nyugati szakirodalom felhasználásával kritikailag elemezzék a nyolcvanas évekre kialakult romániai helyzetet.

A szociológia- és pszichológiaképzést 1975-ben megszüntették. A tan-székek – az éppen létező személyzeti kerettel – megmaradtak, az intézetek esetleg még néhány embert felvehettek, de a szociológia csak tantárgy maradt, az intézetek pedig alig kutathattak. A dogmatikus marxizmustól eltérő társadalomtudomány megtúrt nyelvezetté vált. Nem tiltották, de az egyetemi, szakmai körökön kívül nem volt publikuma. A közéletben betöltött szerepe tulajdonképpen addig is minimális volt – többre nem is törekedett –, de 1975 után esélye sem volt arra, hogy ebből az elzártságból kitörjön és közéleti szerepet vállalva „dolgoztatni” tudja magát. Tulajdonképpen erre a szerepre a román „mainstream” szociológia nem is törekedett. Hatékonyságát nem a közéleti szereplésben látta, hanem a „titkos tanácsosi” pozícióban, amelyet azonban 1975-re szintén elveszített. A közéletben akkor jelent meg újra, amikor már nem az addigi standard kérdésekkel (a szó szűkebb értelmében vett modernizáció) foglalkozott, hanem olyan témákkal, amelyek egy szélesebb publikum érdeklődésének középpontjában álltak. Vagyis 1989 után.

A közéleti szerep helyett az „ellenállást” az úgynevezett „kulturális ellenállás” (*rezistența prin cultură*) képviselte. Eszerint a totális hatalomnak nem ellenállni kell (burkoltan vagy nyíltan), mert az nem vezethet semmilyen eredményre. Ilyen magatartással még a legjobb esetben is marginalizálódik az egyén, megfosztja magát a munkalehetőségektől. Tehát a belső, szellemi életben kell ellenállni és értékeket teremteni. Ez pedig egy olyan életformával jár, amely bizonyos fokig felszabadít. Így kezdtek megjelenni Plátón összes művei kritikai kiadásának a kötetei, így készültek nagyon magas szakmai szintű Heidegger-fordítások stb.

De a szakmai problémákról szólva meg kell említeni, hogy szinte teljességgel hiányzott néhány olyan kérdés, amely más kelet-európai országban nagyon fontos volt, és amely egy tágabb – nemcsak szakmai, hanem „értelmiségi” – olvasótáborhoz kapcsolta és így a szakmának fontos közéleti súlyt biztosított: Közép-Európa, az értelmiség (szerepe), a civil társadalom, a polgárosodás, és a népi, illetve „magas” kultúra viszonyának kérdése. A közéletből – nem meglepő módon – gyakorlatilag teljesen hiányzott a politológia, illetve a politikai elemzés. Ilyen jellegű kérdéseket nagyon ritkán, kizárólag kisebb baráti körökben tárgyaltak meg. Kivételként említhető meg legalább két szakember, akiknek sikerült több politológiai írást publikálni nyugaton: Silviu Brucanról és Pavel Câmpeanuról van szó.

⁴ Ld. elsősorban a következő gyűjteményes köteteket: Rebedeu és Zamfir 1982; Zamfir 1984, továbbá Zamfir és Rebedeu 1989.

A nyolcvanas években a román társadalomtudományok külföldi mozgástere nagyon beszűkült. Gyakorlatilag lehetetlen volt külföldre jutni (tanulni vagy konferenciákra). A friss szakirodalom nem jutott el a könyvtárakba. A Romániába látogató külföldi kutatókkal a kapcsolatot szigorúan ellenőrizték. Ráadásul a nyugati látogatók is inkább olyanok közül kerültek ki, akik a rendszer számára elfogadhatóbb politikai elveket vallottak. Kivételek persze akadtak. Itt csak kettőt említenék meg: Katherine Verdery és Claude Karnouh. Ők ráadásul hosszú időn keresztül végezhettek terepmunkát Romániában (persze bizonyos „nem-szakmai” felügyelet mellett – ez azonban munkájuk eredményét nem befolyásolta).

Az átmeneti időszak (1990–1995)

A szakmai elit

A közéleti, „ellenzéki” értelmiség szerepe iránt mutatott érdektelenséget 1989 után hiányként, szégyellni való lemaradásként értelmezték, amit nem mindig volt könnyű nyugati vagy kelet-közép európai körökben megmagyarázni. A „hiányt”, a „lemaradást” 1989 után a román szellemi élet hihetetlen gyorsasággal behozta. Érdekes módon elsősorban nem a szociológusok (bár kivételek voltak), hanem a közírók, a közíróként megjelenő filozófusok, irodalomtudósok, írók és néhány fiatal kutató, aki akkor vált igazán aktívvá a szellemi életben. A román szellemi élet főáramának normájává vált a közéletiség, a román társadalom fő kérdését ekkor pedig nem annyira a modernizáció jelentette, hanem a demokratizálódás, a civil társadalom kialakulása, kialakítása egy új, totalitásra törekvő hatalommal szemben. (Ugyanis sokan így értelmezték az Iliescu-féle rezsimet.) A nemzetközi kapcsolatok megélénkültek. Egymásnak adták a kilincset jeles kelet- és nyugat-európai értelmiségiek, szakértők, politológusok, Adam Michniktól Alain Finkelkrautig. Ugyanakkor a román értelmiségiek is rendszeresen előadtak nyugat-európai és amerikai konferenciákon, egyetemeken.

A fordulat nemcsak a hivatalos státuszok visszanyerését, a képzés és a kutatás újramezdését jelentette. Már 1990 elején nagyon fontos szakadás következett be a szakmán belül. Az elfoglalt pozíciók szempontjából ez azt jelentette, hogy a fiatalabb, azaz akkor 35–40 éves generáció munkatérét, szakmáját, pályáját már nemcsak a „hivatalos”, állami, még pontosabban adminisztratív intézményekhez kötötte. Ők tehát nem a kormányzati szervezetekhez vándoroltak, másokat viszont magába szippantott a politika.

E mögött a szakmai vagy akár értelmiségi lét újragondolására való törekvést kell látnunk. A nyugati származású, akkor nagy népszerűségnek

örvendő, a civil társadalom fogalmához kapcsolódó irodalom hatására ártelmeződött az államhoz, annak szerepéhez, intézményeihez fűződő viszony. Az értelmiségiek most már úgy látták, hogy az országon, annak lakosságán nemcsak az állam által elfogadott, illetve odaajándékozott pozíciókon keresztül lehet segíteni. Hamarosan egy egész sor – külföldi vagy hazai forrásokkal rendelkező – nem kormányzati szervezet jelent meg. Ezzel viszont átalakult a hasznosságról, a célszerűségről és a hatékonyságról alkotott kép is. Kiderült, hogy egy nem kormányzati szervezetben legalább olyan hatékony, értelmes, célszerű munkát lehet végezni, mint egy állami intézményben. Ráadásul az így megszerzett pozíció biztonságosabb lehet, mint az állami, és a javadalmazás is magasabb. Akik pedig politizálni kezdtek, azok arra számítottak, hogy a korábbi adminisztratív vagy „tanácsadói” szerepből egy magasabbra kerülnek, ahol a végrehajtás *alapjait* fektethetik le, és kevésbé lesznek kiszolgáltatottak egy szakmailag felkészületlen hatalom irracionális döntéseivel szemben. Ám az új helyzetben egy idő múlva kiderült, hogy szociológusi végzettséggel valaki lehet újságíró, politikusok, politikai pártok konzulense, nem kormányzati szervezetek vezetője, tanácsadója, vagy akár PR-szakértő is, nemcsak „szociológus” vagy „politológus”.

Ezzel magyarázható az is, hogy egy egész sor, költségvetésből fenntartott kutatóintézetben, amelyek a *Román Tudományos Akadémia* égisze alatt működtek, 1989 után oly általános vezetőváltás nem következett be azonnal. A fiatalabb generáció tagjai több esetben is határozottan visszautasították a felajánlott vezetői pozíciókat, egyetemi állásokat, arra hivatkozva, hogy a civil társadalom építésében, illetve a politikában sokkal értelmesebb, hasznosabb, és bizonyos szempontból erkölcsösebb munkát végezhetnek. Így sokszor a régi vezetők maradtak a helyükön.

Fontos néhány szóban kitérni a két csoport közti viszonyra. Gyakran megtörtént az 1989 utáni Kelet-Európában, hogy az előző rendszerben vezető pozíciókat betöltött személyeket nyilvánosan támadták, mind erkölcsileg, mind szakmailag. Nemritkán maguk a beosztottak kérték leváltásukat. Romániában viszont több esetben is sokszor a fiatalabb kutatók védtek meg azokat az idősebb vezetőket vagy más szakembereket, akikről tudták, hogy a vállalt kompromisszumok ellenére a múlt rendszerben segítőkész, becsületes emberek voltak. Hiszen csak azok ismerhették főnökeik, kollégáik, ismerőseik valódi véleményét, tevékenységét, akik közvetlen kapcsolatban álltak velük. Így védett meg a szakma a közvélemény támadásai ellen olyan embereket is, akik már az ötvenes években kompromittálódtak. A múlt rendszerbeli pozíciók elmarasztalása ellenére az emberi értékek, a szakmai teljesítmények iránti tisztelet megmaradt, és egyes személyek elbírálásában utóbbi fontosabb szerepet is töltött be. A szakmán belül nem voltak lejáratási kampányok.

Ennek eredményeként egy ideig a szakmát a múlt rendszerben is uraló elit pozícióját az állami intézményrendszeren belül jórészt megtartotta. Ez valószínűleg részben azzal is magyarázható, hogy a gyakorlatilag szűzterületnek számító Romániában a társadalomtudományok nagyjából kielégítő anyagi forráshoz jutottak az új intézmények segítségével, így a belső érdekharcolak valójában értelmetlennek tűntek.

A zajos belső harcok hiányának valószínűleg az volt az egyik oka, hogy a társadalomtudományok státusa a közvélemény, illetve a döntéshozók szemében továbbra is tisztázatlan maradt. A társadalomtudományi diszciplinának ebben a helyzetben védtek magukat, és igyekeztek a bejáratott mellett új szerepeket is kialakítani a maguk számára.

Folyóiratok és könyvkiadók

A folyóiratok nem folytattak semmilyen 1989 előtti hagyományt, vagy legalábbis igyekeznek ezt, amennyire csak lehet, leplezni. Minden folyóirat, amely folyamatosan jelent meg, legalább nevet változtatott. Az új név, ha lehetett, akkor a két világháború közötti hagyományt igyekezett feleleveníteni. Viszont megjelent egy sor teljesen új folyóirat is.

A szigorúbban vett szaklapok mellett megjelent egy egész sor magas színvonalú közéleti lap, amelyben rendszeresen közölnek szociológusok, politológusok, emberjogi szakértők stb. Ezek közül a legfontosabbak a 22 és a *Dilema*. A román értelmiségi olvasótábor ezekben és ehhez hasonló lapokban talál színvonalas eligazítást az aktuális politikai problémákban, itt értelmezik a közelmúlt eseményeit, s itt szembesülhet olyan, eddigi tabu-témákkal is, mint Románia modernizációja, a nemzettudat problémái, az identitás kérdése, a kisebbségek, stb.

A könyvkiadás is hasonló módon alakult, azzal a különbséggel, hogy a patinás irodalmi, kulturális, művészeti kiadók folytatták munkájukat. Bár anyagilag sokkal nehezebb helyzetben vannak, folytatják a kritikai kiadásokat (például a román irodalom klasszikusainak kritikai kiadását). Egyes kiadók azonban új nevet vettek fel, átalakították munkatársi gárdájukat, profilt változtattak.

1989 után a romániai társadalomtudományok (az 1920-as és az 1960-as évek után) egy újabb, radikális változáson mennek át. Egyrészt újrafogalmazták a társadalomban elfoglalt helyüket, Románia történelmében páratlan módon vállalják a közéleti szerepet. Lehetségesek a nemzetközi tudományos kapcsolatok, igyekeznek beilleszkedni a nemzetközi életbe. Több kormányzati és nem kormányzati intézmény alakul. De nem biztosított a kutatók anyagi háttere, az egyetemi oktatók fizetése 80–150 USD körül mozog.

Számtalan diák tanul külföldön, ám nagyon kevesen térnek vissza. Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az 1989 utáni román társadalomtudományok helyzete nem egyértelmű: az anyagi háttér hiánya általában megakadályozza a rendszeres, érdembeli munkát, elidegeníti a fiatal kutatókat, oktatókat, és megnehezíti a rendszeres szereplést a nemzetközi szakmai életben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bădescu, I. 1984 *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească* (Európai szinkronizmus és román kritikai kultúra. Történelmi szociológiai hozzájárulások a román modern kultúra értelmezéséhez). București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Papu, E. 1974 „Protocronismul românesc” (Román protokronizmus) in *Secolul XX*, 5–6.
- Rebedeu, I. és Zamfir, C. (szerk.) 1982 *Modul de viață și calitatea vieții* (Életmód és életminőség). București: Editura Politică.
- Stahl, H. H. 1980 *Teorii și ipoteze privind sociologia orînduirii tributale*, (Elméletek és hipotézisek a tributális rendszer szociológiájáról). București: Editura științifică și enciclopedică.
- Teodorescu, A. 1991 „A román szociológia 1965 után” in *Replika*, 2–3.
- Verdery, K. 1991 *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*, Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press, 174–184.
- Wallerstein, I. 1974 *The Modern World System*. Academic Press, Inc.
- Zamfir, C. (szerk.) 1984 *Indicatori și surse de variație a calității vieții* (Az életminőség változásának mutatói és forrásai). București: Editura Academiei.
- Zamfir, C. és Rebedeu, I. (szerk.) 1989 *Stiluri de viață. Dinamica lor în societatea contemporană* (Életstílusok és változásaik a kortárs társadalomban). București: Editura Academiei.

Regionális ellentétek és a központ hangjai

A romániai szociológia helye és helyzete a kilencvenes években

KISS TAMÁS – SÓLYOM ANDREA

Bevezető – egy töredezett szövegmező

Kutatásunkban két nem teljesen akadémiai jellegű folyóiratot, a bukaresti *Revista de Cercetări Sociale*-t (RCS)¹ és a marosvásárhelyi *Altera*-t², valamint a Román Szociológiai Társaság 2000. decemberi konferenciáján elhangzott előadásokat³ elemeztük. Nem volt célunk a kilencvenes évek termésének szisztematikus lajstromba vétele – ezt Maria Larionescu nálunk kompetensebb módon, egy nemzetközi projekt keretében elvégezte. (Larionescu 2001) Kísérletünk módszertani szempontból két részre tagolható. Az első részben egy mennyiségi elemzésre teszünk kísérletet – a kötet bevezetőjében vázolt szempontok alapján. A második részben a tanulmányok tartalmi jellemzőit vizsgáljuk. Kiinduló hipotézisünk az volt, hogy a kiválasztott orgánumok valamiféle szakmai nyilvánosság hordozói, viták nyilvános helyei.

¹ RCS a bukaresti „mainstream” lapjának tekinthető. Annnyiban nem akadémiai, hogy az IMAS közvélemény-kutató cég adja ki a Soros Alapítvány támogatásával. A 2000-ben megjelent utolsó szám szerkesztőbizottsága, ha nem is képezi le teljesen, de mindenképpen interferál az ekkor újra felmelegített Román Szociológiai Társaság „tisztikarával”. Önmeghatározása szerint elsősorban, de nem kizárólag szociológiai. Helyet kaphat benne a gazdaságtani, társadalomtörténeti, antropológiai, szociálszichológiai valamint az ezeken átívelő interdiszciplináris megközelítés is. A cikkek tematikájukban a jelenlegi román társadalmat mutatják be, empirikus adatokra épülő tanulmány, elméleti fejtegetés vagy tudományos esszé formájában. (RCS 1994–2000).

² A marosvásárhelyi *Altera* semmiképp nem nevezhető „akadémiai” vagy mainstreamnek. Szerepvállalása közelebbi: az Erdélyben együtt élő etnikumok közeledését kívánja elősegíteni. A Pro Európa Liga nevű, szintén hasonló célokat felvállaló egyesület adja ki. Szerkesztői a bukaresti mainstream optikájában talán provinciálisak és marginálisak. A lap öndefiníciójában a szociológia nem foglal el központi helyet. A politológia, történettudomány vagy akár a jog mellett a használható nyelvek egyike.

³ Az *Elena Zamfir – Cătălin Zamfir – Ilie Bădescu* által szerkesztett: „A román társadalom az átalakulás tíz éve után (*Starea societății române după zece ani de tranziție*)” című tanulmánykötetet használtuk. Ez a 2000. december 14–16 között, Bukarestben megrendezett „Első Nemzeti Szociológiai és Szociális Gondozó Konferencia” előadásainak az anyagát tartalmazza. A konferencia szervezője az újralakuló Szociológiai Társaság, a Bukaresti Egyetem, az Életminőséget Kutató Intézet (*Institutul de Cercetare a Calității Vieții*) és az akadémia. A vastos kötet közel hetven tanulmányt tartalmaz: az összejövetelel a szociológiai mező számos képviselője hallatta a hangját.

Ezért diskurzuselemzéssel akartunk tárgyunkhoz közelíteni. Hipotézisünk azonban nem bizonyult helytállónak: a RCS-ben egyáltalán nem, az *Alterá-*ban pedig csak elvétve találkoztunk nyilvános vitával.

A vitaelemzés során a vizsgálódónak viszonylag egyszerű dolga van. A vitatott pontok megmutatják, hogy egy szövegmezőn belül mely pontok körül sűrűsödnek a kijelentések. Az általunk elemzett szöveg-tér szerkezetileg szórtabbnak bizonyult. Ha nincs vita, akkor a kijelentések nem vonatkoznak direkt módon egymásra. Formai szempontok alapján nem azonosíthatók be a vita, illetve töréspontok. Módszerünk lényege, hogy olyan témákat választottunk, amelyeken keresztül felsejlik az, ahogyan különböző romániai szociológusok az elmúlt tíz év Romániáját elképzelik. Ebben részben segítségünkre volt a korábban elvégzett mennyiségi elemzés, de nem hagyatkoztunk kizárólag erre: ha egy tárgykört, ami mennyiségileg súlyosan van jelen, nem találtunk érdekesnek, nem vetettük alá mélyebb elemzésnek. Ilyen szempontból önkényesen jártunk el. Az általunk kiválasztott diskurzusok az etnicitás, a decentralizáció és nemzeti hagyományhoz illetve történelemhez való viszony témái körül jöttek létre. Egymással is összefüggő tárgyköröket, fogalmakat járnak körül. Az elemzés során ezért nem tárgyaljuk őket külön. Ha narratív terminusokban gondolkodunk, akkor kérdésünk az, hogy „miről szólnak a történetek”, ezeknek milyen szereplői vannak. Másrészt, arra is kíváncsiak voltunk, hogy a szövegek milyen megkülönböztetések révén osztják fel vagy rendezik át Románia társadalmi terét. Milyen kategóriákat alakítanak ki? Ezekbe milyen szereplőket sorolnak? Milyen a kategóriák (szereplők) közötti viszony? Hogyan mozognak a szereplők a különböző kategóriák között? Az elemzés során úgy a térbeli, mint az időbeli elem megmutatkozik.

E fázisban túlzottan szigorú módszertant nem állítottunk fel, inkább heurisztikusan közelítettük meg a problémát. A tanulmányokat megpróbáltuk elemti állításokra, a kijelentések szintjére bontani.⁴ Az elemzett szövegmező (elvében) a „kiemelt” cikkekben előforduló kijelentések összessége, amit, ha térben elképzelünk, egy táblázatot kapunk. Sorai a kijelentések, oszlopai pedig az elemzett tanulmányok lesznek. A cellákba az kerül, hogy az illető tanulmány milyen kijelentéseket tartalmaz. Az elemzés nem tekint el a tanulmányok logikai szerkezetétől, a kijelentések eredeti egymásutánjától, de nem ezek feltárása a cél. Megközelítésünkéből adódóan a tanulmányok artikuláltsága másodlagos, a szövegek és a valóság közötti referencia pedig harmadlagos probléma. Ha az elemzésből kiszólva helyenként mégis a romániai társadalomról kezdünk beszélni, annak saját „fegyelmetlenségünk” az oka.

⁴ Kijelentés, állítás alatt Michel Foucault nyomán nem egy grammatikai, hanem egy logikai struktúrát értünk. Egy kijelentés lehet több egymással összefüggő állítás vagy mondat. (Foucault 1995)

Történeti traktátus – egy töredezett történet

Mielőtt hozzálátnánk a szövegek elemzéséhez, rövid vázlatot készítenénk azokról a folyamatokról, amelyek kontextusában a szociológiai diskurzus ki- vagy újraalakult. E történet megrajzolásakor nagymértékben támaszkodtunk a román szociológiai mező szereplőivel készített interjúkra. Rostás Zoltán⁵ nevét kell kiemelnünk: szemlélete számunkra sok szempontból meghatározónak bizonyult. Tanulmányunk bevezetője talán sokak szerint lényeges elemeket hagy ki és lényegteleneket hangsúlyoz. Mentségünk lehet, hogy nem akartunk szociológiatörténetet írni. Ezt sem területi, sem kompetencia-korlátjaink nem tették lehetővé.

A román szociológia története meglehetősen töredezett: három, egymástól időben elszakadó periódusról beszélhetünk. A periódusok közötti szünetek eredményeképpen, a román szociológia folyamatosságára vonatkozó feltevés legalábbis problematikus.

(1) Az első korszak a két világháború közötti Bukaresthez köthető. A *Gusti*-iskola⁶ még vázlatos bemutatására sem vállalkozunk. Csupán néhány olyan jellemzőre térünk ki, amelyek történetünk szempontjából fontosnak bizonyulhatnak. A legfontosabb, hogy bár a *Gusti*-iskola törekvései sokban rokoníthatók Magyarország korabeli „népi” irányzataival, alapvető különbség, hogy az előbbi reprodukálható szociológiai módszertanra épült. Ameddig a népi írók mozgalma olyan individuális produktumokat hozott létre, amelyek az irodalmi kifejezésmódtól nem függetleníthetők (Kuczi, 1992), addig a bukaresti egyetemen precíz szociológiai módszertant lehetett elsajátítani⁷. Ez a mai napig egyfajta aranykorként él a román szociológiai köztudatban. E pezsgést a világháború előszele dermedtette meg. 1939-től a mozgósítások és pénzelvonások következtében a szociológia nehéz helyzetben találta magát. A bomlás 1948–49-re teljesedett ki. Ekkorra az iskola tagjait fizikailag megsemmisítették, bebörtönözték. Aki túlélte a repressziót, mint a későbbiekben szerepet játszó Henri Stahl⁸, az teljesen margóra szorult.

⁵ *Rostás Zoltán* erdélyi származású, Bukarestben élő szociológus. 2000. december 15-én készítettünk vele interjút. Az általunk elemzett RCS szerkesztői bizottságának tagja. A 2000. decemberében megtartott konferencián a „Monográfia, mint utópia” (*Monografie ca utopie*) című, *Henri Stahl*al készült interjúkötetével aratott sikert.

⁶ *Gusti, Dimitrie* (1880–1955) főbb művei: *Opere I–VI*. (Művek I–VI) 1968–1975, Monográfia és monografikus módszer Romániában 1935, A társi egységek szociológiája 1936. Két fontos folyóirat alapítója: *Arhiva pentru știința și reforma socială* 1919, *Sociologia românească* 1936.

⁷ Interjú Rostás Zoltánnal.

⁸ *Stahl, H. H.* (1901–1995) főbb művei: *Tehnica monografiei sociologice*, Bukarest, 1934, *Controverse de istorie socială românească*, Bukarest, Ed. Științifică, 1969, *A régi román falu és öröksége*, Budapest, ELTE BTK, 1992.

(2) Egy 1967-es párthatározat nyomán megállapítást nyert, hogy több más tudományághoz, többek között a genetikához és a kibernetikához hasonlóan, a szociológia „többé nem burzsoá áltudomány”. 1974-ben beindult a szociológiai képzés, intézetek alakulhattak, kutatásfinanszírozási keret létesült. A korszak egy nagy kérdéssel és egy komoly vitával indult: milyen szociológiára van szükség? Avagy: hogyan viszonyuljunk a meglévő román szociológiai hagyományhoz? Az új körülmények között inkább a kurrens nyugati áramlatokat adaptáljuk, vagy nyúlunk vissza a bukaresti iskolához? A korabeli magyarországi helyzettel nem igen tudunk analógiát teremteni, mivel Magyarországon a szociológiát „ki kellett találni”. Bukarestben ezzel szemben, a szociológiát „visszahelyezték egykor volt jogaiba”: „*Ez másfél évtized után mondatott ki. Azután, hogy másfél évtizedig tabu-téma volt. Az öregek pedig, ki ötven ki hatvan évesen – de úgy, hogy szellemileg teljesen aktívak voltak – jöttek azzal, hogy mi vagyunk a szociológusok. Hogy van egy hatalmas hagyomány.*”⁹ A kérdésre adott válaszok tehát Rostás szerint részben generációs törésvonalak mentén változtak. A vitának teoretikus értelemben nem volt megnyugtató végkifejlete. A főáramot a politika-történeti kontextus határozta meg. Ceaușescu hatalomra kerülése, amelynek egyik következménye volt kezdetben a liberálisabb kultúrpolitika, egyben a kommunista párton belüli hatalmi harc kimenetelének végkövetkeztetéseit is levonta. A szóban forgó polémia még a negyvenes években kezdődött meg: a moszkoviták és a nemzeti irányvonal között. Már Gheorghiu-Dej hatalomra kerülésével világossá vált, hogy a román kommunizmus fokozottan magába szív nemzeti elemeket. A jórészt kisebbségi származású moszkovita politikusok, mint Ana Pauker vagy Luka László már ekkor kiszorultak a hatalomból. (Réti, 1990)

A folyamat kultúrpolitikai következménye, a román „harmadik út” azonban csak Ceaușescuval válik kézzel foghatóvá. Az ennek megfelelő szellemi irányzat a *protokronizmus*, amely a modernizációs ideológiát sajátos módon vegyíti az autochtonizmus gondolatával. Lényegét úgy határozhatnánk meg, hogy modernizációs vívmányok, értékek, eszmék román eredetét igyekszik alátámasztani. Az irányzat legcizelláltabb terméke épp egy szociológustól, Ilie Bădescutól¹⁰ származik. „*Sociologia eminesciană*” (Eminescu szociológiája) című munkájában Bădescu azt fejtegeti, hogy a nemzeti költő publicisztikai munkáiban megtalálhatjuk a modern marxista szociológia alapkategóriáit. (Bădescu 1994)¹¹ A választ tehát részben az általános kultúr-

⁹ Interjú Rostás Zoltánnal.

¹⁰ Ilie Bădescu jelenleg a Román Szociológiai Társaság elnöke, a Bukaresti Egyetem Szociológia Tanszékének vezetője.

¹¹ Egy másik művében a szerző azt fejti ki, a nyugati elméletekben meglehetősen jártassággal, hogy Románia, amely mindig egy birodalom perifériája volt nem másolja, hanem sok tekintetben megelőzi a nyugatot (v.ö. Lőrincz D. József bevező és Bădescu 1984).

politikai kontextus adja: nemzeti szociológia kell, „szükségünk van Gusti-ra”. De melyik Gusti-ra, hogyan olvasható Gusti, ki olvashatja Gustit?

Legtisztábban a harmincas évekbeli Szovjetunió példája nyomán ismerjük a központilag, párthatározatok alapján vezérelt Marx-olvasatok dinamikáját. Romániában ezt az olvasási technikát a kultúrpolitika a tudományos szövegmező legkülönbözőbb elemeire szétteríti: „*A hatvanas években a Gusti féle iskolát rehabilitálták. Mit jelent ez? Még Gheorghiu-Dej alatt érvényesült egy új legitimációs stratégia, hogy az RKP nemzeti alapon is legitim. Be kell vonni a »backgroundba« különböző nemzeti hagyományokat. Írókat, történészeket rehabilitáltak. Gustit is. Emlékszem, egyszer lejött Bukarestből egy úriember, aki elmondta, hogy »pardon, nem igaz, hogy Iorga egy konzervatív, reakciós«. És ez semmi. Kiderült, hogy Blaga sem volt olyan rossz, mint ahogy tanultuk. Nagyon érdekes volt, ahogy mindez egyik évről a másikra megváltozott. (...) Tudjátok, hogy mi a szerecsenmosdatás? Amikor egy négert fehérre mosnak. Gusti néger volt. Lemosták róla. De úgy mosták le, hogy kitaláltak egy új Gustit. Ebben ugyan voltak elemek a régiből, de egészében egy új konstrukció volt. Gustinak volt egy konstrukciója a román társadalomról. A kommunisták is csináltak maguknak egyet. Majd ugyanők azt mondták, hogy nekünk van egy szociológiánk is, s akkor építettek egy Gustit is. Ez nem volt száz százalékgig hamis, de hát a saját hasznukra építettek, nem a Gusti-iskola hasznára. Nem azért csinálták, hogy most Gustit, mint egy szent tehenet imádják, hanem, hogy vele legitimálják magukat.*”¹²

A román szociológia e második korszaka a hetvenes évek közepén beázul. Egyre kevesebb pénz van kutatásokra, a képzés megszűnik, a rendszerben benne lévők fokozatosan elszigetelődnek. A kultúrpolitikai váltás, a fokozatos fagyás oka Erdélyben anekdotaszerűen őrződött meg. Ceaușescu egy kínai látogatása során tanulmányozta a kulturális forradalom eredményeit. Miután hazajött, egyik napról a másikra eltűntek a mozik programjából a western-filmek, stb. Történetünk szempontjából nem is a momentum pontos datálása érdekes¹³, hanem az, hogy a szociológia milyenségéről elkezdődött vita hibernált állapotában átnyúlt a kilencvenes évekbe.

(3) Amikor is a szociológia sok szempontból egy teljesen új helyzetben találta magát. Egy olyan miliőben kellett értelmeznie magát, ahol előzőleg nem volt helye. Ebben a keretrendszerben kellett a saját hagyományát is újraértelmeznie.

Ezt sok szempontból sikeresen megtette. A román szociológia intézményrendszere az előző korszakokban soha nem látott burjánzásnak indult. A szociológiát tanuló diákok, a szociológiát oktató tanszékek, a szociológiai

¹² Interjú Rostás Zoltánnal.

¹³ Interjúalanyaink több évszámot is megjelöltek.

jellegű publikációk száma megsokszorozódott. A *piacnak*, valamint annak a lehetőségnek, hogy a román társadalomtudományok is bekapcsolódhatnak a *nemzetközi vérkeringésbe*, igen pezsdítő hatása volt. A közvélemény-kutatások iránti kereslet regionális (kelet-európai) szinten is jelentőssé vált. Talcán kínálkozott a lehetőség, hogy a romániai szociológusok egy sor nemzetközi összehasonlító vizsgálat részesei legyenek. „*Ami a román szociológiát leginkább dinamizálta a kilencvenes években, az nem más, mint a piac. Kötet-számbra jelennek meg a marketing és közvélemény-kutatások eredményei. A szakma olyan ágensei, mint az IMAS, az IRSOP, a Metro Media, országszerte ismert nevek. E piaci szegmens – más kelet-európai országokkal összevetve – kitűnően működik. Persze az újságírókra haragudni szokás, de azt el kell ismerni, hogy nagyon is haragnak az ilyen jellegű információkra, ezzel pedig popularizálódik a szociológusi szakma. A piac az egyik strukturáló elem. Meg kell emellett emlitenünk a nemzetközi szervezeteket, akik szintén megrendelőkként lépnek fel. Itt van például a Világbank. Ennek a román szociológiára gyakorolt hatása számomra még nem teljesen világos, hisz a megrendelt tanulmányok jó része még a megrendelő fiókjában lapul. Akik ebben a szektorban dolgoznak, azoknak minden bizonnyal már hozzáférhető. Tovább megyek: Európai Unió, Phare-programok. Nem mehetsz el szóltanul amellett sem, hogy vannak az országnak olyan jelentős intézményei, amelyek szociológusi profillal születtek meg. A Társadalmi Fejlődést Segítő Intézet (Institutul pentru Dezvoltare Socială) például két éve működik. Feladata a szegénység elleni küzdelem: szociológusok voltak, akik a szegénység térképét elkészítették. Egyikük vagyok én is. Ugyanez elmondható a regionális fejlesztéseket bonyolító, koordináló intézményekre (Agenția Națională pentru Dezvoltare Regională). Ebben más szakértők, geográfusok, urbanisták mellett a szociológia szempontrendszerre jelentékeny mértékben jelen van. Azt kell észrevenni, hogy nem egyszerűen jelentések és felmérések előállításai, hanem intézmény-építők vagyunk.*”¹⁴

Másrészt azonban meg kell emlitenünk néhány problematikus pontot is, amelyek e kibontakozást ellentmondásossá teszik:

- (1) regionális különbségek, ellentétek;
- (2) a „hagyományhoz” való viszony és a nyugat(i szociológiá)hoz való viszony;
- (3) ezzel összefüggésben a romániai modernizáció és a román szociológia paradox viszonya.

Tartalomelemzésünk is nagymértékben ezekre a problémákra koncentrál. Most azonban néhány előzetes gondolatot szeretnénk ezzel kapcsolatban kifejteni.

¹⁴ Interjú Dumitru Sanduval, 2000 december.

Regionális ellentétek I. – Iași, a diskurzus nélküli periféria

Romániában a kilencvenes évek elején négy központban indult szociológia-oktatás.¹⁵ Mára a felsőoktatás Romániában a kilencvenes évek utolsó éveitől kiteljesedő expanziója nyomán e szám a többszörösére nőtt. A program keretében hármat kerestünk fel a négy „tradicionális” szociológiai központ közül: Bukarestet, Iași-t és Kolozsvárt. Ezek azok a központok, ahol doktori dolgozatok is születtek.¹⁶ Bukarestről nem szükséges kiemelten beszélnünk, mindaz, amit eddig mondtunk, jobbára Bukarestre, a bukaresti egyetemre vonatkozik.

Érdekesebb Iași esete, amely számunkra egy, a nemzetközi vérkeringésbe be nem kapcsolódott, a piac kínálta lehetőségeket ki nem használó vidéki műhely benyomását keltette. A tanszék fiatal oktatóit egy „rég” ember szervezi, Vasile Miftode, aki Stahl-tól és Andrei-től¹⁷ „eredezteti magát”. Módszertani nézetei meghatározóak¹⁸: a Iași-i tanszék módszertani sajátossága

¹⁵ Ezek: Bukarest, Kolozsvár, Iași és Temesvár.

¹⁶ 46 doktori disszertációhoz sikerült hozzájutnunk, amelyeket a témavezetők alapján lokalizáltunk. Ezek szerint 63%-uk Bukarest, 26% Iași és 10% Kolozsvár tanszékein „született”. Téma és interdiszciplináris átfedés szerint a doktori dolgozatok a következőképpen néznek ki:

<i>A doktori dolgozatok témája</i>		<i>Interdiszciplináris érintkezések</i>	
Szociálpolitika	7	Szociálpolitika	12
Életmód-kultúra	7	Történettudomány	12
Gazdaság	7	Demográfia	5
Struktúra	6	Néprajz	5
Falu	5	Politológia	4
Média	4	Filozófia	4
Elmélet	3	Jog	2
Politikai szociológia	2	Antropológia	2
Módszertan	2	Közgazdaságtan	2

¹⁷ Andrei, Petre (1891–1940) főbb művei: *Mecanicism și teologism in sociologia contemporană* 1915, *Filozofia valorii* 1918, *Sociologia revoluției* 1921, *Problema fericiirii* 1921, *Probleme de sociologie* 1927, *Sociologie generală* 1936.

¹⁸ „Ion Aluș és Septimiu Chelcea megkérdezték egyszer, hogy mi bajom van a kérdőívvel. Én filozófiát tanultam. Számomra nem egyenértékűek a módszerek, hanem hierarchiába rendeződnek. Ezt úgy szoktam elmagyarázni a diákjaimnak, hogy a pszichológiai és szociológiai megközelítéseket használva elkülöníték első és másodrendű módszereket. Nem tekintem szociológusnak, azt, aki nem használ legalább egy olyan módszert, amely közelebb vinné a problémához. Abszurd egyetlen módszert használva tanulmányt írni, és ugyanígy az, nem adekvát technikákkal dolgozni. Tehát szükségem van a témára, valamint arra, hogy képet alkossak róla, hogy kapcsolatba lépjek vele. A szociológiai módszerek leginkább elismert módozata a kérdőív, ez abszurd. A kérdőív nem szociológiai technika. Amikor meghal-lom, hogy valaki szociológiai tanulmányt írt kérdőívek alapján, tiszta számomra, hogy fogalma sincs a szociológiáról. A '70-es években kritizáltam az operacionálizmust is, amit akkor műveltek a számításokkal a matematikusok, az nem volt szociológia. Ahogy Stahl mondta, a szociológia az első kézből kapott információknál kezdődik, melyeket saját magunk gyűjtünk, valamint olyan adatoknál, melyeket másodelemzéssel feldolgozunk. Csak interjúk vagy kérdőívek alapján nem készülhet szociológiai tanulmány. Az szociálpszichológia. A felméréseknek, közvélemény-kutatásoknak nincs semmi közük a szociológiához, a '30-as évek amerikai vagy a '70-es évek felmérései sem nem kudarcai, sem pedig sikerei a szociológiának. Úgy tekinthetjük ezeket, mint egy technikát a sok közül, egy ellenőrzési,

a kvantitatív módszerek primátusa. „Iași néhány szempontból érdekes. Először is sokkal inkább fektetnek hangsúlyt más központokhoz viszonyítva a minőségi módszerekre, amely kevésbé pénzigényes, ugyanakkor kevesebb pénzt hoz. Kolozsváron és Bukarestben inkább a mennyiségi módszerekre koncentrálnak. Másodszor ez összefügg azzal, hogy a térség a piactól távol működik, szűkebb piac jellemzi. Az itteni közvélemény-kutatásokat is inkább Bukarestből rendelik. Ezért inkább olyan szakterületek felé orientálódnak, amelyek más régiókban kevésbé reprezentáltak: kultúraszociológia, nevelés-szociológia, családszociológia, vallásszociológia. Ceașescu idejében a művészet- és irodalomszociológia területén Iași volt a legaktívabb. Más szakszociológiák a támogatási források függvényében fejlődnek. A politikai szociológia, média, feminizmus, demokrácia témák piac-függőek és jövedelmezőek. Más témákat nem, vagy csak időnként szív fel a piac. Létezik még egy fontos támogatásforrás, az állami bürokrácia: a minisztériumtól a kutatóintézetekig, egyetemeken kívül. De ezek nagy része »pántlikázott pénz«. Ezen kívül külföldi pénzek jöhetnek szóba, de ha egy nemzetközi összehasonlító vizsgálatra kerül sor, azt Bukarestből, vagy Kolozsvárról irányítják”.¹⁹

Iașiban működik az ország egyik első számú társadalomtudományi kiadója a *Polinom*, ugyanakkor a tanszék emberei belső folyóiratban publikálnak, ami Iași-on kívül sehova sem jut el. A kiadványt az akadémiai kritériumok működtetik: publikációkra van szükség: „A folyóiratok száma végtelenül kevés. Nehéz kihozni folyóiratot állami támogatás nélkül, így van Bukarestnek, Iași-nak, Kolozsvárnak egy lapja. Az akadémiai elvárások rendkívül magasak. A szűkös anyagi keretek között nem engedhetjük meg magunknak, hogy bukaresti vagy kolozsvári szerzők publikációit is megjelentessük, hiszen alig jutunk mi magunk is publikációs lehetőséghez. Alig férünk be a keretbe. Azt hiszem, hogy a szociológusok közötti párbeszédet nem is kell az akadémiai közegre hagyni, amely pénz hiányában el van foglalva a maga problémáival.”²⁰

„Egy közös kiadásban megjelenő kötethez kértek tőlünk anyagot Iașiból. A tizenöt leküldött tanulmányból kettő-három jelent meg. Az volt a kifogás, hogy nem voltak az érdeklődés középpontjában álló témák. Anélkül, hogy a kért anyagnak megadták volna a tematikai kereteit. A kongresszusok Bukarestben vannak. Így tőlünk, Kolozsvárról, Brassóból, Temesvárról csak a legillusztrisabb két-két professzort, az adminisztráció csúcsát hívják meg, Bukarestből az egész hierarchia szerepelhet. A kongresszus a bukarestieké

kiegészítő technikát a szociológus számára, akit érdekel az emberek külvilágról alkotott képe. Ez az én véleményem és mostanig senki sem kritizálta meg alapjaiban. Egyetlen egyszer olvastam egy kritikai észrevételt a résztvevő megfigyeléssel kapcsolatban.” – interjú Vasile Miftodeval, 2001 április.

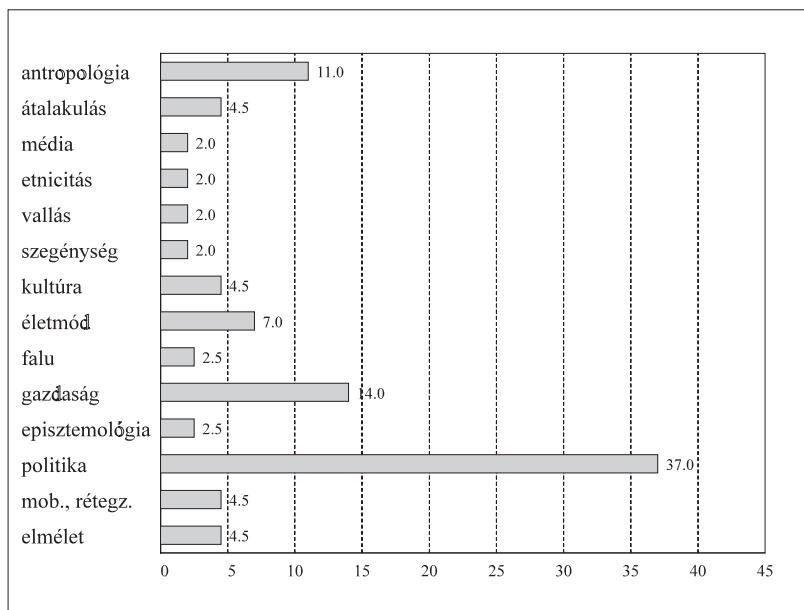
¹⁹ Interjú Nicu Gavriluță-val, a Iași-i szociológia tanszék egyik oktatójával.

²⁰ u.a.

volt, a többiek nézőknek kellettek, önkéntes alapon. Így természetes, hogy feszültségek generálódnak. Nagyon sok döntés Bukarestben születik meg az egyetemi tevékenységekről is. Nálunk a szociális gondozás szak akkreditálása olyan bukaresti bizottság által történt, melybe Cătălin Zamfir, Ilie Bădescu urak szerepeltek. Így esélye nem volt egy nyílt kompetíciónak. Nem értem, miért kell Bădescunak politizálnia. Ezáltal diszkreditálódik a Romániai Szociológusok Egyesülete. Felmerült egy másik, hasonló célú egyesület bejegyzése, nem a Bukarest-ellenesség miatt, hanem az esélyegyenlőség biztosítása végett. Ez egy Párizsból jövő kezdeményezés, mely alternatívát jelenthet. Igaz ugyan, hogy ez további feszültséget eredményez, de előnye, hogy versenyhelyzetet teremthet.”²¹

Az interjúk mellett a bevezetőben felsorolt mennyiségi változók szerint elemeztük a Iași-ban született diplomadolgozatokat. Ha tematikai bontásban nézzük, rögtön szembeötlő, hogy a végzős diákok nem a Iași-i specialitásnak számító témák fele orientálódnak. A politológiával párosított szakon a politológiai, politikai szociológiai témák élveznek prioritást. E mellett a gazdaságszociológia és az antropológia jelenik meg hangsúlyosan.

1. ábra. A Iași-i szakdolgozatok témái

²¹ u.a.

A történettudomány területe felé közelít a dolgozatok 38%-a. A gazdaszociológiai témák választásának megfelelően minden ötödik dolgozat megközelítéseit közgazdaságtudományi szempontrendszer fedi át. Az elemzés szerint a tanszékvezető módszertani nézetei dominánsak. A dolgozatok 60%-a minőségi módszerekre támaszkodik, és csak 20%-uk esetén uralkodó a mennyiségi elemzés.

A másik vidéki központ, Kolozsvár helyzete különbözik a fent vázolttól. Egyrészt a kolozsvári egyetemen magyar nyelven is folyik szociológus-képzés. A magyar anyanyelvű szociológusok pedig erősen kötődnek a magyarországi szociológiai mezőhöz is. A piaci, illetve a nonprofit szférán keresztüli pénzmozgásokból sincs a Iașihoz hasonló mértékben kizárva. Az ország egyik legnagyobb közvélemény-kutató cége, a Metro-Media Kolozsvár-központú. A szociológia tanszék mellett több háttérintézet működik. A szövegelemzés során látni fogjuk, hogy a régió, amelynek Kolozsvár a központja, képes a bukaresti centrummal szembeni, társadalomtudományos fogalmakkal operáló ellen-diskurzus megfogalmazására is. A fentiekben bemutatott Iași-t viszont, diskurzus nélküli (néma) perifériaként jellemezhetjük.

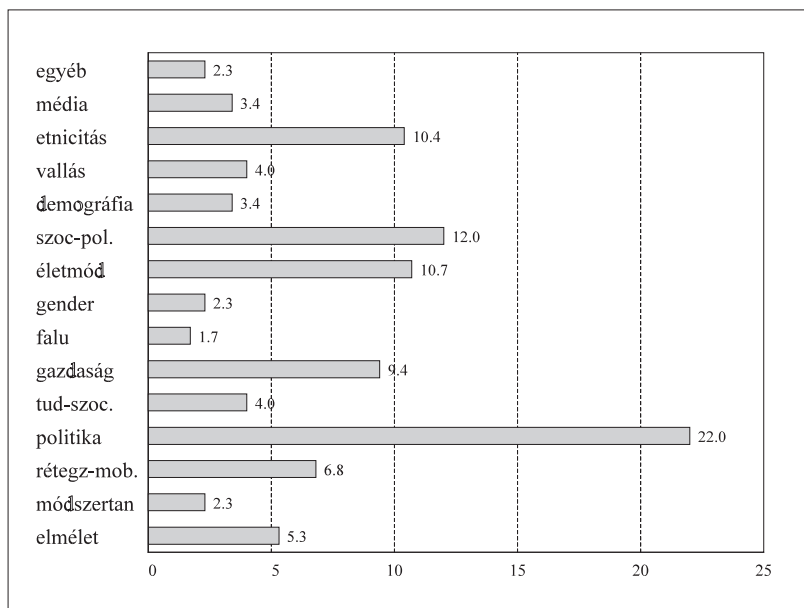
A központ hangjai 1. – RCS

Térjünk most vissza Bukarestbe, és kezdjük el a folyóiratok elemzését. Először a mennyiségi szempont érvényre-juttatásával próbálkozunk. Annak tisztázásával kell kezdenünk, hogy a kiválasztott lapok köré, már amennyire a lapok tartalmából, illetve a kiadói előszavakból következtetni lehet, mennyire tud valamiféle értelmiségi vagy szakmai nyilvánosság megszerveződni. Erre elsősorban a formális viták jelenlétéből illetve hiányából következtettünk.

A RCS szaklap, s mint ilyen, egy szűkebben vett szakmai nyilvánosság-hoz kíván szólni (hasonlóan az átlagos romániai szociológushoz). Mint ilyen sem képes azonban a szakmai párbeszéd csatornázására. Egyrészt nem találunk formális vitákat, másrészt tézisünket megerősíti, hogy a lapban szereplő szerzők szinte egyáltalán nem hivatkoznak egymásra. A lapban megjelenő kijelentések nem alkotnak szövegmezőt.²² A benne szereplő tanulmá-

²² A szövegmező kifejezést itt a Pierre Bourdieu féle értelemben használjuk. Bourdieu-t értelmezhetjük úgy, hogy az állítások egy csoportja akkor alkot szövegmezőt, ha egymásnak referenciálul szolgálnak. Ilyen esetben az egyes állítások az egész szövegmező függvényében értelmezhetők. A szövegmező egyfajta intertext, aminek végső soron a „mögötte lévő” pozíciókból álló (jelen esetben szociológiai) mező a szervezőelve. Bourdieu két homológ struktúra közötti megfeleléstről beszél: a pozíciók mezeje és a kijelentések mezeje (szövegmező). A szövegmező a pozicionális mezőben vívott harcok eszköze. A pozíciókat a kijelentések egymáshoz való viszonya határozza meg. A kijelentések is függenek a pozícióktól. (lásd. Csigó 1998 ill. Bourdieu 1998).

2. ábra. A cikkek témája (RCS 1994-2000)

nyok, cikkek nem vonatkoznak egymásra. Az elemzés általunk választott szintjén a RCS-ben lévő cikkeket a közös nyomdai számlák tartják össze, ami természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a szerzők pozíciói között egy másik szinten komoly átfedések vannak.

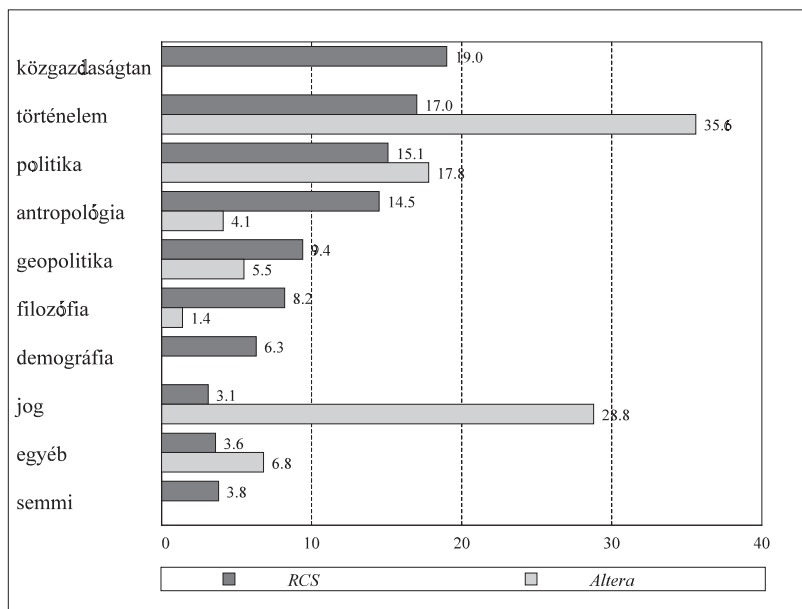
Lássuk tehát a cikkeket a bevezetőben felsorolt mutatók tükrében. Elsőként a bukaresti lapot tárgyaljuk. Bár majdnem minden tekintetben különbözik, a két lapra (RCS, Altera) vonatkozó mutatókat bizonyos esetekben egy helyen jelenítjük meg grafikusan.

(1) A RCS-beli cikkek több mint egy ötöde politikai szociológiai témájú. Ez három okkal magyarázható. Első a kutatásfinanszírozás. Az empirikus felméréseket jórészt pártok, vagy egyéb politika-közi intézmények pénzezik. Ezzel függ össze a második tényező: a kilencvenes évek Romániájával foglalkozó szövegekben gyakran ismételtetett „átmenet” a politikai (politológiai) regiszterben nyer értelmezést. A szociológia nem tudta a változási folyamat lényegét plauzibilis rendszerbe foglalni. Ezt az értelmezésbeli deficitet emelte ki Dumitru Sandu is: „*Felmerült az igénye annak, hogy a szociológiai társaság kiadjon egy kötetet. Amolyan társadalmi riportra gondoltunk. Dicséretes, de nehezen megvalósítható vállalkozás. A sokat emlegetett események, társadalmi folyamatok nincsenek kifejtve. Mire gondolok? Például*

a bányászjárásra, vagy a Nagy-Románia típusú mozgalmakra. Ezeket meg kellene érteni, a címkézésük másodlagos, amivel várni lehetne. Meg kell tudnunk, mi van a szélsőséesség mögött. A »28%-nyi Nagy-Románia pártra szavazó szélsősége« kijelentés, mely mögött egy megértendő társadalmi folyamat áll. Van egy sor összetevő, amely különbözik az ország nyugati felétől a keletiig, amelyek tisztázásra várnak, nem címkézésre. Nagyon sok szó esett a '90–'91-es bányászjárásról, viszont nagyon kevés a '99-esről. Bonyolult társadalmi folyamat, melynek nem állhatunk meg a publicisztikai magyarázatánál.²³ Harmadsorban az is elmondható, hogy az átmenet politikai-politológiai megragadására is végtelenül egyszerű narratívákban kerül sor. A vizsgált cikkek általában azt taglalják, hogy Románia a demokráciába vezető út mely stációjánál tart. A politológiai jellegű írások az első évfolyamban voltak a leggyakoribbak: a megjelent tanulmányok több mint egyharmada. 1996–2000 között ez az arány 5 és 20% között ingadozott. Az ingadozás nem függ a választások közelségétől.

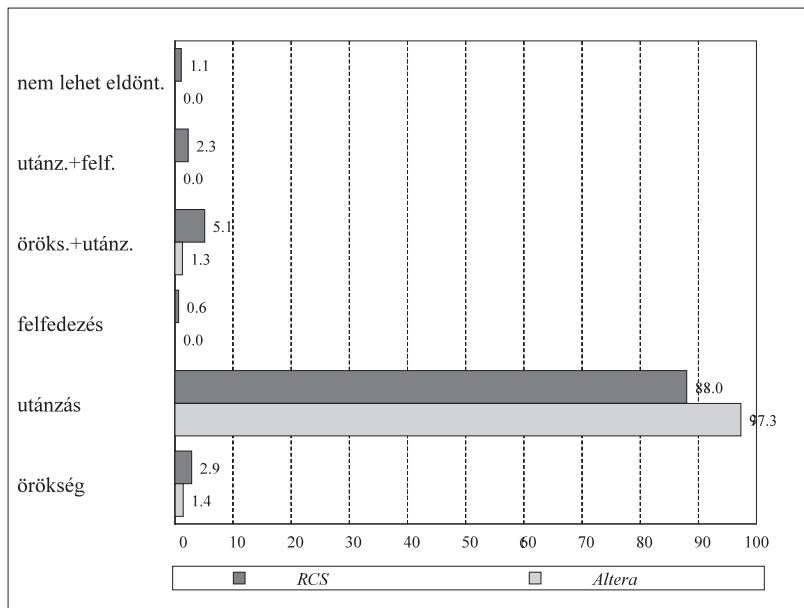
A tanulmányok 12%-a foglalkozik a szociálpolitika-szegénység-deviancia témával. 1996 kivételével, amikor a téma nincs jelen, az arány 10–20% közötti. 10%-os gyakorisággal jelenik meg az életmód-fogyasztás-

3. ábra. A cikkek „interdiszciplinaritása”

²³ Interjú Dumitru Sanduval.

4. ábra. A cikkek „trendje”

kultúra. A téma a vizsgált periódus elején hangsúlyosabb. Az etnicitás, ami szintén tíz százalékkal van jelen, a periódus végére tesz szert nagyobb jelentőségre. A gazdaságszociológiai jellegű írások a kilencvenes évek közepén gyakoriak. Nem annyira hangsúlyosan, de jelen van a vallás-, média- és agrár- (falu)szociológiai, a rétegződési, episztemológiai és gender tematika.

(2) A fenti ábra nem kíván sok kommentárt. Jól kirajzolódik, hogy mely tudományterületekkel van a szociológia interakcióban. Sorrendben a legfontosabbak a közgazdaságtan, történelemtudomány, antropológia, geopolitika, filozófia, demográfia és a jog. Sajátosnak mondható, hogy a geopolitika viszonylag hangsúlyos egy alapvetően szociológiai lapban.

(3) Következő változónk a tanulmányok „trendje”: „nyugati” szociológiá(k)hoz, illetve a román szociológiai hagyományhoz való viszony. Egy cikk lehet „örökség”, ha a román szociológia hagyományaira, vagy „utánzás”, ha valamilyen nyugati szociológiára épít. Harmadik lehetséges érték a „felfedezés”, ami valami „őseredetit” jelenthetne. Lehetségesek ezek kombinációi is: egy nyugati problematikát továbbgondoló cikk „utánzás és felfedezés”, a román szociológia valamely fonalán elinduló tanulmány „örökség és felfedezés”. Tisztában vagyunk vele, hogy egy globalizálódó rendszerben ezek a kategóriák meglehetősen problematikusak: kétséges feladat egy szoci-

ológiai tradíció földrajzi lokalizálása. Ennek ellenére fontos kérdésnek tartjuk egy olyan helyzetben, amikor a szociológia kiépülőfélben lévő intézményrendszere egyben a nemzetközi trendvonalakba integrálódik, ha másként nem is, azáltal, hogy a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok Romániát sem kerülik el.

Az örökség-utánzás tematikát a kuhni paradigmafogalom közvetítésével kíséreljük meg értelmezni. Kuhnál a paradigma egy olyan eszközrendszer, amely segítségével a tudomány igyekszik az észlelt jelenségeket minél pontosabban leírni: meta-elméletek, elméleti állítások és módszerek összessége, a megismerés irányának és mikéntjének szervezőelve (Kuhn 2000). Közhelyszerű, hogy a szociológia, soha nem érte el az ún. normáltudományos állapotot, vagyis azt a helyzetet, amikor a szociológiai mező szereplőinek nagy többsége egy paradigma mellett kötelezte volna el magát. Ehelyett mindig is a paradigmák pluralitása, a többközpontúság jellemezte. A nagyobb egyetemek, kutatóközpontok egyben paradigma-központok (iskolák) is. „Örökség-utánzás” megkülönböztetésünk úgy is feltehető, hogy miként viszonyul a román szociológiai gyakorlat az egyes „nyugati” paradigmákhoz illetve a saját örökségéhez (leginkább a Gusti Iskolához), mint paradigmához. Véleményünk szerint sem a „román örökség” sem az „utánzás” nem képes paradigma rangjára emelkedni. Vegyük sorra.

A RCS-ben megjelent tanulmányok 88%-át az „utánzás” címke alá soroltuk be. A nyugati elméletek, módszerek és tematikák importja elvben több mindent jelenthet. Esetünkben az mondható el, hogy az átvétel nem szisztematikus: *ha egy cikk fel is vet egy Romániában újnak számító megközelítést, nem kerül sor a kapcsolódó elméletek, módszerek reprezentatív bemutatására.* Másrészről *nem szembesíti az adott „paradigmát” a román valósággal, nem tesz fel az alkalmazhatóság mikéntjére vonatkozó kérdéseket.* Más szóval, ha egy-egy elszórt cikkben találkozhatunk is egy új megközelítésmóddal, nem tudjuk meg, hogy a szerzők (netalántán a szerkesztők) milyen képet alkotnak erről, sem azt, hogy a romániai alkalmazás milyen sajátos kérdéseket vet fel. Legbeszédesebb a gender-tematika megjelenése. Az első román szaklapban megjelenő gender témájú cikk egyetlen szakirodalmi utalást sem tartalmazott, a gender témák felvetése pedig közhelyszerű és teljes mértékben kontextus nélküli maradt.²⁴

E problémát Lengyel György megkülönböztetéséből kiindulva értelmezhetjük. (Lengyel 1995) Szerinte a kelet-európai szociológiákat fokozottabb problémaérzékenység jellemzi, szemben az egymással vetélkedő nyugati paradigma-központokkal. Kelet-Európán nem annyira a paradigmák (iskolák) kialakulásán van a hangsúly, mint a felmerülő problémák megértésének az igényén,

²⁴ V.ö. Grünberg 1996.

akár *ad hoc* elméleti eszközök segítségével. Elemzésünk nem ezt mutatja: a román szociológiát nem az „égető” problémák foglalkoztatják, vagy legalábbis nem ezekről ír. Lengyel György megállapítását kissé átfogalmazva azt mondhatjuk, hogy a román szociológia központjai valóban nem paradigma-centrumok. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a román szociológusok paradigmák nélkül szabadabban jelölnék ki a kutatás irányát és válogathatnának a létező elméletek között, alárendelve azokat a valóság ábrázolásának. Ehelyett: sokkal inkább az elméletalkotás terén is a centrum-periféria viszony reprodukálódik. A centrum paradigmái határozzák meg a problémafelvetéseket, ami önmagában nem lenne baj, ha ezt a román szociológia le tudná fordítani egy olyan nyelvezetre, amelyen plauzibilis módon tud beszélni saját társadalmáról.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a román szociológia nem tud nyugatról sikeresen paradigmákat importálni. Ehelyett ezek egyes elemei kerülnek be, anélkül, hogy összefüggő tudás-rendszert alkotnának: egy módszer, egy problémafelvetés. A Ștefan Zeletin²⁵ elméletével való analógia juthat eszünkbe. A román gondolkodó tartalom nélküli formaként értékeli azokat az intézményeket, amelyeket a modernizálódni kívánó román állam nyugatról importál, anélkül, hogy működésükhöz szükséges kontextus birtokában lenne. Az így „leutánzott” intézményeken keresztüli modernizáció szükségképpen felszínes marad. Mindezzel Zeletin egy mélyebb modernizációs folyamatot hiányol. (Zeletin 1927).

Változónk másik értéke az „örökség”. Ez alatt olyan tanulmányokat értünk, amelyek valamely „román hagyomány” segítségével közelítik meg az elemzendő társadalmi szegmentumot, ennek nyelvén artikulálják mondanivalójukat. Az ilyen típusú cikkek az RCS-ben elenyésző mértékben vannak jelen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy mindez a román szociológia egészére általánosítható lenne, egyszerűen az RCS nem az a fórum, amely e megközelítésnek tág teret engedne. A román szociológiatörténet alapján az sem meglepő, hogy ha örökségről esik szó, az szinte kizárólagosan a két világháború közötti Bukaresti Iskolára történő utalást jelent. Ezzel kapcsolatban kérdésünk szintén az, hogy ez az örökség tud-e olyan paradigmaként működni, amely képes a felmerülő problémák artikulálására. Válaszunk, talán kissé elhamarkodottan: nem. Román szociológusok által igen gyakran hangoztatott vélemény, hogy a Gusti-iskola létrehozta az első, modern értelemben paradigmának nevezhető tudás-együttest, amely a mai román társadalom vizsgálatára is alkalmas lehet. Az RCS-ben, vagy a szintén elemzett konferencia-kötetben nem találtunk olyan cikket, ami ennek aktualitást kölcsönözne.

²⁵ Zeletin, Ștefan (1882–1934) fontosabb művei: *Burghezia română, originea și rolul ei istoric* 1925, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* 1927, *Istoria socială. Cum poate deveni istoria o știință a cauzalității* 1925.

Sokszor támadt olyan érzésünk, hogy a Gusti-iskolával kapcsolatos tevékenység valójában (nemzeti) hagyományápolásnak nevezhető.

A nemzeti hagyomány problematikája egyébként a kilencvenes évek román szellemi életének egyik neuralgikus pontja: reflektorfénybe kerül ugyanis a nemzeti történelemnek, mint hagyománynak a kérdése. Addig a nyilvánosságban a hagyomány és a nemzeti történelem általában egyfajta differenciálatlan egységként szerepelt. Vagyis a domináns történelem-olvasat problémamentesen el tudta magát fogadtatni hagyományként. Ez a problematika egyébként az erdélyi magyar gondolkodást is áthatja, megosztja:

„Úgy látom, hogy a létrejövő alapítványok a civil öntudatnak egyetlen szerepére álltak rá, és ez a hagyományörzés. Kultúránk erősen múltorientált. Vannak olyan falvak, hogy nincs egy normális iskola, nincsen kövezett út, nincs semmi, de emléktábla és szobor az van a sáros főtéren. Múlt az van bősséggel. (...) Valójában a múltról szóló hagyomány többféleképpen elképzelhető. Szerintem a hagyománnyal párbeszédet kell folytatni, a hagyomány kritikailag is vizsgálendő. Nem felmutatni akarom a hagyományt, hanem kezdeni valamit vele. Az, hogy szelektív a hagyományhoz való viszonyom, abból adódik, hogy én tényleg használni akarom a hagyományt, tehát ahhoz nyúlok belőle, amit ma használni akarok. Nem ahhoz, ami lezárt és végleges. És végül is addig él a hagyomány, ameddig a nemzedékek tudnak vele mit kezdeni. Nem elég felsorolni és polcra rakni, hanem le kell venni a polcra, meg kell fogni, letörölni róla a port, csinálni vele valamit. Ugyanakkor az erdélyi nyilvánosságban jószerével még mindig csak a lezárt hagyományok nyelvéen lehet megjeleníteni.”²⁶

Úgy véljük, a kérdés kapcsán a román szociológia paradox helyzetbe kerül. Egyrészt a diszciplína a „hagyományok” dekonstrukciójában per definíció élen jár, másrészt mintha a hatvanas-hetvenes évek hagyomány-olvasatai az egyetemi curriculumokon, a tanszékek személyi állományán keresztül átszivárognának a kilencvenes évekbe is. A szociológia a maga „hagyományait” nem képes a paradigma rangjára emelni. Sok úgymond „gustiánus” szociológus nemzetközi, vagy a nemzetközi vérkeringésbe bekapcsolható projektek részese, ugyanakkor képtelen az e projektekhez adekvát paradigmákban gondolkodni: *„Az én véleményem, hogy a '90-es években a román szociológia a tehetetlenségi erő következtében nem tudott regisztrert váltani. A szakmának nincs koherens világgépe. Lehet valakinek egy régebbi konstrukciója a múltból, a Gusti-iskoláról, de közben, amivel ő foglalkozik az nagyon modern és nagyon jó, mert fogta magát, és átvett egy német vagy egy amerikai módszert. Nem gondol bele, hogy legyen egy egységes és koherens*

²⁶ Interjú Cs. Gyimesi Évával (Irodalomkritikus, a kolozsvári BBTE Magyar-irodalom tan-
székének professzora)

*világképe. Erre akkor lenne szüksége, ha nagy összefüggéseket vizsgálna. Ha technikai szociológiát művel nincs szüksége koherenciára.”*²⁷

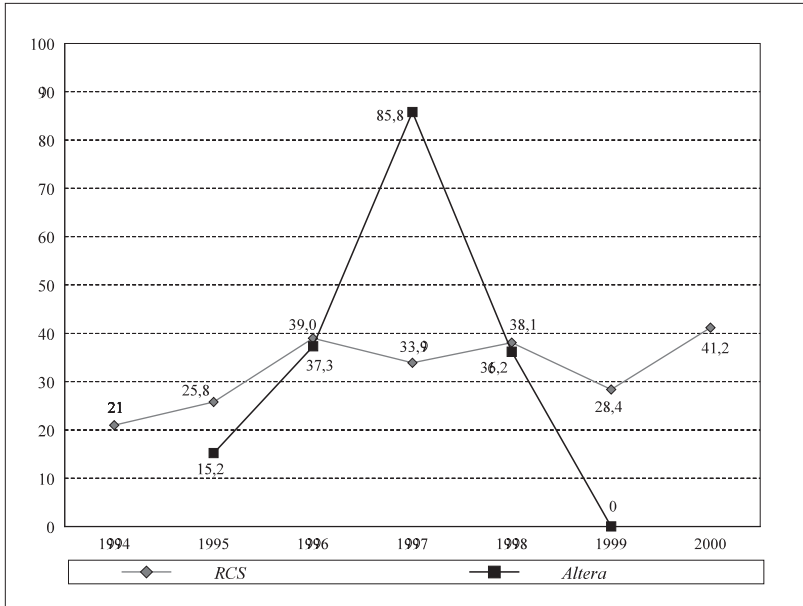
(4) A román és külföldi szerzőkre való hivatkozások aránya utalhat arra a referencia rendszerre, amiben az elemzett szövegek mozognak. A változó értéke a vizsgált periódus alatt némileg emelkedett. Tematikai bontásban a demográfia mutatja a legmagasabb értéket. Az etnicitással foglalkozó cikkek is többségükben román szerzőkre hivatkoznak. Viszonylag magas a román hivatkozások aránya a szociálpolitika-deviancia-szegénység, valamint az agrár- (falu)szociológia terén. Ki szeretnénk még emelni a kimondottan elméleti vonatkozású cikkeket, amelyek több mint negyed részben román szerzőkre hivatkoznak.

(5) A cikkek 36%-a használ mennyiségi módszertant. Ez a szám azonban csalóka: az empirikus kutatásra épülő tanulmányok szinte kizárólag mennyiségiek. Elemzésünkben a használt módszert részben retorikai kérdésnek tekintjük. Ez megközelítésünk jellegéből adódik. A kész szövegek felől közelítünk ugyanis, és mint azt tanulmányunk elején leszögeztük, a kijelentések artikuláltsága számunkra nem elsődleges kérdés. A használt módszer alatt így azt értjük, hogy a cikk, a szerző milyen nyelvi eszközökkel igyekszik megteremtteni a saját kijelentései és a valóság közötti korrespondenciát.²⁸ Ilyen nyelvi eszköz lehet egy táblázat, egy ábra, vagy egy, az objektivitás képzetét keltő számsor: ún. „kemény adat”. (Az érthetőség kedvéért, például a mi tanulmányunkban a grafikonok tömege az, ami kijelentéseinket az elemzett szövegmezőre vonatkoztatja.) Egyébként a módszer kérdésését nem kívánjuk teljes mértékben relativizálni, retorikaivá fokozni. Ahhoz a felfogáshoz csatlakozunk, amelyik a kutatás és az írás fázisait különválasztja, a retorikai szempontot pedig csak az írásra tartja érvényesnek. Pontosabban: bár a retorikai kötöttség nem kell feltétlenül megbénítsa a kutatás menetét, a szociológus beleeshet ebbe a csapdába. A román szociológiában ez sajnos eléggé elterjedt jelenség. Dumitru Sandu ezt „túlzott empirizmusnak” nevezte. A recepció, vagy az akadémiai mező szelekciós kritériumai felől nézve ez annyit tesz, hogy egy szöveget elfogadnak, mint szociológiát, csak azért, mert százalékokat, meg egyéb „adatokat” tartalmaz: „Az akadémiai szociológiának van egy káros kontinuitás-vonala is, ami a decemberi fordulat előtti időszakhoz köti. Ez a túlzott empirizmus. A »89 után közölt anyagokat megvizsgálva nem lehet nem észrevenni, hogy az előző periódusra jellemző empirizmus továbbra is domináns. Persze

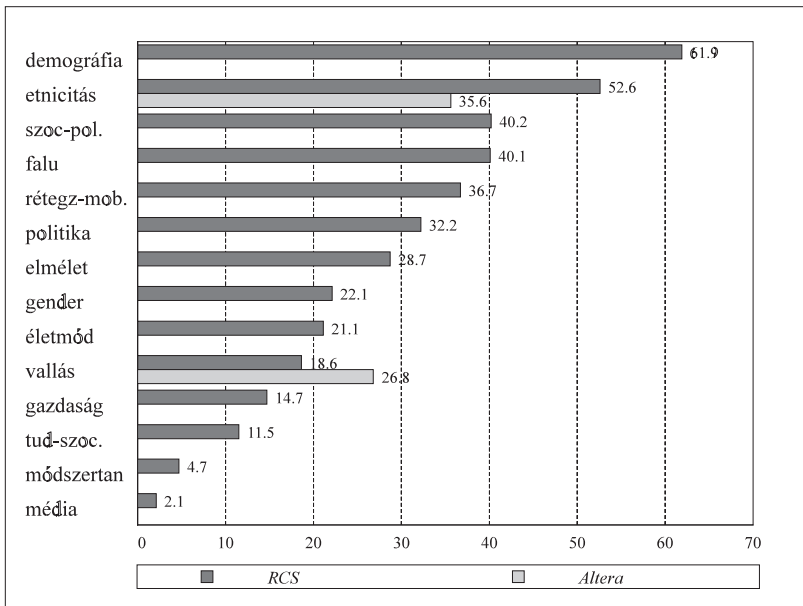
²⁷ Interjú Rostás Zoltánnal.

²⁸ Hexter három retorikai funkciót különböztet meg: a hatás-maximalizálás, a gazdaságossági szabály és a valóság szabály. Minket most ez utóbbi foglalkoztat. Ez azon retorikai elemek összessége, amelyek a valóság és a tudományos szöveg közötti korrespondenciát nyelviileg megformálják. A felsorolt szempontok egymással összeütközésbe kerülhetnek. Meglátásunk szerint a szociológiai szövegekben általában a valóság-igény kerekedik felül, akár a teljes olvashatatlanság árán is. (Hexter 1967: 3–14)

5. ábra. Román hivatkozások aránya évenként

6. ábra. A román hivatkozások aránya a cikk témája szerint

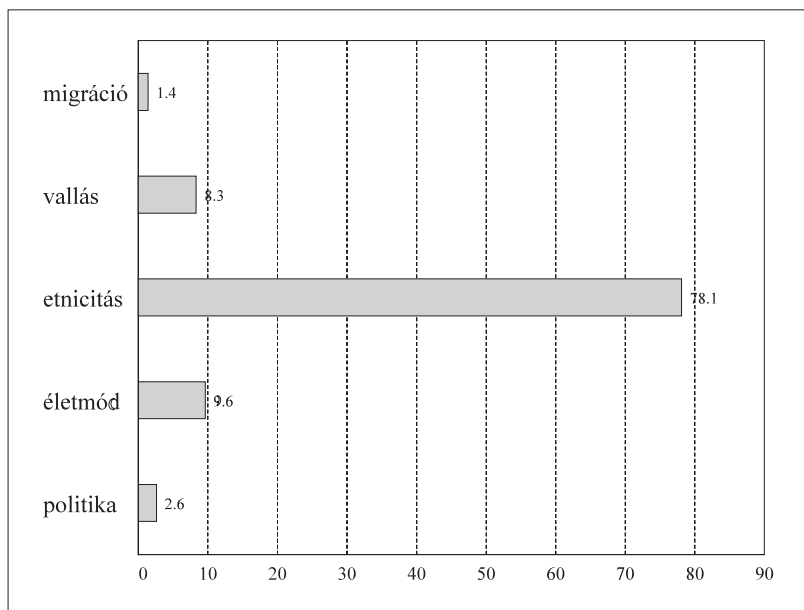

*áltathatjuk magunkat azzal, hogy egy folyamat elején vagyunk, látnunk kell, hogy a vita hiánya is ennek az empirizmusnak köszönhető. Ameddig nyakunkon az empirizmus, mi fölött vitatkozunk: a százalékarányokon? Ne gyerekeskedjünk! A vitához állításokra van szükség.”*²⁹

Regionális ellentétek 2. – az Altera transzilvanizmusa

Az *Altera* saját vállalása szerint közéleti, nem akadémiai fórum. Nem használunk semmiféle olyan elemzési eszközt, amely segítségével a kijelentések és a pozíciók mezejét egymásra vonatkoztathatnánk, mégis megkockáztatjuk, hogy az *Altera*-ban megjelenő szerzők a társadalomtudományos mezőben egymáshoz közeli pozíciókat foglalnak el. Kijelentéseik mindenesetre rokonítják egymással őket. Az *Altera* egy „csapat” gyakorló-terepe és egyben kísérlet arra, hogy az általuk kialakított, kialakítandó beszédmód eljusson a szélesebb értelmiségi nyilvánossághoz. A lapban több formális vitát találtunk Ezt az irányultságot mutatja a „dialógus” (*dialog*) elnevezésű rovat is. Ám a dialógusban résztvevők köre igen jól behatárolható és állandó. A beszéd fonalát nem viszik tovább külső emberek.

7. ábra. A cikkek témája (*Altera* 1995–1999)

²⁹ Interjú Dumitru Sanduval.

Az *Altera* az etnikumok közötti közeledés előmozdítását tűzte zászlajára. Ennek megfelelően a cikkek mindegy 80%-a valamilyen formában ezzel a témával foglalkozik. Sajátossága, hogy igen nagy arányban közöl fordításokat, a szerzők többsége nem romániai.

A lap alapvetően közéleti akar lenni, diskurzusteremtő. Az akadémia diszciplináris határait nem igazán tartja tiszteletben, ugyanúgy, ahogy – mint azt majd látni fogjuk – a központ(ok) egyéb megkülönböztetéseit sem. A szociológia mellett a történet-, a jog- és a politika-tudományok jelenléte hangsúlyos. A hivatkozások arányával kapcsolatban megemlíthetjük, hogy a domináns etnikai tematikában az RCS-hez viszonyítva magasabb a külföldi szerzők aránya.

A továbbiakban azt próbáljuk nyomon követni, hogy a lap hogyan tesz eleget vállalt kötelezettségének, hogyan rendezi a különböző etnikumokat a szövegek szintjén minél közelebb egymáshoz. Miből építkeznek az etnikumközi közeledés és közelség diskurzusai? Három olyan technikát figyeltünk meg, amelyek segítségével megpróbálja „meghaladni”, felülmúlni az etnikai szembenállás diskurzusát. Ezzel átértünk elemzési-kísérletünk második fázisába, magunk mögött hagyva a mennyiségi szempontrendszert.

(1) Az elsőt a „tágítás technikájának” neveztük. Röviden: az etnikai (román-magyar) szembenállás tágabb geopolitikai kontextusban való elhelyezése, abban a reményben, hogy ez automatikusan közös pontokat teremt. A térképekkel való egyfajta játék: ha egy mozgó tablón azt látjuk, hogy egy egyenruhás román egy magyar fiatalember után szalad, változtassuk meg a perspektívát. Egy nagylátószögű objektívvel azt látnánk, hogy nem egymást kergetik, hanem minket ugyanannak a csapatnak a részei³⁰. A nagyszámú nyugati cikk bevonása ennek az elképzelésnek felel meg. Mutassuk meg, hogy például demokratikus körülmények között hogyan oldják meg az ilyesfajta szembenállást, hisz mindnyájunknak efelé kell orientálódnunk – parafrázálhatjuk a gondolatmenetet.

(2) A második technika valamely semleges nyelvezet felmutatása, amely képes az etno-semleges fogalmakkal való operálásra. Az *Alterában* ez leginkább a probléma jogtudomány fele való eltolását jelenti. A szociológiában szerte Erdélyben és Romániában van egy ilyesfajta küldetésstudat. Magyarai Nándor fogalmazta meg egy helyen, hogy a szociológia lehetne az a nyelv, amely az átetnicizált közéletet tehermentesíti.³¹ Hasonló gondolat

³⁰ A hasonlatot Marius Lazartól (szociológus: BBTE Szociológia Tanszék, CCRIT– Erdélyi Etnikumközi Kapcsolatokat Kutató Központ) hallottuk.

³¹ „Mint szociológus nem titkolhatom, hogy a szociológiai szemlélet és gondolkodás, azaz a szociológiai diskurzus dominanciáját tartanám kívánatosnak társadalmunkban. Ez, mint Kuczi Tibor elemzése mutatja egyszer már igen jó szolgálatot tett, akkor, amikor a hetvenes évektől kezdődően bekövetkezett Magyarországon és ezzel igen sajátos és fontos szerepet játszott a pártállam ideológiai dominanciájának megtörésében, legalábbis a nyilvánosság területén. Nos még

jelenik meg a csíkszeredai „*KAM-osoknál*”³² is, ott az antropológiára vonatkoztatva (Bíró A. 1995). A törekvésben az is hangsúlyt kap, hogy a szociológia, mint jelentudomány lehet az, ami a múlttól (a történeti diskurzustól) tehermentesít. Egy kolozsvári sajtóvitára való hivatkozásként hangzott el, hogy a „*a szociológia fáját egyenlőre nem látni a történelem Erdélyében*.”³³ Ezt a fajta (köz)szerepvállalást, mint egy diszciplína legitimációs kísérletét – az előzőekben már tárgyalt okok miatt – a román társadalomtudományos mézőn belül marginálisnak (provinciálisnak) kell tekintenünk. Ami az *Altera* próbálkozásában új ehhez képest, hogy az átetnicizált közélet „*megtisztítását*” leválasztja a diszciplináris helykeresés problémájáról. Nem diszciplinák felől közelít, így ezek másodrendűvé válnak.

(3) A harmadik pontban azt próbáljuk nyomon követni, hogy miként konstituálódik egy olyan „transzilvanista” diskurzus, aminek a feladata, hogy az Erdélyben együtt élő etnikumokat a vizsgált szövegmezőn belül egyazon oldalra helyezze. A továbbiakban elemzésre kerülő szövegek a fölött vitáznak, hogyan történjék meg Románia társadalmi, földrajzi tereinek felosztása. Itt azt kívánjuk bemutatni, hogy a „ranszilván” megosztás alapvető aszimmetriákat tartalmaz, valamint azt, hogy ezen aszimmetriák milyen (kvázi)politikai cselekvési programokban oldódnak fel.

A következő oldalakon néhány konkrét cikket/tanulmányt választunk ki. Ezek közül az első és alapvető szöveg Molnár Gusztáv „Erdélyi problémá”-ja (*Problema transilvană*).³⁴ A cikk vitaindító, vagyis hozzászólások, ellenvetések sorát generálta.³⁵ Elemzésünkben Gabriel Andreescu

konkrétan arra gondolok, hogy esetünkben (itt Romániában és ezen belül a romániai magyar nyilvánosságban) *hic et nunc* arra kell törekednünk, hogy a politikai és az intellektuális nyilvánosságot mindenestől uraló történelmi (a legtöbbször persze csak historizáló) diskurzust, a szociológia nyelvvel váltsuk fel. Ne a politikai/történeti szöveg és beszéd legyen a diskurzus „kerete” (van Dijk), az epiztéma – Foucaultval szólva – hanem a szociológia, amihez képest a politika nyelvzetei csupán paradigmatis, azaz episztemológiai értelemben, alárendelt- és részdiskurzusai lehetnek a szociológiainak.” (Magyar 1999).

³² Csíkszeredában működő kutatócsoport. „*Az erdélyiek közül*” ennek a műhelynek az írásai vannak jelen leghangsúlyosabban a magyarországi szakmai mezőben.

³³ Az említett sajtóvita 1997 márciusában zajlott le a kolozsvári *Szabadság* hasábjain. Az apropót egy szociológiai felmérés adta, amelynek során 300 magát magyarnak valló kolozsvári diákot kérdeztek meg (többek között) arról, hogy az anyanyelvi oktatás mely formáját támogatják. A kérdőívben több választalternatívát tüntettek fel. Ezek között a *Kolozsvári Bolyai Egyetem* visszaállítása valamint a *Babeş-Bolyai TE*-n belüli fokozott autonómia. A felmérés szerint a diákok relatív többsége ez utóbbit tartotta leginkább kívánatosnak, ugyanakkor az erdélyi magyar nyilvánosságban az önálló *Bolyai Egyetem* (mint egyfajta eredeti helyzet) visszaállítása volt az egyetlen legitim, vagy legalábbis centrális diskurzív megoldás. A vita végül arra éleződött ki, hogy lehet-e a szociológia Erdélyben legitim megismerési forma. V.ö. Interjú *Veres Valérrel*, 2000. december.

³⁴ A tanulmány az *Altera* 8. számában jelent meg. Molnár Gusztáv erdélyi származású, jelenleg Budapesten tevékenykedő igen jól ismert politológus.

³⁵ Erdélyben magyarul a *Magyar Kisebbség* című folyóiratban jelent meg. E megjelenés az általunk ismertetethez hasonlóan gondolatébresztőnek bizonyult, azonban a *Magyar Kisebbség*-ben található recepciójára itt most nem térünk ki.

„Erdélyi problémából európai problémává” (*De la problema transilvană la problema europeană*) és Antonela Capelle-Pogăcean „Az erdélyi kérdés területiális és etnikai vonzatai” – (*Chestiunea transilvană, dimensiunea etnică și teritorială*) – címmel, ugyanebben a lapszámban megjelenő hozzászólásaira hagyatkozunk. Ebből a szempontból az alább következőket akár vitaelemzésnek is tekinthetnénk. Mi azonban nem annak szánjuk. Egy diskurzus létrejöttét kívánjuk (re)konstruálni, helyenként utalva arra, hogy milyen az így (re)konstruált diskurzus „működés közben”. Emiatt értelmezésünk néhol talán esetlegesnek, önkényesnek tűnhet. Mondandónkat az elemzett szövegekkel egyedül az elhangzott kijelentések szintjén köthetjük össze. Konstrukciónk plauzibilitásában pedig csak reménykedhetünk. Választásunk azért esett a fenti tanulmányokra, mert úgy éreztük, hogy egy régóta sejtett beszédmód szerkezete bennük, általuk eredményesen letapogatható.

Molnár Gusztáv tehát meglátásunk szerint egy létező, nem előzmények nélküli elképzelést teoretizál.³⁶ Mindezt Samuel Huntington-ra alapozva teszi, ami így részben esetleges, de semmiképpen nem következmények nélküli³⁷. A jól ismert tézis lényege, hogy a hidegháború végével a geopolitika új szereplői a civilizációk lettek. Huntington, ha a civilizációkat operacionalizálja is, ezt meglehetősen esszencialista módon teszi, leginkább a vallásra alapozva. Miért lehet ez esetünkben releváns kérdés? Durván fogalmazva, Huntington szerint bármely szupranacionális struktúra akkor lehet életképes, ha megmarad egy adott civilizáció határain belül; a civilizációkon átívelő struktúrák a definícióból fakadóan problematikusak. Ennek a kijelentésnek könnyen belátható aktuálpolitikai következményei vannak egy olyan térségben, amelynek országai a NATO és az EU kapui előtt vároznak. A „ki európai?” („ki tartozik a nyugati kultúrkörbe?”) kérdés ugyanis ekvivalenssé válik azzal, hogy „ki nyerjen felvételt az említett struktúrákba”. Huntington a kérdést egy Molnár Gusztáv által is átvett térkép segítségével válaszolja meg, ahol a Nyugat határai elválasztják Finnországot, illetve a Baltikumot Oroszországtól, Belorusszia és Ukrajna egykor görög katolikus nyugati felét a keleti ortodox részekről. A vonal Románián belül az Osztrák-Magyar Monarchia egykori határait követi, majd folytatódik Ó-Szerbia és a Vajdaság, illetve Bosznia és Horvátország között. E térképen tehát a nyugati és az ortodox civilizáció határvonala keresztülmetshi Romániát. Molnár kiemeli, hogy Huntington sajnos nem foglalkozott az aprómunkával, vagyis

³⁶ Molnár maga is tudatában van annak, hogy érvelése az erdélyi magyar olvasó számára a magától értetődőségig plauzibilis: „Az erdélyi magyarok geopolitikai és történelmi érveimet természetesen rokonszenvvel fogadták ...” (*Magyar Kisebbség* 1999/2,3: 294)

³⁷ Az esetlegesség alatt azt értjük, hogy a huntingtoni fogalmi rendszer csak egy eszköz, amely révén egy meglévő megkülönböztetés artikulálódni tud. Mégsem következmény nélküli, mert a felosztás mikéntjét alakítja.

azzal, hogy egy országon belül meghúzza a választóvonalakat. (Patapievici 1997)³⁸ Ezt a feladatot vállalja fel Molnár.

Technikája végtelenül egyszerű: a huntingtoni térkép egy részét kinagyítja, s Romániára vetíti. Az eredmény pusztán logikai úton is belátható: a huntingtoni nyolc civilizáció világa, amely önmagában is problematikus, egy egyszerű dichotómiára egyszerűsödik. Románia egyszerre két világhoz az ortodox kelet(i keresztény)hez és a katolikus-protestáns Nyugathoz tartozik.

Románia egyszerre Kelet és Nyugat. Csak meg kell találni, hogy a társadalmi, politikai és földrajzi tér egyes elemei mely oldalhoz tartoznak. A válasz: Erdély, a maga „sajátos, a regátitól különböző munkakultúrájával és politikai kultúrájával” Nyugat, Románia Kárpáton túli része Kelet. A politikai szereplők közül a Demokratikus Konvenció, a Liberális Párt, a Demokrata Párt, az RMDSZ Nyugat, a Társadalmi Demokrácia Romániai Pártja, a Román Nemzeti Egységpárt és a Nagy-Románia Párt: Kelet. Emil Constantinescu: Nyugat, Ion Iliescu: Kelet. Mi a két kategória közötti viszony? Alapvetően az összeférhetetlenség és az átjárhatatlanság.

A Nyugat attribútumai: állam és az egyház szétválasztása, a jog uralma, a társadalmi pluralizmus és az individualizmus középkori gyökerei, még a felvilágosodást megelőzően alakultak ki. Olyan elemek, amelyek nem sajátíthatók el egy modernizációs kísérlet folyamán, hosszú távú szerves fejlődés eredményei. Molnár vitatkozik Patapievicivel – miként Huntington Fukuyamával – aki szerint a Nyugati struktúrákhoz való tartozás feltétele a működő piacgazdaság és a parlamenti demokrácia. Ezekről Patapievici Fukuyamához hasonlóan úgy véli, hogy univerzális princípiumok, amelyek bármilyen kulturális közegben működőképesek. Molnár szerint az intézmények átvethetők, ám pusztán politikai akarat még nem képes működtetni őket. Kelet és Nyugat határai történelmileg adottak, hosszú távú történelmi folyamatok eredői. A nyugati kultúrkörön kívüli államok ugyan modernizálódhatnak, de nem válhatnak egykönnyen nyugativá.

A Kelet-Nyugat dichotómiát a szakirodalom már részletesen elemezte. Mi arra kívánunk utalni, hogy miért található e dichotómia Erdélyben ter-

³⁸ Valójában Huntington Ukrajnával kapcsolatban megteszi ezt, a Molnáréhoz igen hasonló technikát alkalmazva. Huntington könyvében egy választási eredményeket tartalmazó térkép tárul elénk, ahol azt láthatjuk, hogy a keleti ortodox tartományokban a jelenlegi elnök Leonyid Kravcsuk szisztematikusan több szavazatot kapott, mint az előtte hivatalban lévő ukrán nacionalista Leonyid Kucsma. Ez utóbbi a nyugati egykor görög katolikus tartományokban aratott győzelmet. Ezt Huntington ez utóbbiak nyugatos orientációjának számlájára írja. Egyik lehetséges alternatívaként felveti, hogy Ukrajna akár ketté is szakadhat. Molnár, nyilván huntingtoni inspiráció nyomán egész cikksorozatot szentel a „választási geográfának”. Ezekben kimutatja, hogy a „posztkommunista erők” rendre jobban szerepelnek az óromániai térségben, míg Erdély, a Bánság és Partium a „nyugatbarát erők fellegvára”. Ezek a választási térképek a romániai választási kampányok során többször is érvként jelentek meg, amire Molnár a most elemzett cikkében utal is. (Huntington 1999: 271–273)

mékeny talajra. Ezzel, ha csak egy rövid kitekintés erejéig is, regisztrert váltunk, elhagyva a szociológus képzettségű elemző számára néha önkéntelenül is fojtogatóvá váló, „önmagának való” szövegmezőt. Az „orientalizmus”³⁹ Kelet-Nyugat fogalmi párosára minden kétséget kizáróan ráillik Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakra adott meghatározása.⁴⁰ Ez annyiban kaphat helyet egy transzilván diskurzusban, amennyiben már meglévő aszimmetrikus felosztásokra épül rá, vagy ezeket artikulálja. Két ilyen aszimmetriára gondolhatunk. Az első a románok és magyarok közötti, amelyben a románok, legalábbis történelmileg nem teljes értékű félként szerepeltek. Elég a magyar irodalom román-ábrázolásaira gondolnunk. Ez természetesen '18 után jelentős mértékben megváltozott, ám részleteiben, vagy az erdélyi (magyar) társadalom bizonyos részein tovább élt. A „KAM” szerint a Székelyföldön jelen van az etnikumközi érintkezés mindennapjaiban, mint a ténylegesen létező hatalmi aszimmetria keltette disszonancia feloldási kísérlete (KAM 1996). Hasonlóképpen tetten érhető az erdélyi román – betelepült „regáti” aszimmetrikus ellentéte, leginkább dél-erdélyi nagyvárosokban.

Adott tehát két aszimmetrikus megkülönböztetés, az egyik a magyarok és a románok, míg a másik a regátiak és az erdélyiek között. Szerzőnk technikája (jelenleg Budapesten élő erdélyi magyarként), hogy kiválaszt a kettő közül egyet, míg a másikat negligálja. E döntés, mint azt majd látni fogjuk, politikai programmá (a társadalmat konstruálni akaró diskurzussá) emelhető.

A következő táblázatban Molnár nyomán bemutatjuk, hogy egy jól ismert, és sokak által elemzett felosztás miként tagolja Románia társadalmi, földrajzi, politikai terét.

Adott tehát Románián belül egy olyan törésvonal, amelyen jószerevel lehetetlen az átkelés, és amelyik értelmezhetővé teszi a Románián belüli viszonyokat. Mely viszonyokról van szó? Az első a román-magyar viszony, amelynek konfliktusmentessé tétele volt az *Altera* elsőrendű feladata. Ennek eleget is tesz, hisz a román-magyar ellentétek egy közös „Erdélyben” oldódhatnak fel. Erdély specifikumát a katolikus és protestáns magyarság, valamint a „regátinál sokkal nyugatosabb identitású” erdélyi románság adja, fűszerezve a százszok történeti emlékeivel. Ez utóbbi kettő arra is képes volt, hogy az évek folyamán Regátból Erdélybe költözött moldvai és munténiai tömegeket asszimilálja. Erdély népeinek nincs egyéb dolguk, minthogy végre politi-

³⁹ A kifejezés Said alapművéből származik (Said 1999).

⁴⁰ „Az egyik esetben összhang van a két elnevezés között, vagyis aközött, ahogy a mindenkori személy hívja önmagát, és ahogyan mások nevezik őt, a másik esetben viszont már ellentét fejeződik ki az önmegjelölés és az idegenek általi megnevezés között. Az egyik esetben a nyelv tartalmazza a másik elismerését, a másik esetben viszont lekicsinylő jelentés csúszik a névbe, úgyhogy a másik fél csak megszólítva érzi magát, de nem elismervé. Az ilyen ellentétes hozzárendeléseket aszimmetrikusnak nevezzük. Használatukban egyoldalúság és egyenlőtlenség figyelhető meg.” (Koselleck 1997:6)

1. táblázat

<i>Dimenziók</i>	<i>Nyugat</i>	<i>Kelet</i>
Általános jellemzők	Jog uralma	Önkény
	Egyház és állam szétválasztása	Egyház és állam összefonódása
	Individualizmus	Kollektivizmus
	Társadalmi pluralizmus	Az állam túlhatalma
<i>Románián belül</i>		
Terület	Erdély (eltérések a munka és politikai kultúra terén)	Regát
Vallás, egyház	Katolikus, protestáns, görög katolikus	Ortodox
Etnikum	Magyar, német, erdélyi román, erdélyi cigány	Regáti román, regáti cigány
Politika	LP, DK, DP, RMDSZ	TDRP, NRP, RNEP
Alkotmányos berendezkedés	Decentralizált állam	Centralizált nemzetállam
Románia egésze	Decentralizált Románia	Centralizált Románia

kialag is argumentálják a transzilván diskurzust. Ehhez az erdélyi románoknak fel kell ismerniük saját különbözőségüket, míg a magyaroknak be kell szüntetniük „az etnikai alapú autonómia fetiszizálását”.

Hogy valóban mennyire oldódtak fel az etnikumközi aszimmetriák a „közös Erdélyben” a következő példa szemlélteti. Mihok az *Alter* 6. számában a maros-megyei cigányság helyzetét tárgyalva felteszi a kérdést, hogyan osztályozhatók a romániai cigányok. Első osztályzási szempontként azt emeli ki, hogy vannak erdélyi, illetve regáti cigányok, „*ami fontos különbség, hisz amíg a régi királyságban a romák 1855/56-ig rabszolgák voltak, akik a legelementárisabb szabadságjogokkal sem rendelkeztek, addig az erdélyi és bánsági romák nagy része szabad mesterember és kereskedő volt. Nem csoda, ha az erdélyi cigányok sikerebben reagáltak a kilencvenes évek kihívásaira.*” (Mihok 1996)⁴¹

Megmarad ugyanakkor Erdély és Románia többi fele között a szimbolikus aszimmetria, ami önmagában még nem lenne baj, ha nem állna éles ellentétben a ténylegesen létező viszonyokkal. Ami rendezetlen, problematikus

⁴¹ Magunk a cigányság kérdésében járatlanok vagyunk. A kérdésben otthonosabban mozgó barátaink szerint viszont a fenti megkülönböztetés: erdélyi cigányok felül, regátiak alul alapvetően hibás.

és fenyegető, az Bukarest és Erdély viszonya. Bukarest ugyanis amellett, hogy más kultúrkörbe tartozik, gyarmatként kezeli, és „a nemzetépítés apostolai” és a „centralizmus funkcionáriusai” révén irányítja Erdélyt. A román nemzetépítés veszélybe sodorja Erdély felsőbbrendű, nyugati civilizációját. Molnár ezt az Alexandru Vladtól átvett „a balkanizáció komisszárjai”⁴² címszóval érzékelteti. Bukarest és Erdély között a szimbolikus és a hatalmi aszimmetria összhangját a decentralizáció teremthetné meg. Ez az egyetlen lehetőség egy olyan esetben, amikor Erdély, mint nyugati periféria, képes lenne a sikeres modellváltásra, ha nem akadályozná ebben a keleti Bukarest és Regát. Maga a decentralizáció egyébként „Romániának” is elemi érdeke, mi több az egyetlen módja annak, hogy a „jó” oldalra kerüljön. Ezzel haladhatná meg saját mélyen gyökerező despotikus és centralista hagyományait. És nem utolsó sorban ezzel biztosíthatja magának az Európai Unióba és a NATO-ba való sikeres felvételt. Molnár szerint ugyanis mára a „nyugati” állam ideája is megváltozott. A XX. század végén az állam egy köztes szintet jelent a mindinkább erősödő szupra- és szubnacionális között. Az a sikeres „nyugati” állam, amely e két szint között hatékonyan képes lavírozni. Ha tehát Románia nem képes decentralizálódni, végleg elsüllyed a „Montenegro és Szibéria közötti válságzónában”.

Az Erdély-diskurzus ezek után természetesen kiegészül egy decentralizáció-diskurzussal. Ennek szerkezetét Sabina Fati⁴³ „Decentralizáció vagy fragmentációs válság” (*Decentralizare sau criza prin fragmentare*) (Fati, 1999) című cikke alapján elemezzük, megkísérelve bemutatni az Erdély-diskurzussal való szoros rokonságát. Ezután visszatérünk a Molnár Gusztáv cikkére adott replikákra.

Fati axiómája, hogy decentralizáció nélkül nem teremthetők meg a működő piacgazdaság és a demokrácia feltételei. Maga a piacgazdaság és a demokrácia is egy decentralizált rendszer. A probléma ott kezdődik, hogy a bukaresti hatalmi elit számára decentralizáció illetve piaci demokrácia között nincs összefüggés, nem méri fel ugyanis, hogy a piac a bürokráciával szemben nem vertikális (centrális) szerveződési forma. Az elit számára nem az ultracentralizált szerkezet, hanem a helyi autonómiaigények jelentkeznek problémaként. Ezért nem folyik a kérdéssel kapcsolatban érdemleges párbeszéd. Ilyen körülmények között a decentralizációnak és a regionalizmusnak csak válsághelyzetek kapcsán van esélye arra, hogy reflektorfénybe kerüljön. A Romániában tapasztalható általános gazdasági recesszió válsághelyzetet jelent.

Ha a decentralizáció kérdésköre mégis terítékre kerül, akkor az elit annak gazdasági vetületeit igyekszik a politikumnak alárendelni. Ennek tech-

⁴² Vlad, Alexandru erdélyi román prózaíró.

⁴³ Fati, Sabina (1965) újságíró, a Bukaresti Szabad Európa Rádió munkatársa.

nikája, hogy az egyenlőtlen központ-provincia viszonyt a hatalom igyekszik átetnicizálni, vagyis a decentralizációs diskurzus életét a többség-kisebbség szembenállás segítségével elűtni.

Az átetnicizált problémafelvetés azt eredményezi, hogy a demokratizáció és a piacgazdaság kiépítése, amelyek nélkül nem képzelhető el az európai és a transzatlanti integráció, alárendelődnek a decentralizációtól való félelemnek. Ez legfőképpen abban nyilvánul meg, hogy fennmarad az a kommunista gazdasági struktúra, amely a nemzetépítés jegyében a különböző megyék közötti fejlettségi szint kiegyenlítését, a homogenizálást célozta. Az Iliescu-rezsim alatt folytatódott a veszteséges nagyvállalatok szanálása, a kiépülő eurorégiók pedig vörös posztót jelentettek a hatalom szemében. Röviden az Iliescu-rezsim azon az áron is nivellálni igyekezett, ha ennek az országnak egésze látta kárát.

Az Erdély és Regát közötti gazdasági különbségek azonban ennek ellenére egyre nőttek, már csak azért is, mert egy valamennyire demokratikus rendszer nem képes a spontán folyamatokat teljesen ellenőrzése alatt tartani. A spontán tendenciák mibenlétét az eddigiek alapján már sejthetjük. A tőke, amely elsősorban önmagát akarja reprodukálni, oda irányul, ahol könnyebben megtérül. Azt pedig már Molnár Gusztávtól tudjuk, hogy Erdélyben románok és magyarok munkához való viszonya gyökeresen más, mind az ország egyéb régióiban.⁴⁴ Emellett a befektetések hálózatok mentén történnek. Így Erdély érthető módon lépéselőnybe kerül, hisz a totális rendszert követően regenerálódnak „nyugati”, azaz magyar és osztrák-német kapcsolatai. Ez a hatalom minden ellenkező irányú törekvése ellenére oda vezet, hogy kialakul a gazdag, de peremhelyzetű és kiszípolozott provincia és a szegény, de politikailag erős és hatalmaskodó centrum között az aszimmetrikus viszony.

A növekvő gazdasági különbségek mellett a centrum hatalmaskodása, a prosperáló erdélyi régiótól való folyamatos elvonások elkerülhetetlenül felerősítik az országon belüli centrifugális tendenciákat. Így Románia számára a saját területe fölötti szuverenitás megőrzésének egyetlen lehetősége a decentralizáció, amely – mint az már a cikk elején kiderül – ekvivalens a piacgazdasággal és a demokráciával, vagyis Románia számára az Európai Unióba és a NATO-ba való felvétel szempontjából is elengedhetetlen.

Fati logikája nagyon hasonló Molnáréhoz. Az Erdélyben meglévő munkakultúra és a spontán módon regenerálódó „nyugati” kapcsolatok az országon belüli gazdasági különbségek növekedéséhez vezetnek. Ha erre Románia (mármint a bukaresti központ) centralizációval reagál, akkor az fragmentációs válsághoz vezet, amely az országot diszkvalifikálja abban a já-

⁴⁴ Egyébként a valós gazdasági mutatók nem feltétlenül igazolják ezt a feltevést. A Magyarországról érkezett tőke közel fele is Bukarestben összpontosul. De mindez egy gazdasági elemzés tárgya kellene legyen, amihez végképp nincs meg a kellő kompetenciánk.

tékban, amelynek tétje a Nyugat szupranacionális struktúráiba való bejutás. Az etnikai színezetű konfliktushelyzetet mellesleg Fati is könnyedén feloldja, mondván, hogy az a hatalom „oszd meg és uralkodj” kísérlete, amely segítségével az erdélyi provincia feletti uralmát igyekezik fenntartani.

Mielőtt megnéznénk a Molnár cikkére adott válaszokat, foglaljuk röviden össze, hogyan látjuk az Erdély-diskurzus szerkezeti vázát. Legelemibb axiómája, hogy Romániában egyszerre van jelen Kelet és Nyugat, mégpedig oly módon, hogy e dichotómia az országon belül törésvonalakat hoz létre. E mentén rendezhető be az ország földrajzi és társadalmi tere, valamint rajzolható meg pártstruktúrája is. Erdély – szemben az ország többi részével – a nyugati kultúrkör része, köszönhetően a nagyszámú és szervezett protestáns és katolikus magyarságnak és a részben görög-katolikus, a regátitól eltérő, annál nyugatiasabb identitású románságnak. Mivel a két országrész közötti különbségek a munkához való viszony, valamint a politikai kultúra terén mutatkoznak meg, Erdélynek nagyobb esélye van a sikeres piacgazdasági és a demokratikus átalakulásra. E törésvonal mentén jól leírható a román pártrendszer is, a „nyugatos” liberálisokkal, konvencióssokkal, Demokrata Párttal és RMDSZ-el az egyik, a „posztkommunista” TDRP-vel, NRP-vel és RNEP-el a másik oldalon. A két rész közötti különbségek olyan hosszú távú történeti folyamatok eredményei, amelyek a felvilágosodás előtti időkben gyökereznek. Ezeket egy egyszerű modernizációs kurzus nem hidalhatja át. Romániának azonban mégis megadatott az esély, hogy a jó oldalra kerüljön, ha decentralizál. Ebben az esetben a feszültség is feloldódik, hisz megszűnik a kulturális és a hatalmi szempontból aszimmetrikus pozíciók inkonzisztenciája. Így válhat Románia a szub- és szupranacionális szint között sikeresen közvetítő, „nyugati” állammá. Ellenkező esetben menthetetlenül a Montegró és Szibéria közötti világot uraló káoszba süllyed. Az erdélyi nemzeti-ségek közötti konfliktus-helyzet mondvacsínált, hisz a „releváns” barikádok egyazon oldalán állnak.

Nézzük most a Molnár cikkére érkező replikákat. Gabriel Andreescu⁴⁵, az „Erdélyi problémából európai problémává” című hozzászólásában (Adreescu 1998) először teoretikus szempontból kritizálja Molnár cikkét. Szerinte Romániára alkalmazva a törésvonal metafora elhibázott, nincsenek olyan homogén kulturális terek, amelyeket egyértelműen az egyik vagy a másik oldalra sorolhatnánk. A Regát sem sorolható be egyértelműen a keleti vagy a nyugati kategóriába. Ellenpéldaként azt hozza fel, hogy míg a román fejedelemségeken végigsöpört a 1848-as forradalmi hullám, addig a Görögországtól Oroszorszáig terjedő térségben nyoma sem volt. A két román fejedelemség ezek alapján nyugati lenne? – kérdi Andreescu. Válasza

⁴⁵ Andreescu, Gabriel (1952) fizikus, emberi jogi aktivista.

igen, mégpedig azért, mert a '48-as generáció (az államegyesítő Cuza, Kogălniceanu stb.) modernizációs projektje egy *longue duree* folyamatot indít be. A folyamat mérföldköve, hogy Románia átveszi a belga alkotmányt.

A román pártrendszerre is helytelennek tartja a törésvonal-elmélet ki-
vetítését, ugyanakkor megjegyzi, hogy Erdély, ezen belül a magyarság szerepe felbecsülhetetlen lehet a Romániát érintő demokratizációs folyamatban. Egy olyan országban, mondja, „ahol Nagy-Románia megszületése egy Burebista óta tartó történelmi folyamat végecéljaként tétéleződik”, a magyarság politikai harca a másság első artikulációja, míg a magyar kisebbség politikai integrációja a másság első megjelenése a román nemzetállam intézményrendszerében. Ebből eredeztethető egy sajátos román modell, amely az alkotmány (melynek első cikkelye szerint Románia egységes nemzetállam) megőrzésére irányuló belső, és a kisebbségi jogok bővítésére irányuló külső nyomás eredménye. A decentralizáció azon formái, amelyek ezt az alkotmányos berendezkedést érintenék, egyelőre nem időszerűek, és egyértelműen kudarcra vannak ítélve⁴⁶.

A következő hozzászóló, Antonella Capelle-Pogăcean⁴⁷ nem hisz a „huntingtoni nyugat-kelet szembeállításban”, elutasítja a kultúrák reifikálását. (Capelle-Pogăcean 1998) A „Nyugat” is egy „intellektuális-politikai konstrukció, ami nem takar semmiféle homogén valóságot”. A Nyugaton belül nagy különbségek vannak az Atlanti-óceán két partja, vagy Európán belül észak és dél között. Ez a Molnár által felsorolt jellegzetességekre is igaz. Ezek egyébként korántsem mindig szerves fejlődés eredményei, helyenként átvétel által terjednek. Az igaz, írja, hogy az átvétel maga is hosszú távú folyamat, de miért ne képzelhetnénk el a keleti blokk összeomlását követő tíz évet ilyen hosszú távú folyamatként, melynek során a posztkommunista országok bizonyos nyugati értékeket vesznek át. A Kelet-Európát ábrázoló térképre egyébként helyesebb lenne Pogăcean szerint „nyugatiasabb és kevésbé nyugatias országokat, az országokon belül pedig fejlettebb és kevésbé fejlett régiókat” felrajzolni. „Magyarország kétségtávol nyugatiasabb, mint Románia. A kettő között még sincs kulturális törésvonal”. Erdély hasonlóképpen nyugatiasabb, mint a Regát, azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a hetven évig tartó nemzetépítési folyamat teremtett némi homogenitást.

Ez után annak a véleményének ad hangot, hogy a területi identitásnak jelen helyzetben nem sok esélye van a konkuráló román és magyar nemzeti identitásokkal szemben. Igaz például, írja, hogy Erdélyben viszonylag többen szavaztak az úgynevezett nyugatbarát erőkre, de Erdélyben van legin-

⁴⁶ Ezt egyébként megerősítik a mi elemzéseink is. A Román Szociológiai Társaság előadásairól megjelent kötet egyik leggyakrabban hivatkozott szövege Románia Alkotmánya.

⁴⁷ Antonella Capelle-Pogăcean cikke megírásakor nyugaton tanuló PhD hallgató volt.

kább jelen az „etnikai szavazás is”, amit az RMDSZ mellett az RNEP kiugróan jó eredménye bizonyít.⁴⁸

A Molnár Gusztáv cikkére érkezett replikák leginkább figyelemre méltó tanulsága: egy Kelet-Nyugat ellentétre felfűzött Erdély-diskurzus ugyan megkonstruálható, de egy román szakmai mező belül nem teremt védhető pozíciókat, nem tud a társadalmat, vagy akár a mezőt magát számottevően alakítható állítás-együttessé válni. Számunkra teljesen érthető módon: miért fogadna el egy alapvetően Bukarest-centrikus szakmai mezőben elhelyezkedő értelmiségi egy olyan diskurzív rendet, amely saját központját egy aszimmetrikus ellentétpár túloldalára utalja. Amennyiben az erdélyi regionalizmus programja egy ilyen diskurzív rendre épül: menthetetlenül marginális marad.

A román értelmiség egy része egyetérthet a transzilvanistákkal abban, hogy Románia valóban egyszerre Kelet és Nyugat, ám abban már semmiképpen nem, hogy a kategóriahatár a Kárpátok vonalával essen egybe. *„Tételek az, hogy a következő Romániák együttéléséről van szó: létezik egy többségi, klánok ősi logikájában és rituáléiban mélyen gyökerező Románia és egy modernebbik, amely felfedezte a polgári individualizmust és a kartezianus racionalizmust, amely azonban nem találja a kiutat eredeti környezetéből, keresvén egy másfajta szolidaritás kialakítását. Erdély – s vele együtt a mélyrétegekben oly egységes Románia – esélye az lenne, ha a modern típusú liberális és demokrata individualizmus szelleme megerősödne és jelenvalóbbá válna a közélet színterein (mass-médiában, a polgári és politikai aktivizmus terén).”* (Pecican 2000)

A központ hangjai 2. – konferencia tíz év után

A tartalomelemzést a bevezetőben említett konferencián elhangzott előadásokon folytatnánk, visszatérve ismét a bukaresti központba. Mielőtt a szövegeket elemeznénk, röviden bemutatnánk, hogyan néz ki a konferencián elhangzott 55 előadást az előzőekből már ismert mennyiségi mutatók függvényében.

A legfelkapottabb a szociálpolitika-szegénység-deviancia tárgykör volt. A publikációk negyede szociálpolitikai témát tárgyal. Ez korrelál a konferenciát rendező Román Szociológiai Társaság prezídiumának összetételével. 11–11%-os részaránnyal szerepeltek az agrár-, rétegződés- és politikai szociológiák. Az előbbieken elemzett RCS-hez viszonyítva a tematikák arányai eltolódtak. Több a szociálpolitikával és faluval, kevesebb a politikai szociológiával foglalkozó tanulmány. Ennek oka, hogy a szerzők köre nem teljesen fedi egymást. Az etnicitás és a gazdaság az RCS-belihez hasonló arány-

⁴⁸ Pogăcean nézetét a 2000 választás eredményei is alátámasztják. Ekkor a Nagy-Románia Párt (Partidul România Mare – PRM) az erdélyi román lakosság körében az átlagosnál jobb eredményeket ért el.

ban volt jelen a konferencián. Az életmód-fogyasztás-kultúra témák alá sorolt cikkek képeznek még számottevő csoportot. Mint ahogy általános jelenség az RCS-ben, a konferenciaanyagban is nagyon kevés a szociológia-elméleti és módszertani fejtegetés.

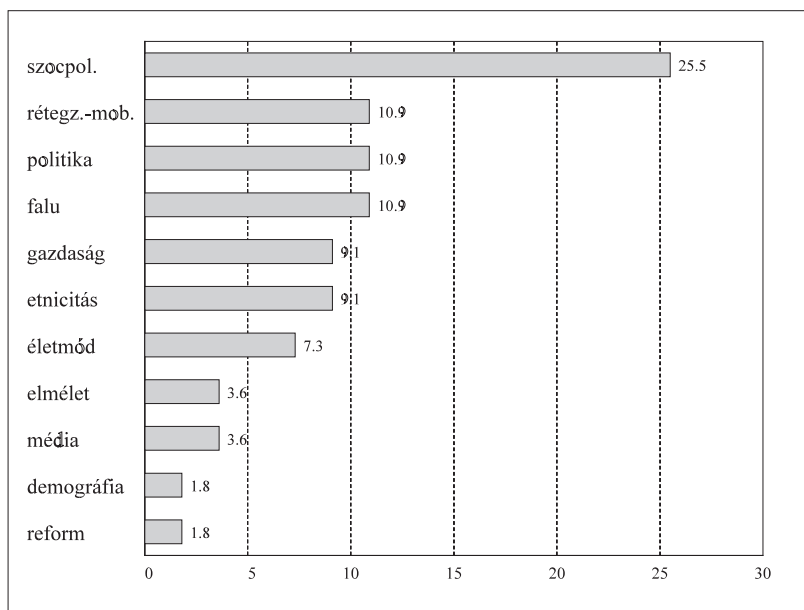
Az interdiszciplináris érintkezés a szociálpszichológiával a leghangsúlyosabb. Ezt követi a közgazdaságtan, majd kissé leszakadva a geopolitika és politológia. Az előadások 7%-át a „tranzitológia” címke alá soroltuk be. A jog és történettudomány kisebb arányban fordult elő. Ami meglepő, hogy szinte teljesen hiányzik az antropológia.

Módszerek tekintetében a tanulmányok 40%-a épít mennyiségi elemzésre. Közel fele esszéisztikus, ami alatt azt értjük, hogy nem egy konkrét vizsgálat eredményeit tárgyalja. A maradék 12% kvalitatív elemzésre épül.

A tanulmányok „trendje” problematikusnak bizonyult. Az előadások 30%-át még vegyes kategóriába sem sikerült besorolnunk. E változó kapcsán nem kívánunk százalékokról beszélni. Annyit mondanánk, hogy az „örökség” az RCS-hez viszonyítva előtérbe került.

A hivatkozások egymáshoz viszonyított aránya szintén ezt támasztja alá. A román szerzők sokkal nagyobb súllyal jelennek meg. Egyes témák,

8. ábra. Az előadások témája – Bukarest, 2000 december 14–16.

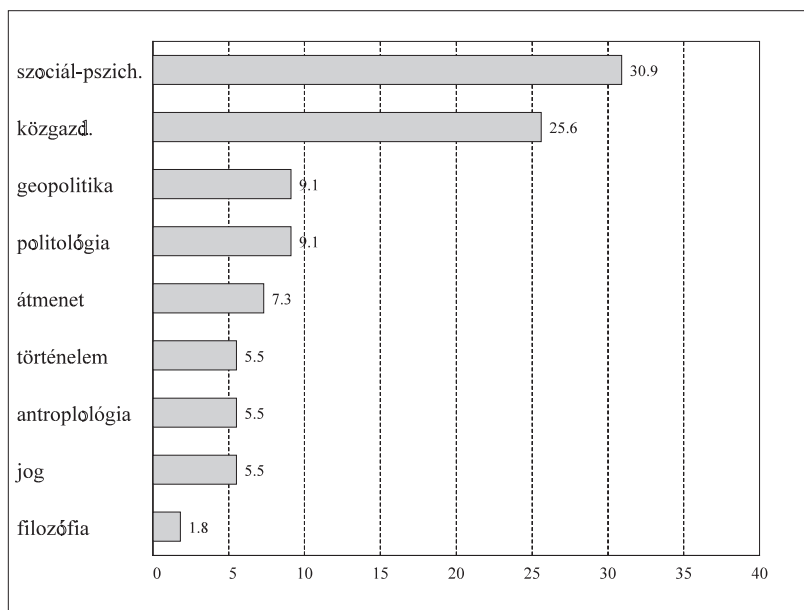

mint például az agrár-, ill. faluszociológia, vagy a reform kérdésköre szinte kizárólag ilyen regiszterben tárgyalt.

A kötetben publikálók 5 és 15 között változó forrást jelöltek meg. A leginkább kidolgozott, elméletileg bőségesen megalapozott témák között szerepelnek a szociálpszichológia, demográfia, reform, média témákban írt cikkek. Ezekről el kell mondanunk, hogy kis esetszámmal szerepelnek. A nagyobb esetszámú gazdaságsszociológiai, etnicitással foglalkozó, politikai szociológiai és életmódot taglaló tanulmányok szintén sok hivatkozást tartalmaznak. A román szerzők hivatkozása 24 és 92% között változik. Az életmód, a fogyasztás, a kultúra csoportjába sorolt előadások során a hivatkozások háromnegyede román szerzőt jelöl. A társadalmi struktúra kérdésével foglalkozó kifejtések kétharmadában, szociálpolitika és politikai szociológia tematikában írt publikációkban a bibliográfiák 61%-át hazai forrásmunkák teszik ki. Etnicitás és gazdaságsszociológia azok a szakterületek, ahol mindössze egyharmad, illetve egynegyed arányban fedik le román szerzők a hivatkozásokat. Az *RCS* esetén etnicitás témában ez az arány több mint 50% volt.

Az előző fejezetben bemutattuk a transzilván diskurzust, amely szerint Románia az Erdély-Regát tengely mentén osztható fel, köszönhetően ez előbbi nyugatiasabb, avagy ha úgy tetszik közép-európai jellegének. A Molnár

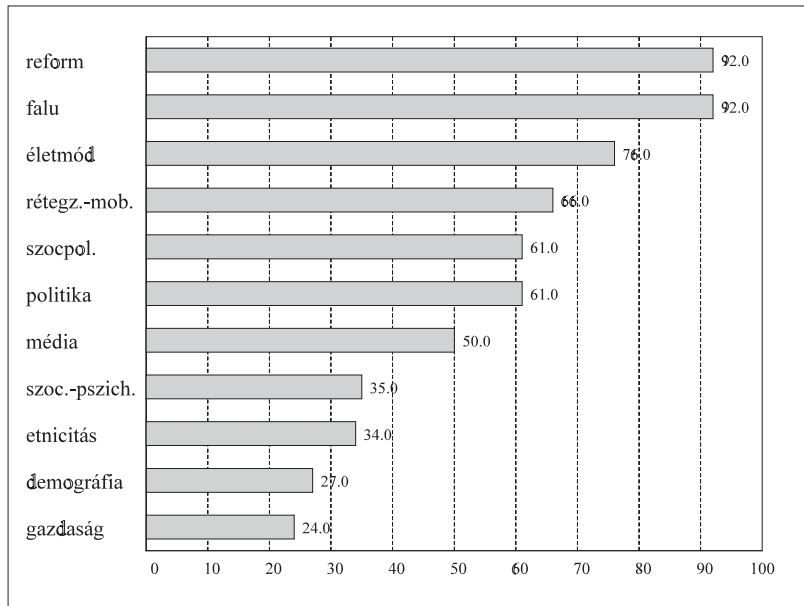
9. ábra. Az előadások interdiszciplinaritása
– Bukarest, 2000 december 14–16.

tanulmányra érkezett replikák, illetve a transzilván diskurzus marginális voltára való rákérdezés kapcsán említettük azt is, hogy a liberális román értelmiség számára elfogadható a két Románia gondolata, de nem ennek földrajzi, geopolitikai projekciója. Mit mondanak e kérdések kapcsán a bukaresti „mainstream”, a szociológiai mező centrális pozícióinak birtokosai? A transzilvanisták felvetéseire direkt módon semmit, ezért vitaszövegeket hiába is kerestünk. E beszédmódot Dan Dungaciú⁴⁹ bukaresti szociológus egyik konferencia-szövegén keresztül próbáljuk meg rekonstruálni. (Dungaciú 2000) A szöveget nem fogjuk minden vonatkozásában bemutatni: csupán a minket foglalkoztató fogalmi megkülönböztetések szempontjából vizsgáljuk meg. Választásunk két dolog miatt esett e szövegre: egyrészt mert a két Románia koncepcióra, másrészt a Közép-Európa–Kelet Európa megkülönböztetésre reagál. Lássuk a tanulmány logikáját!

Molnár Gusztávhoz hasonlóan Dungaciú számára sem ismeretlen a választási geográfia. Ő azonban a magyar kisebbségnek a többségénél permanensen magasabb szavazási hajlandóságára kérdez rá. Szerinte a román szociológia erre adott válaszai kétfelé ágaznak. Az egyik válasz szerint etnikai

10. ábra. A román hivatkozások aránya témánként
(a bukaresti konferencia előadásaiból készült kötetben)

⁴⁹ Dan Dungaciú, bukaresti szociológus. Az RCS egyik szerkesztője. A szociológiai társaság „prezídiumának” tagja.

alapú aktivizmusról van szó: a magyarok nacionalista hevületükben mindent megtesznek, hogy saját nemzeti színeikben „pompázó” jelölteket juttassanak a különböző választott tisztségekbe. Egy másik interpretációs lehetőség, ami akár a fent elemzett „transzilvanista” diskurzusba is beleillik: a választásokon való intenzívebb részvétel „egy magasabb fokú polgári (civic) tudat következménye”. Ez a magyar közösség a többségtől eltérő történeti hagyományokban gyökerezik: nevezetesen a közép-európai⁵⁰ térséghez való kötődésben. Bár a tanulmány valójában nem a fenti kérdésre keresi a választ (vagy ha igen, akkor epizódyszerűen, tágabb kontextusba ágyazva) szerkezeti vázát e kettősség jó előre meghatározza.

Milyen viszonyok lehetségesek etnikai és civil öntudat között? – kérdi. Számunkra e kérdés azért érdekes, mert ennek segítségével megpróbálhatunk választ adni arra, hogy e fogalmak elrendeződése milyen jelentőséggel bír ma a román szellemi életben. Ehhez hasonló kérdéseket feltenni a jelenlegi román – vagy bármelyik posztkommunista – szellemi életben csak tágabb szövegösszefüggésben érdemes. Mégpedig olyanban, amit az Unió csatlakozás retorikája hat át.

Etnikai és polgári (*civic*) tudat: Habermast említhetjük elsőként, aki tulajdonképpen egy liberális álláspontot képvisel, az „Európa építés” (*Europe Building*) kontextusában. Habermasnál a „polgári” tudat bizonyos univerzális princípiumokhoz (leginkább az egyéni szabadságjogokhoz) és az ezeket megtestesítő intézményekhez való pozitív viszonyt jelöli. A demokratikus jogállam működéséhez a polgári tudat elengedhetetlen, ugyanakkor megléte egyben garancia is. Bár a polgári tudat Európa különböző szegleteiben különböző (nemzeti) történelmi talajokon alakult ki, a közös Európában létre kell jönnie egy, az utóbbiak fölötti univerzális (ez esetben európai) polgári tudatnak. Ez az „alkotmányos patriotizmus”, ami mintegy fölülírja (átírja) a nemzeti rész hagyományokat. (Habermas 1995) Habermasnál, írja Dungaciú, a nemzeti és polgári tudat között – mivel a nemzetállamok kora lejárt – kizárásos viszony áll fenn. Az alkotmányos patriotizmus a jövő Európájában végleg átadja a múltnak a nemzeti hagyományokat.

A szerző vitába száll ezzel a koncepcióval, mondván, hogy e fogalmak között többféle viszony képzelhető el. Nem csak a kizárás, hanem mellérendelés (diszjunkció és konjunkció) is. Közben kiderül, hogy milyen (természetesen kontextuális) jelentésük van a mondatokba foglalt fogalmaknak:

Civil társadalmon, polgári tudaton érti Dungaciú (és persze sokan mások) mindazt, ami szükséges a demokrácia működéséhez és egyben az említett szupranacionális struktúrákhoz való csatlakozáshoz. A Nyugat története

⁵⁰ Dungaciú a térség (konstrukció) megnevezésére következetesen a német „Mitteleuropa” kifejezést használja.

ugyanis a civil társadalom története. Giner nyomán azt állítja, hogy benne foglaltatik az individualizmus, a privát szféra, a piac, a plurális cselekvési lehetőségek; mindez leválasztva az államhatalomról. A civil társadalom a társadalmi szerződés lehetősége.

Az etnikumot, a nemzettudatot ugyanakkor, mint a társadalmi szerződés nem kontraktuális részét határozza meg. Ehelyütt szerzőnk szakirodalommal igen jól dokumentálva fejti ki a nemzetről vallott esszencialista, primordialista nézeteit. Végül Schöpflin György jól ismert fogalmi rendszerre mellett köt ki, amelyet itt nem célunk elemezni, de még ismertetni sem. (Schöpflin 1997) Csupán a további – számunkra leginkább érdekes – részek jobb megértése végett kell néhány szóban körvonaloznunk. Schöpflinnél hármas fogalmi felosztást találunk. Ennek elemei a civil társadalom, az állam és a nemzet. Mindez kiegészül a nemzetközi szintérrel. A szereplők egyikét sem érdemes pusztán önmagában vizsgálni. Ezek, bár autonómak, közöttük mégis folyamatos oda-visszaható kapcsolat (interdependencia) létezik. Így a minket érdeklő két szereplő között is állandó oda-vissza-játék folyik. Hatnak egymásra. A civil szféra nem a korlátlan lehetőségek világa. Olyan „tradíciók és rítusok által kötött”, amelyek a nemzeti múltban gyökereznek. „A civil szféra határait az jelöli ki, hogy a szereplők saját történeti helyüket” hogyan fogják fel.

Fontos tehát a civil szféra (állampolgári tudat) és a nemzet (etnikai tudat)⁵¹ közötti viszony vizsgálata. Ezt teszi meg Dungaciu, mégpedig – elemzésünk szempontjából igen szerencsésen – két példán. Ezek „Mitteleuropa”⁵² és Románia.

Elsőként a „Mitteleuropa projektről” beszél, mégpedig három szinten. Egyrészt arról, hogy milyen realitása van Közép-Európának. Másodszor, hogy milyen funkciói voltak, mint sikeres konstrukciónak. Harmadszor, mint olyan integrációs stratégia, amely a nemzeti hagyományt és a „polgári tudatot” (mint az integráció elengedhetetlen feltételét) sikeresen tudja ötvözni. Közép-Európa az ismert magyar, cseh és lengyel értelmiségiek igen találékony konstrukciója. Minden humanista és intellektuális hagyomány, minden ami, nyugati az közép-európai jellegzetesség. Minden, ami nem az, Kelet-Európának marad. Schöpflinnel élve, Közép-Európa öröksége a „Dichter und Denker” míg Kelet-Európáé a „Ritter und Henker”. Mindez a politikumnak alárendelt kulturális konstrukció, ami ebből a szempontból az idők során változáson ment keresztül: „1990 után már az integráció, Nyugattal való házasság téje jelenik meg. A kultúra alárendelődik a politikumnak. A negatív

⁵¹ Szándékosan vegyítjük a fogalmakat. A román szociológiai nyelvhasználatban leggyakrabban szinonimaként szerepelnek.

⁵² Mitteleuropa számunkra azért szerencsés választás, mert az pontosan az előzőekben elemzett Kelet-Nyugat diskurzus egyik színváltása.

referencia pedig többé már nem Oroszország, mint a hidegháború korszakában. Hanem sokkal inkább a Balkán”. (Dungaciú 2000: 520) Közép-Európa tulajdonképpen egy fordított Balkán⁵³, amely stabil és integrálható.

Ha Mitteleuropa konstrukció is, mindenesetre sikeres konstrukció. Mindezek előtt azért, mert formát tudott adni a kommunizmussal szembeni ellenállásnak. Az ellenállásnak, amely „ha negatív projektként, diffúz módon is, de létezett az összes szovjetek által elfoglalt országban”. (Dungaciú 2000: 520) Másrészről sikeres konstrukció, mint integrációs projekt. Hisz általa „az európai integráció nem úgy jelenik meg a továbbiakban, mint egy mesterséges, anorganikus politikai iniciativa, hanem mint egy, a térség hányatott történelméből következő igazságos végkifejlet.” (Dungaciú 2000: 520) Mitteleuropa azért sikeres, mert a társadalmi szereplők elfogadják. Így pedig akár valóságosnak is nevezhető. „A Mitteleuropa motívum megvalósította, még ha nem is teljesen tudatosan, a nemzeti hagyomány és a polgári tudat ozmózisát, és mint ilyen, a társadalom energiáit a kívánt irányba terelte. Ez az egyik és nem elhanyagolható forrása e társadalmak relatív előnyhelyzetének.” (Dungaciú 2000: 522)

Vagyis a Mitteleuropa projektet Dungaciú olyan eszközként értékeli, amelynek sikerült az integrációhoz szükséges tudati elemeket a nemzeti múltba lehorgonyoznia. Ezáltal a nemzeti, az etnikai tudat nem került összeütközésbe az integráció által támasztott követelményekkel, hanem „kéz a kézben haladnak Európába”. Ezt az integráció etno-polgári (*etno-civic*) modelljének nevezi.

Romániában más helyzettel állunk szemben. Itt a nemzeti és a polgári elemek közötti viszony diszjunktív. Az etnikai tudatról, ha az eddigieket összefoglaljuk, megállapíthatjuk, hogy mindaz, ami a társadalomban konszenzuális, szerződésen kívüli: olyan szimbólumok és hagyományok, amelyek a nemzet egésze osztozik. Dungaciúnál ebbe teljesen problémamentesen beletartozik „A” történelem is. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Dungaciú, hasonlóan a bukaresti mainstream legtöbb képviselőjéhez, nem tesz különbséget hagyomány és történelem között.⁵⁴ Vagyis a történelem domináns olvasatát reflektálatlanul elfogadja⁵⁵ Azt is tudjuk Mitteleuropa példájából, hogy a nemzeti tudat bizonyos mértékben, kellő beleérzéssel alakítható. A „civic

⁵³ A román értelmiség balkánhoz és balkanizmushoz való viszonya ellentmondásos. Általában nem tekinti magát a balkán részének, ha igen, akkor pedig leginkább egyfajta protektori szerepet képzel el.

⁵⁴ Mi magunk ebben a kérdésben Gyáni Gábor álláspontját képviseljük „Hagyomány és történelem nem ugyanaz tehát, bár egymással szoros rokonságban vannak, hiszen mindkettő nélkülözhetetlen az identitás megteremtéséhez és fenntartásához. Az énazonosság a hagyomány talaján, a hagyomány által megszentelt világ körülményei között eleve biztosított. Jóval kétségesebb viszont, hogy hagyomány híján is megteremthető-e bármiféle identitás, és megszilárdítható-e az énazonosság tudata. E munka elvégzésére hivatott a történelmi emlékezet azzal, hogy mindenféle emlékezhelyeket terem.” (Gyáni 2000: 83)

⁵⁵ Pontosabban hivatkozik arra a jogára, hogy elfogadhatja reflektálatlanul, ha épp ehhez van gusztusa.

culture”-ról, valamint a civil társadalomról pedig leginkább azt tudjuk, hogy az integráció (meg persze a demokratikus jogállam működésének) elengedhetetlen feltétele. Mit jelent hát a diszjunktív viszony? Azt, hogy ami Romániában jelenleg konszenzuális (nemzeti), vagyis igazán román az nem fér össze azzal, amit civic culture-nak vagy civil társadalomnak hívunk.⁵⁶

Szerzőnk látképét kezdjük a civil társadalommal. Ez szerint csak politikai toposz szintjén létezik, valódi megnyilvánulásai az elmúlt tizenegy év alatt nem voltak. A román társadalomban a civil társadalom fogalma külsődleges, nem veszi fel annak a közegnek az arcát, amelynek hordoznia kellene. Az állammal szemben nem tudott fellépni. Esetleg a nevében történtek politikai manőverek. A nemzeti tudattal pedig nem sikerült interakcióba lépnie. „Például a szociológiai felmérések eredményei rendre azt mutatják, hogy az egyház és a hadsereg azok az intézmények, amelyek a lakosság bizalmát leginkább élvezik. A „civil társadalom” ezzel szemben arra törekszik, hogy sorából kizárja azokat a szervezeteket, személyeket, amelyeknek ezekhez közik van. Vagy legalábbis megpróbálja tompítani azt az értékvilágot, amelyet képviselnek. Romániában a „civil társadalom” mintha ezek ellen szerveződne.” (Dungaciú 2000: 524) Ami civil társadalomnak nevezi magát az „senkié és semmié”, legalábbis a többségé nem, amellyel szemben megfogalmazza magát. Ami civic culture-nak nevezi magát az a román társadalom szempontjából egy sor absztrakt külsődleges érték, amely valahogy képtelen integrálni azt, ami nemzeti, sőt mintha ellene dolgozna. Mintha a román társadalmat akarná megfosztani etnikai karakterétől, mintha „de-kontextualizálni” akarná. Ennek a de-kontextualizációs játéknak a legfontosabb színtere a történelemhez való viszony. A közép-európai nemzeteknek sikerült megteremtenuk a maguk „EU-kompatibilis” történelmét, míg Romániában (Bukarestben) mintha a fejük tetejére álltak volna a dolgok. Míg egyik helyen a saját történelem nevében sikerül megvalósítani az integrációt, addig itt mintha a saját történelem ellenében történe meg. Romániában az integráció a „történelem terhére” valósul meg. És mindez a román szellemi élet egyik sarkalatos pontja. „Mintha sehol máshol a történelemhez való pozitív vagy tagadó viszony nem jelentkezne ekkora vehemenciával, ekkora spontaneitással. Vagy legalábbis kevés ilyen esetet ismerek. Egy történettudományi metodológia – mert ezt látom az alapoknál – már rég nem csupán szakmai megfontolás tárgyát képezi. Rég nem ennyi: olyan rács, amelynek segítségével a román intellektualitás besorolható az európai/nem európai, nyugatos/nyugat ellenes kategóriák valamelyikébe.” (Dungaciú 2000: 524) Ez a megosztottság azonban ne feledkezzünk meg róla, hogy Dungaciúnál csakis az értelmiségre és a politikai elitre vonatkozik. A nemzeti tudat elemeinek konszenzuális volta nem kérdő-

⁵⁶ Abban az értelemben, ahogy azt már Habermas kapcsán kifejtettük.

jeleződik meg: pl. az ortodox egyház illetve a hadsereg azok az intézmények, amelyekbe a „nép” bizalmát veti. Ezek negligálása csupán egyes, a civil társadalom nevében fellépő értelmiségiek praktikája. Hogy néz tehát ki a Dungaciu (és vele együtt a román szociológiai mainstream) olvasatában Románia releváns tagoltsága? Leszögezhetjük, szerinte nem két Románia létezik, mint azt Ovidiu Pecicanál olvashattuk. Csupán egy. Valójában nem létezik olyan Románia, amely a polgári individualizmust felfedezve „másfajta szolidaritás kialakítását keresi”, ez csupán egy politikai vállalkozás, amely *„folyamatosan arra kényszeríti a közösséget, hogy saját történelméért kérjen bocsánatot, (...) ezzel nem váltva ki egyebet, mint a közéletből való dezertálást, a civil szerveződésekben való visszahúzóódást”* (Dungaciu 2000: 526)

Összegzés

Több olyan felosztást láttunk tehát, amelyek Románia társadalmi terét (be)rendezik. Mindegyik szerint Romániában egyszerre van jelen a Nyugat és valami más. A transzilvanisták szerint a nyugatias (közép-európai) Erdély mellett ez a más a Regát. A liberális román értelmiség szerint az a Románia, amely még nem fedezte fel a polgári individualizmust, ezért a klánok és a nepotizmus szellemétől áthatott. Végül találkoztunk egy olyan véleménnyel, amely szerint a polgári tudat Romániában külsődleges, idegen, az etnikai tudattal, a román nép értékvilágával nem sikerült összeegyeztetni. Ez utóbbiak szerint a román nép alapvetően egységes, csak az értelmiségi szöcsatákban kerülnek egymással szembe az autochton értékeket védő „szlavofil utódok”⁵⁷ és a „nyugatos zapadnyikok”. A szövegelemzést akkor lenne érdemes folytatni, vagy újra kezdeni, ha mindez módszertanilag kiegészülne a politikai mező elemzésével.

Azt is láttuk, hogy a Közép-Európa konstrukció más-más visszhangot keltett a bukaresti centrumban és az erdélyi provinciában. Meg kell jegyeznünk, hogy az előbbi szellemi vitáiban nem jelentkezett központi kérdésként. Zárszóként ezzel kapcsolatban vázolnánk egy lehetséges értelmezési keretet. Ennek fogalmi struktúrája sok mindenben támaszkodik Kuczi Tibornak a hetvenes évek magyar szociológiájáról írott könyvére. (Kuczi 1992) (1) A fogalmi váz elemei a következők lesznek: a szociológia, mint a modernitáshoz kötődő diskurzus. (2) A modernizáció lehetséges útjai. (3) A szociológiák lehetséges viszonyai a különböző típusú modernizációs folyamatokkal.

⁵⁷ Ezek közül Ilie Bădescu érdemes megemlíteni, már csak azért is, mert helyzete meglehetősen „centrális” mivel a *Román Szociológiai Társaság* elnöke.

A szociológia, legalábbis, amit nagybetűs szociológiaként szoktunk emlegetni, a társadalom modernizációjához köthető diszciplína és diskurzus. Kuczi Tibor úgy fogalmazott, hogy a szociológia eszközrendszere olyan társadalmak elemzésére alkalmas, amelyek a hagyomány kötelező normativitásából kilépve helyet adnak a racionális belátásnak és cselekvésnek. Amikor döntési helyzetek keletkeznek.

A „racionalitás helye”, azonban nem egyértelműen meghatározott. Azt, hogy az általunk ismert régióban „fokozottan” így van, nevezhetjük akár a „kelet európai társadalomfejlődés sajátosságának” is. Arra gondolunk, hogy Kelet-Európa országaiban a modernizálódás (vagy amit mi eképp ismerünk) nem mindig a társadalmi folyamatokból spontán módon ki-növő eseménysor. Egyrészt perifériális helyzetünk miatt mindig a központ-hoz való felzárkózást jelent, s mint ilyenben, óhatatlanul benne van a mintakövetés motívuma. Másrészt letéteményese több esetben egy hatalmi elit, amely saját racionalitását Nagy Péteren keresztül Leninig és Alexandru Ion Cuzan keresztül Ceaușescuig, akár a társadalommal szemben is érvényesíti. A román szociológus hajlamos arra, hogy a hatalomhoz közeli társadalom-mérnökként értelmezze magát. A kritikai pozíció hiánya olyan probléma, amelyre Lőrincz D. József hívta fel figyelmünket⁵⁸. Szerinte a román társadalomtudós számára az ellenzéki szerep eleve értelmetlen. A szociológus feladata – a román szociológiai hagyományban – ugyanis a társadalom jobbá tétele. Ez csak abban az esetben lehetséges, ha a szociológus a hatalom közelében van, legalábbis tanácsadói minőségben.

Kuczi a hetvenes évek magyar szociológusát egészen másfajta helyzetben láttatja, olyanként, aki a hatalom modernizációs projektjével éppen a modern társadalom utópiáját állítja szembe. Ezt a problematikát az immanens és transzcendens racionalitás párosán keresztül teoretizálja. Az immanens racionalitás nála Weber „szubjektív, szándékolt értelme”. Olyan ésszerűség, ami az egyéni cselekvés szintjén mutatható meg. Ez a racionalitás nem makro-szinten keresendő, nem valamiféle objektív, kontextus-mentes ésszerűség. A racionalitás e módszertanilag individualista perspektívában alapvetően az egyéni cselekvésből eredeztethető. Ennek legplasztikusabb kifejeződése a közgazdaságtan individualista emberképe, aki hagyományoktól, normáktól emancipáltan saját racionális önértékét követve nyilvánul meg. A transzcendens racionalitás Kuczinál abban az értelemben mögöttes, hogy nem a konkrét cselekvési aktusokhoz, nem az egyéni cselekvőhöz rendelhető. Minden az egész (modernizációs projekt) fényében nyeri el értelmét. A racionalitás egyetlen hatalmi centrumban, a modernizálni kívánó elit kezében összpontosul. Kuczi szerint a hatvanas-hetvenes évek magyar szociológiájá-

⁵⁸ Lásd Lőrincz e kötetbeli írását.

nak kritikai pozíciója abban állt, hogy egy módszertani individualista perspektívából a hatalom transzcendens racionalitásával a társadalmi szereplők megnyilvánulásaiban rejlő immanens racionalitást állította szembe. A szociológia kritikai potenciálja, egy felülről való modernizációs kísérletet megvalósító hatalommal szemben, tehát a módszertani individualizmusban, a társadalomban működő „rész racionalítások” felmutatásában, és a modernizációs ideológiával való szembeállításukban áll. Ha úgy tetszik, a társadalomban rejlő spontán modernizációs folyamatokat mutatja fel a szintén modernizáló hatalom ellenében. A spontán modernizációs folyamatok, a modern társadalom utópiája kapcsán önkéntelenül is a Közép-Európa projekt jut eszünkbe: egy olyan konstrukció, amely képes volt Dungaciu szavaival élve az európaiságot (modernitást) a társadalmi tudat mélyrétegeiben lehorgonyozni.

Van azonban a szociológiának egy másik hagyománya is: a módszertani kollektivizmus számára a racionalitás makro-szinten helyezkedik el, az egész és nem a rész sajátja. Könnyen belátható, hogy mit jelent a makro-szintű racionalitás egy centralizált hatalmi berendezkedést felmutató, ugyanakkor modernizálódni kívánó országban. A módszertani kollektivizmust felvállaló szociológus számára logikus lépésnek tűnik, hogy elemző apparátusát a hatalmi centrum rendelkezésére bocsássa. Ebben a perspektívában ugyanis a hatalmi centrumtól, a racionalitás letéteményesétől való függetlenség elve értelmetlen. A román szociológiai hagyományban nem hangsúlyos a módszertani individualizmus. A két világháború között a szociológia – a többi társadalomtudományhoz hasonlóan – a fő kérdésre, a nemzetállam konszolidációjára kereste a választ. A legbefolyásosabb Gusti is a nemzet szociológiájáról beszél. Gustinál a megértés egy kollektív szubjektumhoz rendelhető. Az a szubjektív tényező, ami a magyarázat menetét vezérli: a nemzet. A Gusti-féle gondolkodás teljes fogalmi fegyverzete arra szolgál, hogy pontosítsa e szubjektum (nemzet) minőségi meghatározottságait. Állításunk szerint tehát a román szociológiai hagyomány módszertani kollektivizmusába eleve be volt kódolva a kritikai álláspont hiánya, és egyben az is kétséges számunkra, hogy képes lesz-e a román társadalomban kétségtelenül meglévő tényleges modernizációs és individualizációs tendenciákra rámutatni, hogy ezzel is segítsen bevinni a nemzeti sajátosság mibenlétéről folytatott vitákba az olyannyira áhított individuális-polgári elemet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Altera 1–13

RCS 1994–2000

Adreescu, G. 1998 „De la problema transilvană la problema europeană” (Az erdélyi kérdéstől az európai problémáig) in *Altera* 8.

Bădescu, I. 1984 *Sincronism european și cultură critică românească. Contribuții de sociologie istorică privind cultura modernă românească*, (Európai szinkronizmus és román kritikai kultúra. Történelmi szociológiai hozzájárulások a modern román kultúra értelmezéséhez) București: Editura Științifică și Enciclopedică.

Bădescu-Zamfir-Zamfir (coord) 2000 *Starea societății române după zece ani de tranziție* (A román társadalom tíz év átmenet után) București, Expert.

Csigó, P. 1998 „A gazdasági stabilizációs diskurzus – a konszolidáció diskurzusa”, *Szociológiai Szemle* 3.

Bourdieu, P. 1998 „Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához” in Wessely, A. (szerk.) *A kultúra szociológiája*, Osiris-Láthatatlan Kollégium: Budapest.

Capelle-Pogăcean, A. 1998 „Chestiunea transilvană – dimensiune etnică și teritorială” (Az Erdély-ügy területi és etnikai vetülete), in *Altera* 8.

Dungaci, D. 2000 „Conștiința etnică, conștiința civică și integrare europeană” (Etnikai és civil tudat az európai integrációban) in Bădescu-Zamfir-Zamfir 2000.

Foucault, M. 2001 *A tudás archeológiája*, Atlantisz: Budapest.

Grünberg, L. 1996 „Stereotipuri de gen în educație: cazul unor manuale de ciclu primar” (Nemi sztereotípiák az oktatásban: az elemi iskolások tankönyveinek esete) in RCS 4.

Gyáni G. 2000 *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Napvilág: Budapest.

Habermas, J. 1995 „Citizenship and National Identity. Some Reflexions on the Future of Europe” in Dahbour (ed.) *The Nationalism Reader*, New Jersey.

Hexter, J. H. 1967 “*The rhetoric of history.*” in *History and Theory*, VI, 1.

Huntington, S. P. 1999 *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa: Budapest.

KAM 1996 *Egy más mellett élés*, Pro-Print: Csíkszereda.

Koselleck, R. 1997 *Az aszimmetrikus ellentétfogalmak történeti-politikai szemantikája*, Jósöveg: Budapest.

Kuczi T. 1992 „Szociológia, ideológia, közbeszéd”, in Kuczi – Becskeházi: *Valóság* '70, Scientia Humana: Budapest.

Kuhn, T. 1999 *A tudományos forradalmak szerkezete*, Osiris: Budapest.

Larionescu, M. 2001 „The State of the Romanian Sociology since 1989” Draft, Collegium Budapest.

Lengyel Gy. 1995 „A kelet-európai gazdaságszociológiáról” in *Szociológiai Szemle* 4.

Magyari N. 1999 „Előszó helyett: Mi(lyen) a szociológia ma? És mire való?” in *WEB*.

Mihok, B. 1996 „Situația romilor din județul Mureș și elaborarea unor strategii de sensibilizare” (A Maros megyei romák helyzete és néhány figyelemfelkeltő stratégia kidolgozása) in *Altera* 6.

- Molnár G. 1998 „Az erdélyi kérdés” in *Altera* 8:42–66.
- Molnár G. 1999 „Még egyszer az erdélyi kérdéstről” in *Magyar Kisebbség* 2–3.
- Patapievici, H.-R. 1997 *Politice*, (Politikák) *Humanitas*, Bukarest.
- Pecican, O. 2000 „Műhelygyakorlatok” in *Beszélő* 9–10.
- Fati, S.: „Regionalism prin descentralizare sau criză prin fragmentare?” (Regionalizmus decentralizáció által avagy válság töredezettség révén?) in *Altera* 10.
- Said, E. 1999 *Orientalizmus* Európa: Budapest.
- Schöpfli, Gy. 1997 „Civil society, Ethnicity and State: a treefold relationship” Konferenciaszöveg: „Civil Society in Austria”, Bécs 1997. június 20–21. <http://www.ssees.ac.nk/gsl.htm>
- Zeletin, S. 1927 *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române* (Neoliberalizmus. Tanulmányok a román polgárság történetéről és politikájáról) București.

Háborús szociológia vagy a háború szociológiája

A tudomány és az egyetem helyzete Szerbiában

HORVÁTH GYÖRGY

A 19. század egyik legelmaradottabb európai országában még ebben az időszakban sem alakult ki olyan tudományos-egyetemi rendszer, mint amilyen Nyugat-Európában már több száz évvel korábban. Emiatt a szerb értelmiség főképpen az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között formálódott ki.¹ A fejlett gazdaság, városok és közélet nélküli társadalomban nem léteztek olyan tradíciók, amelyekre ráépülhetett volna a modern egyetemi oktatás. A *Belgrádi Egyetemet* 1905-ben alapították meg, de igazi jelentőségre csak a második világháború után tett szert: amíg 1945-ben még csak nyolc fakultása volt, addig 1988-ban már huszonnégy. A *Belgrádi Egyetem* emellett létrehozója az újvidéki (1960), niši (1965), priština (1970) és kragujeváci egyetemeknek is (1976), amelyek szintén erős ideológiai ellenőrzés alatt álltak és állnak. A királyi Jugoszlávia is számtalanszor sújtott le elsősorban az egyetemista mozgalmakra, 1940-ben itt is bevezették a *numerus clausus*-t a zsidó származásúakkal szemben. A kommunista hatalomátvétel után pedig a „polgári elemekkel” számolnak le, de a Sztálin vezette szocialista blokkal való összetűzés (1948) után, a többi szocialista országtól eltérően, ez az ellenőrzés már kevésbé formális és merev, ám itt is voltak tisztogatások, illetve pozitív diszkriminációt alkalmaztak a munkás- és a paraszti származásúakkal szemben. A „szocialista öngazgatás” szakaszában, 1963 után az egyetem a jugoszláv modernizáció egyik kulcsszereplőjévé vált: a nagyszámú egyetemi végzettségűekre nemcsak az új gazdasági mechanizmusok miatt volt szükség, hanem az is állítható, hogy az egyetem széles körben vált a mobilitás legfontosabb intézményévé, nyitottsága pedig a jugoszláv szellemi megújulás, a nyugathoz való felzárkózás egyik alapját jelentette egészen 1968-ig, amikor heves egyetemista tüntetésekre került sor, főleg Belgrádban, de másutt is. Tito az egyetemisták mellé állva, őket ki- és felhasználva számolt le ellenfeleivel. A neomarxista egyetemi mozgalmat egyre keményebb

¹ A jugoszláviai és szerbiai egyetemek történetéhez lásd Gabrić-Molnár 1996, Milosavljević 1996, Popov 1996 és Stanković 1983.

eszközökkel kezdte elrettenteni a hatalom, miután kétségtelenné vált, hogy az egyetem a kulturális és politikai események fő színtere. A polemikus, erősen politizáló, gyakran „balról” kritizáló egyetemi lapokat betiltották már 1968 előtt is. A filozófiai, szociológiai, politológiai témákkal foglalkozó *Student* (Egyetemista), *Susret* (Találkozás), *Vidici* (Szempontok) és *Frontis-terion* nemcsak a „bürokratikus szocializmus” ellen küzdött, de az egyetem autonómiájának szélesítése mellett is. Több bírósági tárgyalásra került sor, ahol egyetemi professzorokat is elítéltek, az „ideológiai vezetők” közül többeket eltávolítottak az egyetemekről, de volt, akit letöltendő börtönbüntetésre ítélték, mint Mihailo Đurićot; a belgrádi *Filozófiai Kar* nyolc professzora ellen pedig hét évig folyt a kampány eltávolításuk érdekében, és szkupstinai döntéssel (!) maradhattak végül a helyükön.

Az 1968 és 1972 között zajló politikai harc végül az ortodox kommunisták győzelmével ért véget, ekkor a nacionalisták mellett a liberálisok/reformkommunisták (akiknek java az egyetemi mozgalmak újbalszélá-
hoz állt közel) is teljesen háttérbe szorultak. A nyolcvanas évek közepéig az egyetemeken és a tudományban maximálisan érvényesült a hatalom által diktált ideológia, ami a tanrendekben is megmutatkozott: így például szociológia helyett minden karon ismét marxizmus-leninizmust oktattak. A gazdasági válság miatt a hetvenes évek végétől kezdve az amúgy is meglévő pénzügyi ellenőrzés által még nagyobb válságba kerültek az egyetemek, és különösen a humán területeken vált nyilvánvalóvá, hogy csak az „ideológiailag megfelelő” emberek kutathatnak és publikálhatnak. A pénzügyi szankciók mellett a másutt is jól ismert módszer, a „káderpolitika” vált az egyetem meg-
regulázásának eszközévé.

Tito halála után az újraébredező nacionalizmus eleinte – a vallási és az irodalmi mellett – éppen a tudományos nyilvánosságon keresztül jelentkezett. Ennek kicsúcsosodása a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) híres-hírhedt, 1986-ban nyilvánosságra hozott Memoranduma volt, amely a hamarosan hatalomra kerülő (1987–88) Slobodan Milošević nacionalista és populista ideológiájának alapjává vált.

Az 1991-től, a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk messze-
menőleg kihatottak az egyetemek életére. A legnagyobb rendszerellenes tüntetések gyakorta indultak éppen a *Belgrádi Egyetemről*, ami ellen Milošević, érzékelve az egyetem fontosságát, brutális rendőri repressziót alkalmazott. A kérdést azonban csak 1998-ban „oldotta meg” az új egyetemi törvénnyel², mely maradék autonómiájuktól is megfosztotta a kormány közvetlen hatáskörébe kerülő oktatási intézményeket és kutatóintézeteket.

² A Szerb Köztársaság Népszkupstinája 1998. május 26-án fogadta el *Az egyetemről szóló törvényt*. A törvénytervezetről szóló sajtóvitáról, illetve magáról a törvényről különszámot jelentetett meg a *Nova Srpska Politička Misao*, lásd Cvetković 1998.

A szerb szociológia öröksége

A szerbiai szociológia valamelyest később vált tudományos diszciplinává, mint más (kelet)európai országokban. Az előfutárok közül a nyelvújító Vuk Stefan Karad ícot kell kiemelni, aki elsősorban a falusi nép életét tanulmányozta. (Kostić 1987) A század első évtizedeiben a Jovan Cvijić által művelt „szociológiai-földrajzi” irányzat volt az igazi bevezető, Cvijić érdeklődésének homlokterében a természet társadalomra gyakorolt hatása állt. A falu és város (a közösség és a társadalom) problémája képezte Tihomir Đorđević munkásságának középpontját, Jovan Skerlić pedig a szerb politikai mítoszokkal, nemzetkarakterológiával foglalkozott. (Čolović 1997) A közép-kelet-európai országok javához hasonlóan a két világháború között itt is a falukutatóból született meg a szociológia, a *Belgrádi Egyetem Jogi Karán* 1935-ben megalakult *Szociológiai Tanszéken* Sreten Vukosavljević vezetésével művelték egyedüli irányzatként a faluszociológiát (Kovács 1984). Az első társadalomtudományosnak tekinthető folyóirat a *Društveniivot* (Társadalmi élet) volt (1920–21, 1930), a harmincas években pedig már három folyóirat is működött: a *Pravna misao* (Jogi gondolat) 1935–41, a *ivot sela* (A falu élete) 1936 és a *Društveni pregled* (Társadalmi szemle) 1937. 1935-ben jön létre az első szociológiával is foglalkozó társaság, mely 1938-ban már mint a *Szociológiai és Társadalomtudományos Társaság* indítja el a *Sociološki pregled-et* (Szociológiai szemlét). (Vukotić 1994a)

A szerény előtörténethez tartozik a második világháború utáni tizenöt év is, amikor főképpen a történelmi materializmus adaptálásával próbálkoztak a zömmel filozófiai, esetleg jogi szakképzettséggel bíró szociológusok (Jugoszláviában a szociológiát sokkal kevésbé bélyegezték meg „burzsoá tudományként”, mint más szocialista országokban, ettől azonban nem fejlődött gyorsabban). 1956-ban jött létre a Jugoszláv Filozófusok és Szociológusok Egyesülete (saját folyóiratot is indítva), majd 1960-ban az önálló Jugoszláv Szociológusok Egyesülete. 1959-ben indult el a szociológusképzés is. 1961-ben indítja újra a *Sociološki pregled-et* a *Szerbiai Szociológusok Társasága*. 1920 és 1994 között a volt Jugoszlávia területén ötvenöt szociológiai jellegű folyóirat indult el, ebből Szerbiában huszonhét jelent meg. (Vukotić 1994) Természetesen e számszerűségből nem sok minden következik, legalábbis nem feltétlenül a társadalomtudományos élet intenzitása és színvonala. Az egyik ok abban is kereshető, hogy a titói rezsim előszeretettel igyekezett biztosítani a szakmai csoportoknak a tudományos lapok létrehozását, részben éppen azért, hogy inkább itt publikáljanak, mint a szélesebb nyilvánosságban.

Tény, hogy a szociológia a második világháború után itt sokkal autonómabb módon fejlődhetett, mint más szocialista országokban, s nem minősítették

polgári (és így meghaladott) tudománynak. Erős marxista illetve baloldali hatás alá került, de mivel a könyv- és folyóirat-behozatal terén a cenzúra alig létezett, a jugoszláviai szociológia sokkal szervezettebben kapcsolódhatott a nemzetközi tudományos élethez. A hatvanas években igen gyorsan levetette magáról a történelmi materializmus kényszerzubbonyát, és a szociológia létjogosultsága többé már nem válhatott vitakérdéssé. Az újbaloldali trendekhez hozzátapadva kritikái jelleget öltött, igaz, a leghíresebb *Praxis-kör* „balról előzte” a hivatalos marxista irányzatot is.

Az aranykornak tartott hatvanas években – különösen Belgrádban, ha Zágrábhoz és Ljubljánához viszonyítjuk – inkább elméleti kérdésekkel foglalkoztak, aminek egyik oka az volt, hogy a hatalmi szervek nem adtak pénzt komoly terepkutatásokra. Egyedül a közvélemény-kutatás terén történt jelentős előrelépés, pont azért, mert a Jugoszláv Kommunista Szövetségben felismerték ennek gyakorlati jelentőségét. Az első kutatást a *Társadalomtudományi Intézet* és a *Borba* (Harc), a párt központi napilapja együtt végezte el 1962-ben. A hetvenes évekbeli tengődés után 1985 és 1990 között újul meg a közvélemény-kutatás, amikor a JKSZ a kialakuló válság miatt újra igényli az adatokat. Több mint ötven monográfiát és tanulmánykötetet, száz tanulmányt publikáltak a szerb szociológia élvonalába tartozó, a központban dolgozó kutatók. (Bačević 1994) Mindezt azért kell kiemelnünk, mert komolyabb és nagyméretű terepmunka, szociológiai kutatások nem folytak Szerbiában, valójában csak az elméleti „íróasztal”-szociológia dívott, és dívik jelenleg is.

A mai napig még egy fontos „örökség” jellemzi a szerbiai szociológiát: a szociológus politikához való viszonyulása. E téren a régi törésvonalak mentén maradt, szinte ugyanolyan a megoszlás. A hatalomnak való behódolás vagy a hozzá való kritikus hozzáállás jelenti a két pólust. Az ötvenes években ugyan még csak volt párteberek engedhetik meg maguknak azt, hogy nyilvánosan kritizálják a pártot és a rendszert (ezek között a legfontosabb Milovan Đilas volt, akinek *Új osztály* című könyve lényeges, újszerű szociológiai megállapításokat is tartalmaz az új elit, de például a szocialista nyilvánosság témakörében is). A hatvanas években a szociológusok, a filozófusok és a jogászok azok, akik egyre hevesebben utasítják el a dogmatizmust, a kizárólagosságot; történelmi materializmus helyett szociológiával és filozófiával akarnak már foglalkozni. Igaz, hogy e kritikák zömében „belsőek”, azaz az „emberarcú szocializmuson” belüliek maradtak; a rendszer totalitárius volta miatt e kritikának skolasztikusnak kellett lennie (azaz folyamatosan a marxizmus klasszikusaira kellett hivatkozni). Az újraébredő nacionalizmus kapcsán elsőként próbálták e problémákat vizsgálni, de egyesek még a pártvezetők személyi kultuszát is bírálni merészték. A kritizálható témák köre azonban szűk: amikor a már említett Mihailo Đurić az állam és a nemzeti viszonyok kapcsolatát kezdte el

nyilvánosan elemezni és bírálni – eközben olyan megállapításokat téve, amelyek a nyolcvanas években köszöntek vissza (ti. hogy Jugoszlávia konföderalizálásával a szerbek veszélybe kerülnek) –, börtönben kötött ki. (Mitrović 1993) Az 1972-es fordulat után a nyolcvanas évek elejéig, szem előtt tartva ezeket az eseteket, senki sem mert ilyen témákkal előhozakodni. A szociológusok lázadása azt is eredményezte, hogy később senki sem mert érzékeny témákkal foglalkozni. A nemzeti kérdésről ugyan jelentek meg könyvek (az ismertebbek közül a horvát Stipe Šuvar vagy a szerb Dušan Janjić tollából, illetve több tanulmánykötet), amelyek egyaránt Marx-Engels-Lenin szemüvegén keresztül láttatták a problémát.

A marxista örökség máig erősen kitapintható a szerbiai szociológiában. A hivatalos tankönyvek java a régi marxista terminológiát használja; a fő mű itt a *Természettudományi Kar* „szociológusprofesszorának”, Mira Markovićnak (Milošević feleségének, aki egyébként a szélsőbaloldali Jugoszláv Egyesült Baloldal elnöke is) *Sociologija* c. tankönyve, amelyhez a tankönyvíróknak idomulniuk kell. Egy 1995-ben Belgrádban megtartott konferencián – melyen az orosz vendégek mellett a hazaiak közül több, nem csak Szerbiában elismert, ellenzékinek számító szociológus is részt vett (pl. Vladimir Goati, Srećko Mihailović, Silvano Bolčić vagy Zagorka Golubović) –, s amelynek témája „A rendszerváltást átélő társadalmak céljai és útjai” volt, többen is, így Mihailo Marković, a SANU Memorandumának egyik alkotója, Milošević ideológusa, a szocializmus visszatérésének lehetőségét tárgyalták. Marković például a „nyugati hatalmi központok” által preferált liberális kapitalizmus meghaladottságáról beszélt, örömet fejezve ki, hogy Szerbia – ahol a szociális háló is megmaradt (!) – nem ment be e „történelmi zsákutcába”, mint a többi poszt-szocialista állam. (Marković 1996)

A nyolcvanas évek legelején, a sokasodó társadalmi problémák „orvoslására” 1983-ban létrehozott, ún. Krajger-bizottságba ugyan bevontak egyes szociológusokat – mintegy rehabilitálva a szakmát (amelyet egyesek a válsággal való foglalkozás miatt szociológiáról átkereszteltek „krizológiára”) –, ám a kritikai orientációjú szociológusokat, akik közül többen fél-disszidens állapotban dolgoztak, már nem. (Mitrović 1993) Ekkor vitáztak az „önigazgatású szocializmus válságáról” is. Alap kutatások nélkül ezek az elmékedések eleve kudarcra voltak ítélve: a nyolcvanas évek szociológiája még mindig osztályokban gondolkodott, a nemzeti kérdés vizsgálatával pedig sokkal kevésbé törődtek. Az e témával foglalkozók látókörébe csak a kosovói kérdés került.³

³ Még a Nobel-díjra jelölt közgazdász, Branko Horvat is szentelt e témának egy könyvet (*Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus, 1986.). Az egyik legsokoldalúbb többnyelvű tanulmánykötet Ljubljánában (!) jelent meg: szerk.: Gaber, S. – Kuzmanić, T. 1989, 1989: *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.

A nyolcvanas évek végén a dezintegrálódó folyamatok megjelentek a jugoszláv szociológiában is, a korábban viszonylag összetartó szociológusok – a már meglévő ortodox marxista és újbaloldali, kritikai orientáción felül – nemzeti szempontból is mindinkább megosztottá váltak. Az egykori Jugoszlávia több szociológusából politikus, elnöki tanácsadó stb. lett, úgy Tudman Horvátországában, mint Szerbiában.⁴ A szakma újraprofesszionálódása helyett annak átpolitizálódása ment végbe.

Látták-e, hogy jön?

Az 1991-ben kitört háború természetesen a szociológusokat is sokkolta, hiszen – ahogyan azt egyesek amúgy feladatuknak vélték volna – nem látták előre a történések ilyen menetét, pontosan úgy, ahogyan a szocialista országok szociológusai sem látták, hogy jön a rendszerváltás.

Az 1992 júniusában, a *Szerbiai Szociológiai Társaság* „Társadalom és háború – a társadalom a háborúban” című konferenciáján az egyik legismertebb ellenzéki szociológus, Nebojša Popov azt állította, hogy *„Ez a háború csak a triviális szociológiát lepte meg, amely sohasem foglalkozott a különbségekkel, a vitákkal és a konfliktusokkal, illetve mindazzal, ami valójában a háborúba vezet.”*⁵ Többen is hivatkoztak arra az 1989-es zágrábi konferenciára, ahol a jugoszláviai szociológusoknak a következő kérdést tették fel: *„Őn hogyan látja, milyen módon fognak az aktuális jugoszláviai konfliktusok megoldódni?”* A harminc válasz közül legtöbben, tizennyolcan a status quo-t „látták előre”, hatan pedig a demokratikus megoldást; ketten a kommunista párt demokratikus centralizmusában bíztak, ketten más adminisztratív megoldást vetítettek előre, ketten pedig Jugoszlávia szétesését, önálló köztársaságok létrejöttét prognosztizálták. Noha a válaszok között fel volt tüntetve a polgárháború, a terrorizmus, az erőszak mint lehetséges kimenetel, ezeket senki sem választotta. Azaz a társadalomtudósok közül senki sem „látta előre” a háborút, „*azért, mert nem látták azokat a társadalmi folyamatokat sem, amelyek a háborúig vezettek*”. (Bolčić 1992) Itt persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy senki sem szereti a legkatasztrofálisabb kimenetelt prognosztizálni.

⁴ Szerbiában a már említett Mihailo Marković vagy éppen Mirjana Markovićon, a First Lady-n kívül több „kritikai szociológus” is a politikai pályára lépett: Vesna Pešić, Dušan Janjić, Ognjen Pribičević stb. Az ellenzéki szociológusok többsége viszont leginkább civil szervezetekben hallatta hangját. 1992-ben a Szerbiai Szociológiai Társaságból kizárták Vojislav Šešeljt, a szélsőjobboldali radikális párt vezérét (volt kormányalelnök), „alkotmányos, morális és szakmai normák megsértése miatt is”. Šešelj erre kijelentette, hogy ő sohasem volt tagja a Társaságnak.

⁵ Idézi Mad galj- akula 1993.

1993 augusztusában a *Sociološki pregled* aztán éppen e témában tette fel a körkérdést több ismert szociológusnak: *miért nem látták előre a szociológusok a társadalmi válság ilyen katasztrofális kifejlődését?* A vitában a már többször is idézett Milovan Mitrović fejtette ki a legmarkánsabb véleményét. Szerinte a szerbiai szociológusokat semmifajta felelősség sem terheli az előrelátás hiányáért, mert egyfelől nem is az előrelátás a dolguk, másfelől pedig a szociológusok felelőssége (ami, mint látjuk, Mitrovićnál mégis megjelenik) sokkal kisebb, mint a jogászoké, a közgazdászoké és a történészeké, akik sokkal nagyobb befolyással bírtak a szocialista Jugoszláviában. Mitrović azt sem érti, miért akarnak felelősséget vállalni társai: „*Lehet, hogy a szerb szociológusok a szerb (kis)polgári értelmiség tipikus képviselői, akikre jellemző az a mazochista szindróma, hogy nagylelkűen magukra vállalják mások bűneit.*” Majd a nacionalista kliséket kezdi el felmondani: „*A korábbi időkért a szerb szociológusokat egyedül egy dologért terheli felelősség – és ma erről már van értelme beszélni –: elsősorban a szerb nemzet, a szerb állam és a szerb társadalom sorsa iránt*”, hiszen a szerb szociológusok a maguk Jugoszlávia iránti lojalitásukkal elfeledkeztek e „feladatukról”. (Mitrović 1993) Mitrović véleménye tipikusnak mondható a szerb értelmiségi közeg nagyobbik részében: először elvetnek minden felelősséget, miközben egy lépéssel később már a szerb nemzet, a szerb állam iránti felelősségükről beszélnek.

A *Sociološki pregled*-ben, a kritikai gondolkodású szociológusok folyóiratában Mitrović véleményével viszonylag egyedül maradt. Silvano Bolčić szerint a felelősség reálsan kicsinek mondható, noha most a „szociológusok felelősnek érzik magukat”. Szerinte az a probléma, hogy nem rendelkeztek biztos, elméletileg rendezett szociológiai ismerettel a jugoszláviai mindennapokról; továbbá a szakma nem volt elég intézményesített, kimaradtak a döntéshozatalból is. (Bolčić 1993) A „veteránok” közül Zagorka Golubović viszont azt állította, hogy a jugoszláv szociológusok tudatában voltak a társadalmi ellentmondások súlyának, és rámutattak a nemzetek közötti konfliktusok kiéleződésére is, ugyanakkor a hetvenes években a szociológusok java nem állt ellen a Tito-rezsim tisztogatásainak, a karrierért és a viszonylagos anyagi jólétért cserébe lemondtak a kritikus hangról. Golubović szerint a szociológusok minden más értelmiséginél felelősebbek azért, hogy a felélénkült nacionalizmust tolerálják (ha nem is fogadják el), „*mert mi vagyunk a leginkább arra hivatottak, hogy megmagyarázzuk az aktuális történelmi események okait (...), és a populáció többi részétől eltérően nem hivatkozhatunk arra, hogy semmiről sem tudtunk*”. (Golubović 1993) Ugyanő lényegében a már említett 1992-es konferencián is ugyanezt mondta: „*Kötelességünk, hogy leleplezzük a hazugságokat, hogy megtaláljuk*

a nacionalista fundamentalizmus gyökereit, és rámutassunk a nemzeti érzés és a nemzeti identitás igénye közötti lényeges különbségre (...). Nemzeti hovatartozásunk nem lehet hatással kutatómunkánkra.” Majd felhívta a jelenlévők figyelmét arra, hogy „szálljanak magukba”, s nézzék meg, mit mulasztottak el megtenni, s mit kellene a jövőben tenniük ahhoz, hogy hozzájárulhassanak a társadalom megújulásához. (Golubović 1992)

Mladen Lazić, aki a kilencvenes években egyedülként tudott nagyobb empirikus kutatást vezetni, pedig azt válaszolta, hogy Szerbiában legfeljebb szociológusok vannak, szociológia nincs (és ez szerinte így volt korábban is, de így lesz a jövőben is). Ennek okát az előtörténetben látja: a hatvanas-hetvenes évekbeli expanzió (új katedrák nyitása, az egyetemisták számának hirtelen megugrása) megnövelte a szakmailag alkalmatlan tanároknál végzett diplomások számát, miközben az igazi szakemberektől megtisztították az egyetemeket és kutatóintézeteket. A szakma atomizálódott, az egyedül vagy kis csoportokban dolgozó szociológusok nem tudtak egy-egy területet megfelelő módon lefedni. A nyolcvanas évek végén, amikor Horvátországban már tudtak egy felmérést készíteni az ottani nemzettudatról, a szociológusokból előjött a „felvilágosító szándék”. Ekkor már zajlott a szerb-horvát médiaháború, de a szakma képtelen volt magát ettől távoltartani, a felmérés eredményeit nem a tudósközösségen belül vitatták meg, hanem laikusok előtt (és teljesen tudománytalanul). Az a kevés empirikus eredmény is az analitikusok prédájává vált, rajtuk keresztül pedig a politizálóké. (Lazić 1993)

Mint láthatjuk, e vita során érzékelhető a szakma bizonyos szintű önreflexivitása. A „láttuk-e, hogy jön?”, illetve a „miért nem láttuk, hogy jön?” kérdésre igen szerény válaszokat tudtak adni (talán Lazićot leszámítva). Megfigyelhető a szociológusok végzetes megosztottsága: az egyik oldalon áll a Mitrović-féle nacionalista diskurzus, ahol a szociológus nem felelős a háború kitöréséért, viszont felelős nemzete iránt. A másik oldalon áll a „liberális” Golubović-féle mondanó, ahol van felelősségvállalás, de a szociológia, a szociológus fő feladatát szintén a nemzeti, a nacionalizmus terén képzei el. A Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Latinka Perović (és mások által is) meghatározott kört (melyről még lesz szó a *Republika* c. folyóirat kapcsán) azért szükséges jellemezni, mert reformkommunista múltjuk és jelenlegi konzervatív liberalizmusuk szintén a *nemzetibe* torkollik: e kör sem tudott teljesen kiszabadulni abból az ideológiai hálóból, amely rátelepedett és lefojtotta a szerbiai nyilvánosságot (ezen belül a tudományost is). A szociológiát „felfalta” az értelmiségi diskurzus, a szociológiai fogalmakat „puhább”, esszéisztikusabb, illetve más tudományokból kölcsönzött fogalmak váltották fel, noha a „feladat” maradt: leírni a társadalmat.

A szociológia mai helyzete

A mai szerbiai szociológia – legalábbis az általam megkérdezett, Budapesten dolgozó szerb szociológusok szerint – provinciális, elmaradott. A *Belgrádi Egyetem Bölcsészkarán* kívül szinte mindenütt ortodox illetve álmарxista szociológusok uralják a terepet. A tankönyvek elmaradottak, a dogmatikus marxizmus fogalmi apparátusával dolgoznak. A tankönyvek üzenete szerint a kelet-európai rendszerváltozások csődbe mentek, ezért a szocializmus a lehető legjobb megoldás. A szociológiai elméletek nagy részét „reakciónak” tartják, illetve „tudományosakra” és „áltudományosokra” osztják azokat. A *Közgazdasági Karon* használt szociológia-tankönyv „Az aktuális nemzetek közötti válság Jugoszlávia területén” c. fejezete mudzsahedineknek nevezi a bosnyákokat, usztasáknak a horvátokat. A diákok alighanem jogosan panaszkodnak az oktatás színvonalára: például az egyik egyetemi jegyzet szerint Werner Sombart és Alfred Weber nem mások voltak, mint Max Weber követői.

A NATO-bombázások alatt és után különösen átpolitizálódott a „szociológia”. A már többször említett *Közgazdaságtudományi Kar* rektora, a szociológus Vljako Petrović nemrégiben írt „tanulmányában”, mely az *Ekonomski anali*-ban, a közgazdaságtudományi szakfolyóiratban jelent meg, Allbright-ról, az USA külügyminiszteréről azt írja, hogy „lopós zsidó családból származik”; Clinton „szexuális frusztrációit éli ki Jugoszlávia ellenében”; Blair szerelmes Clintonba; Chirac pedig neofasiszta. Elképzelhető, hogy ilyen hangulatban hogyan lehet dolgozni, ha a kollégáktól is megkövetelik a hasonló megnyilatkozásokat (a szakmai munkát sokkal kevésbé).

A társadalomtudományos kutatások terén különösen érezhető a külföldi segítség elmaradása és az együttműködés, a kapcsolatok hiánya, hiszen az 1991 decemberében, az ENSZ által bevezetett zárlat nemcsak a gazdaságra terjedt ki, s egyes elemei ma is érvényben vannak. Elsősorban az alapítványok helyzete nehezült meg, már abból a szempontból is, hogy az állami szolgálatban lévő egyetemi tanárok és kutatók büntetésre számíthatnak, ha olyan alapítványok segítségét veszik igénybe, mint például a *Nyílt Társadalomért Alapítványát* (azaz a *Soros Alapítványát*). Így Szerbiában nehezen vetődik fel az a probléma, mint ami Magyarországon a rendszerváltás óta jelen van, ti. hogy a fejlett, nyugati világ gyarmatosítóként viselkedik-e és kulimunkákra használja-e fel a helybéli humán erőforrást.

A pénzhiány és az átpolitizált szituáció miatt nagyobb szociológiai kutatás nem folyt a kilencvenes években. Csupán Mladen Lazić készíthetett két nagyobb rétegződés- és elitkutatást, az elsőt 1993-ban, a másodikat 1997-ben (csapatába Slobodan Cvejić, Danilo Mrksić, Stjepan Gredelj és Slobodan Antić tartozott). Ezek alapján születhetett pár fontos tanulmány

a vállalkozókról, az elitről, a menekültekről, a munkanélküliekről és általában a társadalmi struktúráról.⁶

Az ilyen jellegű kutatásokat azonban nem csak a pénzhiány vagy a szakmai kompetencia hiánya nehezíti, hanem a kilencvenes évek tektonikus változásai is. Még alapkutatások nélkül is lehetne valamiféle szociológiát művelni, ha a statisztikai adatok megbízhatóak lennének. Egy gazdaság-szociológus azonban nem hihet az állami statisztikáknak (melyek – akárcsak a szocializmusban – vagy nem publikusak, vagy ha azok, akkor biztosan kozmetikáztak), maga pedig mégsem számolhatja össze a munkanélkülieket. A demográfiával vagy a kisebbségekkel, a nemzeti viszonyokkal foglalkozó elemző sem támaszkodhat konkrét adatokra, hiszen az utolsó népszámlálás 1991-ben volt, azóta széthullott az ország (mintegy kétmillió kosovói albánnak pedig már semmi köze Szerbiához), majdnem egymillió szerb menekült érkezett az országba, miközben rengeteg fiatal, illetve magyar, horvát, bosnyák és más kisebbséghez tartozó emigrált az országból. E folyamatokról csak bizonytalan találgatások vannak. A másutt fejlett roma-kutatásnak még a csirája sem található meg, noha becslések szerint a romák száma 150 ezer és 800 ezer között mozog.

Egyedül a közvélemény-kutatás tudott megújulni, főképpen a politikai pártok megrendeléseinek köszönhetően, de mivel a szerbiai társadalmi struktúráról vajmi kevés pontos információval bírunk, teljesen logikus, hogy a közvélemény-kutatások is olyannyira meglepő eredményeket produkálnak. Hiába bármiféle rétegzettség, magas elemszám, ha az alapsokaságról alig tudhatnak valamit.

Az alapítványok előszeretettel pénzelik a közvélemény-kutatások mellett a médiaszociológiai vizsgálatokat is (már csak amiatt is, mert ezek viszonylag olcsók). Itt részben abból a megfontolásból indulnak ki a finanszírozók, hogy Szerbiában politikai változásokra nem kerülhet sor anélkül, ha *előbb* a média terén nem történnek gyökeres változások, hiszen a háborút is egy médiaháború vezette be. A nyilvánosság problémájáról elméleti tanulmánykötet is megjelent (lásd Bačević 1994), a sajtóanalízisekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni. A média iránti felfokozott érdeklődésnek azonban egy praktikus oka is van: az újságok könnyedén hozzáférhetőek, ahogyan az elektronikus média is plusz költségek nélkül követhető. Éppen

⁶ A nyolcvanas évek társadalmi rétegződéséről készült a *Srbija krajem osamdesetih* c. tanulmánykötet, Beograd: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta, 1991. A kilencvenes évekről e témakörben fontos munkák: Lazić, M. 1994, *Sistem i sloj. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Beograd: Filip Višnjić; Lazić, M. (szerk) 1994, *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Beograd: Filip Višnjić; Pavlović, V. (szerk) 1995, *Potisnuto civilno društvo* Beograd: EKO Centar; Bolčić, S. (szerk) 1995, *Društvene promene i svakodnevniivot: Srbija početkom devedesetih* Beograd: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta.

emiatt a médiaszociológia a szerbiai szakszociológiák közül az egyik leg-erősebbnek tűnik.

A problémák miatt a szerbiai szociológusok előtt nincs perspektíva: zömük kiszolgáltatottan dolgozik tovább egyetemi vagy kutatóintézeti szobájában, főképpen elméleti jellegű kérdésekkel bíbelődve. Gyakorlati okok miatt csupán már meglévő anyagokra támaszkodhatnak. Az egyetemek könyvtáraiba, s így a diákokhoz nemigen jutnak el az újabb kiadványok. Mint egy tanár megjegyezte, ha a tanárok saját maguk által írt könyveiket nem vinnék be maguk, a diákok kezébe csupán 1991 előtt írt és kiadott munkák kerülhetnének. A nemzetközi folyóiratok egyre kisebb számban jutnak el hozzájuk.⁷ Írniuk azonban van hová: Szerbiában több szakmai folyóirat is megjelenik (ezeket fenntartani nem különösebben költséges), másfelől pedig a Jugoszlávia/Szerbia iránti érdeklődés miatt a nemzetközi szakmai lapok is nyitottak arra, hogy az ottani szerzőktől publikáljanak írást.

A háború szociológiája, háborús szociológia vagy a szociológia a háború alatt?

Mint már idéztük, az egyik szerb szociológus szerint Szerbiában csak szociológusok vannak, mint tudomány már nem létezik a szociológia. Ez nyilván túlzó kijelentés, de jó kiindulópontul szolgálhat ahhoz, hogy megvizsgáljuk, minek is nevezhető az, amit a szerb szociológusok végeznek. A legfontosabb folyóiratokat átböngészve egy ilyen állítás eleve elfogadhatatlan, hiszen a feminizmussal foglalkozó tanulmányoktól kezdve a mezőgazdaság, a sport, a vallás helyzetét elemző műveken át az elméleti szociológia örökségét taglaló munkákig, minden jelen van. Ezek színvonala, ha általánosan nem is ítéltető meg, kétségtelen, hogy a munkák többsége már meglévő szakirodalom, dokumentumok, statisztikai adatok elemzésén, s nem önálló kutatásokon alapulnak. Kivételként legfeljebb a közvélemény-kutatások illetve a társadalmi struktúrával kapcsolatos kutatás említhető meg.

Ami még markánsan kiemelkedik, az a háborúval való foglalkozás. A „háború szociológiáját” azonban egyetlen egy csoport sem műveli rendszerességgel. Igaz, már 1992-ben létrejött a *Belgrádi Kör*, amely a háború diskurzusának elemzését ötvözte az értelmiségi pacifizmussal, a Körbe azonban nem csak szociológusok tartoztak. Sőt, inkább más területen dolgozó társadalomtudósok tűntek ki, és itt két nevet kell kiemelnünk: a szociolingviszta Ranko Bugarskiét, aki a háborús körülmények közepette megho-

⁷ Amíg a szerbiai könyvtárakba 1990-ben 9816 külföldi folyóirattól 112 volt szociológiai, 1993-ban 2622-ből már csupán 32: hét az USA-ból, négy-négy a FÁK-ból, Nagy-Britanniából és Franciaországból, három Lengyelországból, kettő Magyarországról és csupán egy Németországból. (Vukotić 1994)

nosodó új nyelvezetet vizsgálja (pl. *Jezik od mira do rata* /A nyelv a békétől a háborúig c. 1994-ben megjelent könyvében), illetve az etnológiával, etnolingvisztikával és politikai antropológiával foglalkozó Ivan Čolović (l. *Bordel ratnika*/A harcos bordélya, 1993, *Pucanje od zdravlja*/Kicsattanás az egészségtől, 1994, *Politika simbola*/A szimbólumok politikája, 1997 c. könyveit). Kettejüket azért is szerencsés együtt megemlíteni, mert a nemzetközi téren is ismert munkásságuk úgy a szakmai kompetencia, mint az érzékeny témaválasztás terén is sok újat hozott. Bugarski munkássága nyugodtan hasonlítható jelentőségét tekintve Viktor Klempereréhez, azzal, hogy Bugarski a „szerb birodalom nyelvezetét” vizsgálva már felhasználhatta a szociolingvisztika azon eredményeit, amiket Klemperer „A harmadik birodalom nyelvezete” c. munkájának írása során még nem ismerhetett. Bugarskihoz hasonlóan Čolović nem csupán a legérdekesebb háborúról szóló, szociológiai jellegű munkákat tette le az asztalra, de a mikroszinten vizsgálódva (például a szerb-horvát fociháborút vagy a szexualitás vulgárisává válását vizsgálva a háborús irodalomban, sajtóban) komparatív szempontokat is bevitt munkáiba, ezért azok inkább interdiszciplinárisak, mintsem csupán szociológiaiak.

E témakörben a legnagyobb vállalkozásnak a belgrádi *Republika* c. lap által, részben már a lapban megjelent írásokat összegyűjtő, „A háború szerb oldala – Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben” (*Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*) című vaskos kötet tekinthető, mely több idegen nyelven is megjelent már. Huszonöt szerb szerző foglalkozik itt a jugoszláv állam szétesésének kérdésével, a traumák eredetével, a modernizáció felemáságával, a tudomány, az irodalom, a vallás, a katonaság, az ellenzék, a gazdaság, a média helyzetével (továbbá öt külföldi szerző tanulmánya is helyet kapott, melyek más etnikai konfliktusokról szólnak). (Popov 1996) A tanulmánykötet nem csupán zömében szociológiai munkák gyűjteményének tekinthető, hanem egy olyan intellektuális vállalkozásnak is, mely a kritikai gondolkodás hagyományát követve szembesíteni óhajtja a szerbséget azzal, amit a nyolcvanas években és a kilencvenes évek közepéig tett. Vállalt céljuk a háború szerb oldalának elemzése volt, de már a kötet címe is sejtet valamit abból, hogy itt többről, de egyszerre kevesebbről is van szó, mint tudósok munkálkodásánál.

Ugyanis a *trauma* és *katarzis* szavak középpontba állítása azt is mutatja, hogy a vállalkozás lelkiismereti kérdés is. A két pszichológiai kifejezés felhasználása – amelyek illetéknépp nem lehetnének szociológiai diskurzus elemei, hiszen egyénekre vonatkozó pszichikai beállítódásokat vetítenek társadalmi síkra – ugyan nem jellemző mindegyik szerzőre, de jelzi, hogy a feladatvállalás erkölcsi és politikai dimenziókat is kapott: a tudós egyénként, és

e csoport tagjaként is elhatárolódik mindattól, amit a szerb rezsim véghezvitt, ellenzékiként lép fel, és nem mellesleg mintegy hamut is szór a fejére mindamiatt, amit nemzettársai mások ellenében elkövettek. Ez azonban nem jelenti rögtön azt is, hogy a munkák tudománytalanok lennének, bár a szerző személyes involváltsága gyakran érezhető, s ez inkább az esszé sajátosságának mondható, mintsem egy szociológiai tanulmányénak. Az összkép pedig azt is sugallja, hogy *a háború szerb oldala*, habár nagyon szörnyű, megérthető: több tanulmányra is jellemző, hogy nemcsak a bűnösséget mutatja be, de megpróbál kimagyarázkodni is azáltal, hogy e bűnököt relativizálja a háború többi (horvát, bosnyák, albán) oldalának bevonásával, minek során az derül ki, hogy valahol minden oldal egyformán felelős.

Ennek fényében, ha elnagyolt állításnak is tűnik, elmondható, hogy a szerb szociológia a háborús években inkább háborús szociológia, ahol a tudós képtelen megszokott munkáját végezni, részben az objektív körülmények miatt, a kutatás ellehetetlenítése miatt, másrészt pedig azért, mert a háború szociológiáját írva, maga is a háborúban élve nehezen tudja magát függetleníteni az aktuális eseményektől.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bačević, L. J. 1994 Prilog za istorijat za politološka istraivanja i javno mnenje (Adalékok a politológiai kutatások és a közvélemény történetéhez). in Bačević, L. J. (szerk.): *Javno mnenje* Beograd: Institut društvenih nauka, 267–290.
- Bolčić, S. 1993 „Sociologija i »unutrašnji rat« u Jugoslaviji” (A szociológia és a „belső háború” Jugoszláviában) in *Sociološki pregled* 1–4.
- Cvetković, V. N. (szerk.) 1998, „Univerzitet u Srbiji” (Az egyetem Szerbiában) in *Nova Srpska Politička Misao*, Posebna izdanja, 1.
- Čolović, I. 1997 *Politika simbola* (A szimbólumok politikája). Beograd: Radio B92.
- Gabriel-Molnár I. 1996 „A szociológia helyzete Vajdaságban” in *Szociológia* 2.
- Golubović, Z. 1993 „Od dijagnoze do objašnjenja »jugoslovenskog slučaja«” („A jugoszláv eset” diagnózisától annak magyarázataiig) in *Sociološki pregled* 1–4.
- Golubović, Z. 1992 „Društvo u ratu” (A társadalom a háborúban) in *Sociološki pregled* 1–4.
- Kostić, C. 1987 „Vuk osnivač sociologije sela u srba” (Vuk a szerb faluszociológia megalapítója) in *Jugoslovenska sociologija sela* Beograd: SANU – knjiga DLXXVIII, Odeljenje društvenih nauka – knjiga 95.
- Kovács T. 1983 „A szociológia kialakulása és fejlődése Jugoszláviában” in *Szociológia* 3.
- Lazić, M. 1993 „Sociologija: između iluzija i stvarnosti” (Szociológia: illúziók és valóság között) in *Sociološki pregled* 1–4.

- Madgalj-akula, S. 1992 „Društvo i rat – društvo u ratu” (A társadalom és a háború – a társadalom a háborúban) in *Sociološki pregled* 1–4.
- Marković, M. 1996 „Politički i socijalno-ekonomski preobraj u Srbiji 1989–1995” (A politikai és társadalmi-gazdasági átalakulás Szerbiában 1989–1995) in *Ciljevi i putevi društava u tranziciji* (A társadalmak céljai és útjai a tranzíció során) Beograd: Institut društvenih nauka, 47–64.
- Milosavljević, O. 1996 „Zloupotreba autoriteta nauke” (Visszaélés a tudomány tekintélyével) in Popov, N. (szerk.): *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (A háború szerb oldala – Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben) Beograd: Republika, 305–338.
- Mitrović, M. 1993 „Sociologija i današnje srpsko društvo” (A szociológia és a mai szerb társadalom) in *Sociološki pregled* 1–4.
- Popov, N. 1996 „Univerzitet u ideološkom omotaču” (Egyetem ideológiai burokbán) in Popov, N. (szerk.): *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (A háború szerb oldala – Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben), Beograd: Republika, 339–364.
- Stanković, Đ. Dj. 1983 „Beogradski univerzitet – političke i istorijske kontroverze” (A belgrádi egyetem – politikai és történelmi ellentmondások) in *Marksistička misao* 5.
- Vukotić, B. 1994 „Strani sociološki časopisi u bibliotekama Srbije 1984–1993” (Külföldi szociológiai folyóiratok a szerbiai könyvtárakban 1984–1993) in *Sociološki pregled* 1.
- Vukotić, B. 1994a „Bibliografija jugoslovenskih serijskih publikacija iz oblasti sociologije (1920–1994)” (A jugoszláviai publikációk bibliográfiája a szociológia területéről) in *Sociološki pregled* 3.

Diskurzusok a szerbiai szociológiában (1990–1999)

KOLLÁR ÁRPÁD

„...bemutattam már, hogy egyes fogalmak /demokrácia, totalitás, nacionalizmus stb./ klasszikus értelemben vett jelentéseinek értelmezésével kapcsolatban adottak bizonyos nehézségek az olyan társadalmakban, amilyen a miénk is (ahol az ún. posztoszocialista időszakba való átmenet során nem jött létre tulajdonképpeni hatalomváltás).”

(Slobodan Branković)

A mottóban idézett Branković a szerbiai szociológia két rendkívül fontos tényezőjére mutat rá: egyrészt a fogalmak tisztázásának nehézségére, másrészt a hatalom változatlanlanságára egy változó időszakban. E kettő az, mely jelentős hatást gyakorolt a szerb szociológiai diskurzus alakulására. Az alapfogalmak tisztázásának igénye, vagy éppen mellőzése jó mutatója lehet a tudományos diskurzus dinamizmusának, a szerbiai hatalmi viszonyok pedig domináns szerepet játszanak a szerb szociológia közelmúltjában.

A fogalmak tisztázásának nehézsége igaz a szerbiai szociológia egészére nézve, de ami az ezzel való szembesülést illeti, az csak egy kis szegmentumra vonatkoztatva lehet helytálló. Mint minden posztoszocialista ország társadalomtudományi közösségét, a kis-jugoszláviait (a továbbiakban: szerbia-it) is alapjaiban érintette a szocialista tömb összeomlása, mely új tudományos elméletek beáramlását, illetve becsordogálását tette lehetővé. Míg, feltételezem, másutt ekkoriban már az új elméletek, ezzel együtt egy új nyelvvezet feldolgozása és adoptálása folyt, addig a szerbiai szociológia – fokozatos bezáródása és térszűkülése miatt – melynek nyilvánvalóan politikai okai is voltak, be kellett érje régi fogalmainak újratárgyalásával.

Ami, gondoljuk meg, nem kis teljesítmény; Heidegger szerint a jó tudományos közösségnek képesnek kell legyen válságba hozni az általa művelt tudomány alapfogalmain. Erre tesz erőfeszítést Vladimir Ilić, aki többször megpróbálkozik bizonyos alapfogalmak tisztázásával, mozgásban tartásával és a balkáni történelmi viszonyokra való adaptálásával. Ő az a szereplője a szerb szociológiai mezőnek, aki körül sok vita robban ki, azáltal, hogy nem hagyja reakció nélkül a kényesebb kérdésfelvetéseket, ami mögött, Alexandar Molnar szerint, csupán fiatal életkorából adódóan a központi szerepre törekvés vágya rejlik.

A szerbiai szociológusok többségét persze nem ez a hozzáállás jellemzi. A kilencvenes évek alapjaiban rázták meg a szerb társadalmat, ezzel együtt a szerb szociológiát is, a szociológusok viszont képtelenek voltak lépést tartani az eseményekkel, ami nem pusztán abban nyilvánul meg, hogy a Horváth György által is taglalt, „Látták-e, hogy jön?” kérdésére vele együtt tulajdonképpen nemmel válaszolhatunk, hanem egyúttal a diskurzustér beszűkülésével, a tudományos, és ezzel együtt, ami legalább ilyen fontos, a mindennapi kommunikáció elnehezülésével, lelassulásával is. Ezáltal nem-hogy az általam aktuálisnak hitt témák, de még a tudományos alapok hatékony rendezéséhez sem volt elég lendületük a szerbiai szociológusoknak. Közhely talán Szerbiával kapcsolatban illet mondani, mégis fontos tényező, hogy a tudományos munka nem folyhatott nyugodt körülmények között. Jól példázzák ezt a vizsgált folyóirat, a *Sociologija*, a *Jugoszláv Szociológiai Társaság* lapjának szerkesztői üzenetei, melyekben papírhíányról van szó, vagy éppen arról, hogy a politikai okok miatt a Horvát Állam nyomására az utolsó pillanatban visszamondott horvát szerzők által készített tanulmányok helyére alig tudtak betenni valami mást.

A diskurzustér beszűküléséhez hozzájárult egyrészt a JSZSZK szétesése, mely a tudományos közösségek életében jelentős átrendeződéshez vezetett. Megszűnt ugyanis a kapcsolat más ex-tagköztársaságok azon szociológusaival, akikkel azelőtt szoros kontaktusban voltak. (Pl. Lazić, az egyik legjelentősebb szerb szociológus, rétegződéskutató, a polgárháború előtt Zágrábban dolgozott, és a háború kezdetén azonban visszatelepült Belgrádba.) Másrészt, a külfölddel való érintkezés is megnehezült, a könyv- és folyóirat behozatal szinte lehetetlenné vált, a nemzetközi konferenciákon való részvétel megritkult.

Ezáltal az addig a nemzetközi tudományos trendekkel többé-kevésbé lépést tartó, jó időben fordításokkal rendelkező szerbiai szociológia fokozatosan lemaradt a nemzetközi szintéren. Ennek jelei például a folyóiratok könyvajánlóiban is megtalálhatók: mind kevesebb újdonságnak számító külföldi könyv ismertetésére kerül sor, azok is ritkán találhatók meg fordításban. Az újabb posztmodern elméletek és diskurzusok előfutárait, melyek Magyarországra mindjárt a kilencvenes évek elején bezúdulnak, a szerb folyóiratokban inkább a kilencvenes évek vége felé találjuk meg.

A nehézségekről ennyit. Túlzás lenne azt állítani azonban, hogy nem volt lehetőség semmilyen szociológiai diskurzus kialakulására Szerbiában. Habár, mivel a szociológusok többsége ellenzéki volt, a hatalom mindent megtett, sokszor nem is sikertelenül, hogy elszigetelje őket, ami a választott témák és módszerek milyenségében meg is mutatkozik, mégis, a tudományos munka folytatásához igyekeztek teret nyerni.

Hol nyílt lehetőség minderre? Egyrészt a folyóiratok hasábjain, ilyenek a már említett *Sociologija*, vagy a *Sociologoski Pregled*, amely a *Szerb Szociológiai Társaság* orgánuma, és a *Republika* kéthetenként megjelenő közéleti, pacifista lap, mely betétként gyakran közöl szociológusok tollából tanulmányokat, főszerkesztője is ellenzéki szociológus, Nebojsa Popov. A könyvkiadás ugyan nagy nehézségekbe ütközött, az Akadémia pusztán két dolgot jelentetett meg, hírhedt Memorandumát és egy, a kisebbségekkel foglalkozó kötetet. Ami a szabad könyvkiadást illeti, a Helsinkii Bizottság támogatásával jelentek meg alapvető kérdéseket vizsgáló kötetek, 2–300 példányban, és a már említett *Republika* folyóirat is közölt hasonló fontosságú kiadványokat. Ezen kívül a *Belgrádi Körben*, mely a háborúellenes diskurzust szorgalmazva jött létre, és a *Nyílt Társadalomért Alapítvány* támogatásával készült munkák között találunk szabadon gondolkodó szociológusok által készített tanulmányokat.

Úgy vélem, a *Sociologija* folyóirat valamelyest reprezentálja a szerbiai szociológusközösség munkásságát. Ha ez mégsem lenne így, akkor is tanulságos felkutatni, milyen diskurzusok alakultak ki hasábjain az utóbbi tíz évben, annál is inkább, mert szinte lehetetlen a teljes paletta alapos vizsgálata.

Az ott közölt tanulmányok egyik legfontosabb csoportja a JSzSzk szétválásával foglalkozik, egy részük elhangzott az ugyanezt a témát taglaló konferencián is, de természetesen sok-sok szerző más problémák elemzése során is kitér erre a kérdésre.

Nagyon sok tanulmány kapcsolódik e problémakör megvitatásához, s habár fontos kérdésről van szó, a vártnál kisebb intenzitású kommunikáció alakult ki ennek kapcsán szakmai körökben. Ennek oka Ilić szerint az, hogy a szociológusok többsége hasonlóan ítélte meg, vagyis üdvözölte az 1990-es politikai, strukturális változást.

Ha mélyebben beleássuk magunkat a kialakult diskurzusba, nem tűnik ilyen egyszínűnek a paletta, feltárulnak a véleménykülönbségek, árnyalatok, álláspontjaik szerint körvonalazódni látszanak bizonyos csoportosulások.

A JSzSzk felbomlásával kapcsolatban megindult tudományos beszéd vizsgálatakor legfontosabb dolgunk felderíteni, milyen attitűdök, véleménykülönbségek, csoportosulások alakultak ki a szerbiai szociológusok körében. Véleményem szerint a felelősségtudatból fakadó „Láttuk-e hogy jön?” kérdés másodlagos a történetek okait, társadalmi, gazdasági és politikai gyökereit kutató vizsgálódások mellett. Ezen a téren is nagyjából hasonló álláspontokra helyezkednek a kutatók, jórészt az ex-Jugoszlávia gazdasági válságát, etnikai-kisebbségi konfliktusait, és a föderalista struktúra merevségét okolják, de Szerbia és a szerb kisebbségek szerepét a felbomlásban már jóval eltérőbb módon ítélik meg.

A kutatás első fázisában az volt a hipotézisem, hogy a válsággal kapcsolatos diskurzusok domináns szerepet játszottak a szerbiai szociológia életében. Most azonban úgy tűnik, bár szép számmal találunk ilyen tematikájú munkákat, ez a kérdés mindmáig feldolgozatlan maradt, hosszan és mélyen parázsló viták nem alakultak ki körülötte. A válságot taglaló diskurzus mellett rengeteg, más orientációjú munkát találunk, így az elvárásaimat némiképp módosítva, kénytelen vagyok ezekkel is foglalkozni.

A szerbiai szociológia legfontosabb témái: 1990–1999

Az alapvető tematikus szempontokat kibővítve végül 16 kategóriát kaptam. A kibővítésre egyrészt azért volt szükség, mert úgy véltem, a tradicionálisan népszerű témák taglalása tovább él a kilencvenes években; másrészt az volt az elvárásom, hogy a megváltozott gazdasági-politikai-társadalmi viszonyok előtérbe tolnak egyes, korábban jelentéktelenebbnek mondott témákat; harmadrészt úgy véltem, a tudományos infrastruktúra megváltozása rákényszerítette a kutatókat arra, hogy bizonyos vizsgálódási területeket, azokat, melyekhez könnyebben-olcsóbban hozzá tudtak férni, jobban preferáljanak.

Feltételeztem, hogy az elméleti szociológia (az „íróasztal-szociológia”) az empirikus kutatások anyagi forrásainak beszűkülése miatt előtérbe fog kerülni. Ezt igazolta az, hogy a tanulmányok 18 százaléka szociológiaielmélettel és -történettel foglalkozik: ebbe a kategóriába került a legtöbb tanulmány. Ami a módszertant illeti, 20%-ban domináns a kvalitatív, 10%-ban a kvantitatív módszer, 2,9% pedig vegyesen alkalmazza mindkettőt. Ez egyben azt jelenti, hogy a tanulmányok 64 százaléka kénytelen mellőzni mind ezeket, és elméleti síkon építkezni.

Úgyszintén domináns a politikai szociológia is, mely a munkák 14 százalékát teszi ki, ami az ismert kaotikus politikai viszonyok miatt sem meglepő, s azért sem, mivel komoly viták alakultak ki a szerbiai politikai élet milyenségéről a folyóirat hasábjain. Az etnicitás témakör viszonylagos jelentősége sem különös, ismerve Jugoszlávia multiethnikus jellegét, s az abból fakadó háborús feszültségeket. Ami viszont figyelemreméltó, hogy a kisebbségi kérdés a súlyához képest vizsgálatlan maradt, ezt a „válság” változó elemzése jól példázza, s az évtizedek óta konfliktust jelentő, Szerbia területén polgárháborúhoz vezető, nemzetközi beavatkozást maga után vonó „albán kérdés” komolyságát sem mérték fel vagy nem tudták, akarták felmérni eléggé.

Vizsgálódásterületi periféria (provincia) maradt Koszovó a szerbiai szociológusok számára, ami nemcsak az etnikai konfliktusok kezelési módjában nyilvánul meg, hanem a koszovói adatok kényszerű mellőzésében az empirikus kutatások komparatív elemzései során.

A tradicionális témák közé tartozik a faluszociológia, az agrárium kérdése, mely nem tűnik el a vizsgált időszakban sem; a nyolcvanas években oly fontos rétegződéskutatások azonban a pénzhiány miatt a kilencvenes években visszaszorultak.

Meglepő volt, hogy a kevesebb anyagi forrást igénylő közvélemény-kutatás, de főleg a médiaszociológia a vártnál kisebb arányban fordul elő a folyóirat hasábjain, talán azért, mert a folyóirat profiljába nem fértek bele, nem tartották őket eléggé „tudományosnak”; igaz, egy tematikus szám, egyben egy konferencia is ezek módszertanával foglalkozott.

A gazdaság, ipar, vállalkozás kategória elemszámában jelentősnek mondható, hogy ezek a tanulmányok jórészt a szerbiai gazdasági nehézségeket, a privatizáció elmaradását taglalják. Ugyanez a helyzet a szegénységgel, szociálpolitikával, devianciával és a háborúval foglalkozó tanulmányokkal, melyek az összehasonlításban az ötödik helyen állnak. A titói jóléti állam gazdasága a nyolcvanas években már világos jeleket mutatott válságáról, ez beszivárgott az akkori szociológiai köztudatba is. A kilencvenes évek elején azonban hirtelen összeroppant a gazdasági élet is, hiperinflációt gerjesztettek, amely a népesség radikális elszegényedésével járt együtt, tehát nem meglepő, hogy ilyen arányban találunk ezekkel foglalkozó munkákat.

Meglepő viszont, hogy a háborúval konkrétan annyira kevés cikk foglalkozik, hogy nem érdemes külön kategóriába sorolni őket. Ez ellentmond kezdeti hipotézisemnek, ugyanis azt vártam, hogy ez a valóban megrázó esemény, a polgárháború, nagyobb visszhangot nyer majd. Ehelyett a háború elméletével foglalkozó tanulmányok száma nőtt meg, melyek nem, vagy csak implicit módon reagálnak a konkrét eseményekre. Igaz azonban, hogy szép számmal találni olyan munkát, mely érinti ezt a kérdést, viszont nem ez a fő vizsgálódási területe.

Ezek szerint túlhallgatták volna a szociológusok a polgárháború kérdését? Erre csak ambivalens választ lehet adni, egyrészt igen, másrészt... Ha a kapott eredményeket vizsgáljuk a hipotézisünk nézőpontjából, azt találjuk, hogy viszonylag keveseket érintett meg ez a probléma, a finomelemzés során viszont sok utalást találhatunk a polgárháborúra.

Mégis, a tematika megoszlása általában azt mutatja, hogy a szociológusok jó része elméleti elefántcsonttornyába bújva elzárkózott az aktuális problémák elől, de erről pontosabb képet az ex- és kis-Jugoszlávia gazdasági, politikai, etnikai és polgárháborús válságával foglalkozó vita elemzésekor kapunk, amely módosítja a tematikus elemzés során kapott képet. (Vö. Horváth György tanulmánya)

Keves szociálpszichológiai, antropológiai témájú tanulmányt találni, annak ellenére, hogy a folyóirat profilja elvileg nyitott a szociológiai, antro-

pológiai, szociálpszichológiai tanulmányok felé, amint ezt az alcíme is jelzi. Az interdiszciplináris elemzés megerősíti a tematikus elemzés eredményeit.

Jelentős azonban a kultúra, életmód, fogyasztás kategória, melyben a kultúrának jut a domináns szerep. Itt azonban általában kisebb vagy null-költségvetésű kutatások eredményeit találjuk, s a tanulmányok színvonala sem kiemelkedő.

Végezetül: találhatunk olyan számokat is, melyeket tágabb értelemben tematikus számoknak tekinthetünk. Árulkodóak a választott témák:

- Posztszocializmus és fejlődés: ex-Jugoszlávia társadalmi rétegzettségéről 1991 – még horvát és szlovén szociológusok részvételével;
- JSzSZK politikai szétesése 1991 – ekkor nyilatkoznak a horvát szociológusok a JSzT-ből való kilépésről;
- Nők helyzete 1992;
- Nők helyzete ismét 1992 – közvetlenül a visszamondott horvát tanulmányok után;
- Jugoszlávia totális szétesése 1992;
- Városok 1992;
- Privatizáció 1993;
- Társadalmi válság, elméleti kérdések 1995;
- Diáktüntetések 1997;
- Modern és posztmodern 1998;
- A demokrácia problémái 1998;
- NATO bombázások 1999;
- NATO ismét 1999.

1. táblázat. *A cikk témája*

<i>A cikk témája</i>	<i>Sociologija</i>
Gazdaság, ipar, vállalkozás	7,7
Struktúra, rétegződés, mobilitás	3,9
Elmélet	16,8
Életmód, fogyasztás, kultúra	6,5
Politikai szociológia	14,8
Szociálpolitika, szegénység, deviancia	5,5
Agrárrium	4,8
Etnicitás	7,4
Egyéb	20,3
Gender	3,9
Szociálpszichológia	3,2
Tudományszociológia	2,9
Oktatás	0
Módszertan	2,3
Nyelvyszociológia, diskurzuselméletek	0
ÖSSZESEN	100

2. táblázat. *A cikk trendje*

<i>A cikk trendje</i>	<i>Sociologija</i>
Örökség	25,5
Utánzás	46
Felfedezés	14,4
Örökség+felfedezés	–
Utánzás+felfedezés	–
Örökség+utánzás	–
Mindhárom	0,4
Nem lehet eldönteni	13,7

3. táblázat. *A cikkek (elsőként feltüntetett) szerzőnek nemi megoszlása*

<i>A cikkek (elsőként feltüntetett) szerzőinek nemi megoszlása</i>	<i>Sociologija</i>
Nők	34,5
Férfiak	65,5

4. táblázat. *A cikkekben használt módszer*

<i>A cikkekben használt módszer</i>	<i>Sociologija</i>
Kvantitatív	21,2
Kvalitatív	73,6
Míndkettő	5,2

Töredék: a bal-jobb vita rekonstrukciója

A továbbiakban a *Sociologija* hasábjain kibontakozó fontosabb és érdeke-sebb viták, diskurzusok elemzésével foglalkozom. Az elemzés gerincét eredetileg három vita (legalább is egy téma, probléma köré csoportosuló narráció) bemutatása és elemzése képezte. Ezek a „bal-jobb”, a „Milići” és „a demokrácia problémái Szerbiában” viták voltak.

A „*levica i desnica*”, azaz „bal és jobb” fogalmak körül kirobbanó vitát Slobodan Branković cikke váltotta ki, erre, Jaksic és Obrenović munkásságára alapozva reflektál Ilić, majd a továbbiakban párbeszéd alakul ki Branković és Ilić között, amit végül Mira Blagojević zár le 1997-ben. Ez a vita névlegesen a szerb politikai tér bizonytalanságáról, a pártok definiálhatatlanságáról szól, itt kísérli meg Ilić az alapvető fogalmak tisztázását is. Ezért a tétje nem pusztán módszertani kérdés, hanem a szerb szociológia, de legalább politikai szociológiával foglalkozó szegmensének felrajzolása: s ennyiben alapvetően ön-identifikációs diskurzus.

Hasonló a tétje a „Milići neobolsevista iskola” főbb képviselői, Ilić és Kuljić körül kirobbant vitának, melyet főként Alexandar Molnar, a *Sociologija* akkori főszerkesztője és Vladimir Kuljić folytatott. Az elsődleges értelmezési szinten Milić baloldalisága a tét, a mélyben azonban ott lappang az ön és mások identifikálásának, megcímkezésének kérdése a marxizmushoz való viszonyuk alapján, egyúttal a szerbiai szociológusi mező átrajzolásának, fiatalabb kutatók dominanciára törekvésének kísérlete.

Az előbb említett vita belekapcsolódik egy szélesebb diskurzusba, a marxizmusról, titoizmusról, baloldali ideológiáról és a JSzSzK politikai-ideológiai beállítottságáról folytatott beszédbe, mely alapvető kérdése a '90-es évek szerbiai szociológiájának, s egyik legfontosabb cikke V. Ilić „*Marxismusstreit*” (Marxizmusvita) című tanulmánya.

Vizsgálat tárgyát képezheti még a társadalmi csoportok működésével, kölcsönhatásával foglalkozó, vagy a demokrácia minimális koncepciójának érvényességéről, illetve érvényben létéről szóló vita, melyet Avramović professzor, kis-Jugoszlávia egykori pénzügyminisztere indított el, s mely nem fest túl optimista képet a demokrácia helyzetéről a kilencvenes évek Szerbiájában. E vita – az előző kettővel ellentétben – nem bizonyos személyek között folyik. Nem is alakul ki a szó szoros értelemben vett vita, a téma jelentősége miatt azonban számos tanulmány található, mely érintőlegesen, vagy teljes egészében a JSzSzK felbomlásával foglalkozik.

A bal-jobb vita módszertani vitaként aposztrofált diskurzus, melyet egy, a szerb politikai pártokat a bal-jobb lineáris horizonton besoroló tanulmány indít el. A módszertani diskurzus tulajdonképpen általánosabb szférát, a bal és a jobb definiálásának kérdését célozza meg, ezáltal tétje valójában a szerb politikai szociológia terminusai feletti rendelkezés. Így nemcsak a hatalmon lévő párt az SPS (Szerb Szocialista Párt) besorolására tett kísérlet miatt jelentős e diskurzus – tekintettel a politika s a hatalom dominanciára való törekvésére Szerbiában a tudományos, így a szociológiai diskurzusok felett is –, hanem a JSzSzK felbomlása utáni elbizonytalanodott állapotban alapfogalmak, úgy, mint bal, jobb, közép, liberalizmus, demokrácia, totalitás, nacionalizmus (újra)definiálására való törekvés miatt is, még ha olykor hiábaváló mellébeszélésnek, egyoldalú kommunikációnak tűnik is a résztvevők narrációja. S nemcsak a szerb politikai, hanem a szerbiai politikai szociológiai mező felrajzolásának vágya is benne rejlik a diskurzusban, ezért létezhet egy ön-identifikációs, hatalmi harc olvasata is.

Már a vita elején felbukkan a lokális vs. nyugati történelem, politika és tudomány ellentéte. Ez a nyugati szótárak terminológiájának átvétele, a rájuk való hivatkozás, másfelől a balkáni történelmi gyökök, lokális jelentések szembeállításában jelenik meg. Feltételezem, hogy nem alakul ki kon-

szenzus a két fél között, habár egymás tanulmányaira reflektálnak, ez inkább csak ürügy a saját mondandó kifejtésére, sőt, talán még igazi kommunikáció sem folyik kettejük között, csak egyirányú közlés. Végtelenített narrációjuk el-elcsúszik egymás mellett, s ez az oka annak, hogy mikor egy harmadik fél lép be a diskurzusba, a vita megszakad, anélkül, hogy lezárulna. Mégis jelentősnek tartom e vitát, egyrészt a problémafelvetés fontossága miatt, melyet – legalábbis konkrét a szerb politikai mezőben – úgy tűnik sikeresen old meg, és rámutat az SPS baloldaliságának anomáliáira, mely korábban evidenciának tűnhetett a felületesen vizsgálódók és a megrögzült konvenciókat követők (szocialista párt = baloldal) számára. Másrészt e vita elemzése alkalmas arra, hogy bemutassa a szerb politikai, de nem csak a politikai szociológiában fennálló törésvonalakat, és azt a beszédvágyat, ami a szerb értelmiség kilencvenes évekbeli léthelyzetéből fakad, s amely olyannyira jellemző a szerb irodalmi prózára, s ritkábban, de felbukkan a szociológiai diskurzusokban is.

Ha figyelembe vesszük, hogy a szerb szociológia általában csínján bánt a problémafelvetésekkel, az igazi vitákkal, s inkább szelídebb, kevésbé veszélyes témákhoz nyúl, belátható, hogy lényeges e vita problémafelvetése, a beszédre, vitára való készsége.

A vita résztvevői: Slobodan Branković a belgrádi *Politikatudományi Intézet* munkatársa, Vladimir Ilić a belgrádi bölcsészkar tanára és Mira Bogdanović, ki Amsterdamból szól bele végül kettejük párbeszédébe. A vita a *Sociologija* folyóirat hasábjain folyt szinte teljes egészében, kivéve Vladimir Ilić egy tanulmányát, mely a *Srbska politička misao* 1995/4 számában jelent meg.

Az 1993/3-as *Sociologijában* jelent meg Branković „*Levica i desnica u političkom prostoru Srbije – Metodološki pristup*” (A bal és a jobb a szerb politikai térben – Módszertani fellépés) című tanulmánya, mely konkrét javaslatot tesz a szerb politikai pártoknak egy bal-jobb lineáris horizonton történő definiálására. Erre reagál Ilić (*Sociologija* 1995/1), a szerb szociológia egy dinamikus, vitákra kész figurája, aki több vitát is folytatott a *Sociologijában*¹, majd Branković (1995/2); Ilić (1995/3); Ilić (1995); Branković (1996/2) végül Mira Bogdanović (1997/2) szakítja meg a vita menetét.²

Először a vita rekonstrukciójára teszek kísérletet, majd behelyezve a szerb szociológia hátterébe elemzem. A vita rekonstrukciója során időrendben haladok előre, feltárom az egyes tanulmányok legfőbb állításait, majd a velük vitatkozó írárok ezen állításokra adott válaszait, és az újabb állításokat is, egészen Bogdanović összefoglaló jellegű munkájáig. Branković első

¹ Fontosabb vitái: Baloldallról és jobboldalról Brankovićyal; Milićről Kuljićyal, Molnarral; a társadalmi csoportok cselekvéséről Molnarral.

² A tanulmányok jelölését Bogdanovićtól vettem át egy változtatással; a kronológiai sorrend miatt nálam az V. és a VI. fél van cserélve az övéhez képest.

tanulmányát, mivel ez adott ürügyet a vita kirobbanására, és Ilić válaszát nagyobb részletességgel elemzem majd, mint a többi tanulmányt.

Branković szerint, habár meghonosodtak a szerb politikai életben olyan fogalmak, mint „baloldal”, „közép”, „jobboldal”, s a pártok gyakran elvégzik ideológiai önbesorolásukat ezen kategóriákba, sőt, arra is figyelnek, hogy rendkívül precízek legyenek, („balközép”, „a középtől kicsit balra”, „mérésékelt jobb”), mégis az önbesorolások gyakran pontatlanok, sőt valótlanok. (I. 419.)

Branković problémája, hogy a kilencvenes évek elején bekövetkezett politikai változás, azaz a Jugoszláv Kommunista Párt hegemoniájának megtörése után az újonnan létrejött pártokat nem lehet automatikusan az önmaguk által használt kategóriákba besorolni. Nincs ezzel egyedül, Avramović professzor a nyolcvanas évek legvégén, a szocializmus megreformálásának kérdéseit feszegető rövidke könyvében szintén kitér erre a problémára, jelezve, az új pártokkal egyelőre nem lehet mit kezdeni, a kezdeti bizonytalanság miatt várni kell, míg igazi arcukat felfedik (Avramović 1989). Ezen a bizonytalanságon kíván elsősorban úrrá lenni Branković, amikor empirikus módszert dolgoz ki a politikai pártok besorolására a „baloldal-közép-jobboldal” ideológiai kontinuumon. Az önidentifikáció elvetését többek közt például az akkor hatalmon lévő Szerb Szocialista Párt (SzPSz) helyzetével illusztrálja, amely magát, ahogy a neve is mondja, szocialistaként aposztrofálja, miközben „rigid nacionalizmus” jellemzi és konzervatívan ragaszkodik az *ancien regime* (JSzSZK) értékeihez, intézményeihez és szimbólumaihoz. (I. 419.) A Demokrata Párt (DS) és a Szerbiai Demokrata Párt (DSS) önmagát szigorúan középre teszi, ugyanakkor, Branković szerint azzal, hogy elfogadják a Vens és a Vens-Oven tervet, még a Vojislav Seselj vezette Radikális Pártot (RSS) is felülmúlják, amely önmagát jobboldaliként képzei el, s melyet, tesszem én hozzá, a politikai közgondolkodás a szélsőjobbra tesz. (I. 119.)

Az ideológiai önbesorolás mellett a pártprogramok által adott öndefiníciót is elveti, mint a tudományos kutatás során reális képet mutató vizsgálandó szempontot. A pártprogram alapján adott öndefiníciók – legalább is kezdetben – tautologikusak voltak, és szinte kivétel nélkül minden párt kiállt a polgári társadalmak értékei, a parlamenti demokrácia és a piacgazdaság mellett. (I. 119.)

A definiálás a szociális aspektusok mentén sem valósulhat meg igazán: a modern társadalom osztályai és rétegei között nem található olyan célcsoportokat (osztályokat, rétegeket), melyeket hagyományosan megcélznak a baloldali, centrum, illetve jobboldali pártok. Szerbiában sokkal inkább az egész választói közösséget célozzák meg, mintsem az egyes osztályokat, rétegeket. (I. 19.)

Összefoglalva: Branković elveti mind az önbesorolás, mind a programok, mind a megcélzott csoportok (osztályok, rétegek) alapján definiáló metódusokat, s egy merész huszárvágással – ez a pont válik majd a vita egyik forrásává –, mivel a szerb politikai életben lehetetlenség a hagyományos szempontok szerinti kategorizációt elvégezni, azt ajánlja, hogy meg kell vizsgálni a pártok szavazóbázisát, s azok politikai attitűdjei alapján kialakítani a „címkéket”: „...*ha például egy párt támogatóit, mondjuk a baloldali orientációjúak közül nyeri, akkor alapvetően feltételezhető, hogy a politikai arculata baloldali, ugyanis egy párt működésének legobjektívabb nyoma, legvalósabb reflexiója a szavazóknak az adott párttal szembeni viszonyában található meg.*” (I. 420.) Azaz Branković a pártok követőinek beállítottsága, álláspontja mentén teoretizálja a kérdést. Úgy véli, ahhoz, hogy megtudjuk, milyen is egy párt, az adott párt választóinak véleményét kell kikérni, amihez a közvélemény-kutató eszközeit kell alkalmazni. Szerinte a polgárok ideológiai elkötelezettsége majdnem azonos arányban manifesztálódik alapvető politikai elkötelezettségük összességében és a napi politikai preferenciáik halmazában. Ugyanakkor, figyelmeztet Branković, mivel a média hatása igen jelentős, a klasszikus ideológiai ill. párt-meghatározottságok alul maradnak a közvélemény-kutató meghatározottságokkal szemben, azaz az aktuális politikai viszonyok nagyobb súllyal szerepelnek az ilyen meghatározások során. (I. 420.) Ezért szerinte tulajdonképpen két problémával kell szembenézni, az egyik a bal, közép, jobb fogalmak tisztázásához kötődik, a másik pedig az aktuális politikai térrel kapcsolatos, melyben fel kívánjuk térképezni ezeket az ideológiai konstellációkat.

A probléma megoldására adott válaszai:

Először az alapfogalmak definiálásának általános kérdésére adott megoldási kísérletet mutatom be, amely nagyobb vitát gerjesztett, mint a pártok definiálását megoldani kívánó módszertani fejtegetés. A bal, közép és jobb alapfogalmak definiálására azért van szükség, hogy eszközként felhasználhatóak legyenek az empirikus kutatás során. Branković érzi, hogy az akkori szerb szociológia ingoványos talajára jutott, ezért, hogy elkerülje az ellenvetéseket, enciklopédikus tudásanyaghoz nyúl, s emellett még egy 1979-ben, New Yorkban, a *Free Press* által végzett „*Students, values and politics*” elnevezésű kutatás eredményeire is hivatkozik. A fogalmak megadásánál főként az 1991-ben, Oxfordban kiadott *Encyclopedia of political science*-t alkalmazza.

A baloldaliság lényege:

1. hisz abban, hogy politikai eszközökkel lehet javítani a társadalmi viszonyokon, és síkra is száll a *változásokért*;
2. ellenzi a nacionalizmust, hisz a testvériség és a nemzetek egyenlőségének eszméiben;

3. előnyben részesíti a racionalitást a tradícióval és a vallással szemben;
4. preferálja az állami beavatkozást a gazdasági életben, a köztulajdont;
5. a javakat újra elosztja a szegényebb rétegeknek.

A *jobbboldaliság* lényege:

1. a társadalmi változásokhoz szkeptikusan viszonyul, vagy teljesen elveti azokat;
2. az egyenlőtlenségeket elfogadja;
3. az autoritáshoz és az erkölcsi rendhez ragaszkodik;
4. a nemzetet és a vallást részesíti előnyben;
5. kötődik a magántulajdonhoz, a nagytőkével való kapcsolathoz;
6. elveti az állam szociális funkcióját és az egyenlőséget követelő szociális megfontolásokat.

A *közép* lényege: Branković szerint a közép meghatározása a szakirodalom-ban kettéválk:

1. a jobboldal és a baloldal közti pozíció;
2. mint autonóm politikai értékek csoportosulása, melyeket nem csak azok a kérdések jellemeznek, mint a bal és jobbboldalt.

Ezen kívül megemlíti még azt a felfogást is, mely független a bal és a jobb közötti elhelyezkedésének kérdésétől:

1. az egyének autonómiája a holisztikus (nemzeti, faji, vallási, osztály szerinti) fellépésekkel szemben;
2. a gazdaságban a liberalizmus és a piaci törvények uralma;
3. politikai pluralizmus és liberális típusú demokrácia, polgári szabadságjogok. (I. 420.-421.)

A közvélemény-kutatások során a szavazókat kell vizsgálni, és azt írja: amilyen a szavazó, olyan a párt is. Úgy véli, ahhoz, hogy egy szavazóról kiderüljön, jobb vagy baloldali-e, meg kell vizsgálni a jobbboldaliság és a baloldaliság jellemzőihez való viszonyát, azt, hogy *elfogadja*, vagy *elutasítja*-e azokat, például azt, hogyan viszonyul a változásokhoz, vagy az egyenlőtlenséghez, s ezt el kell helyezni egy bal-jobb skálán. A közép meghatározása nehezebb, mivel a bal és a jobb jellemzőinek elfogadásán ill. elutasításán kívül más sajátosságai is vannak. Ezért egyrészt a bal és a jobb közé helyezi őket, másrészt, ha a tiszta bal –1, a tiszta jobb +1 a skálán, akkor a közép lesz a 0. A válaszoknak a skálán való elhelyezésére és értékelésére egy matematikai modellt ad, melynek ismertetésétől, mivel nem játszik jelentős szerepet e vitában, most eltekintek.

A fő dimenziókat a változások, a szocializmus ill. kapitalizmus értékeinek elfogadása vagy elutasítása adják. Az ezekhez való viszonyt egy –10-től +10-ig terjedő skálán helyezi el, illusztrálva ezzel a pártok ideológiai heterogenitását.

(Félreértésre adhatott okot az, hogy az illusztráló grafikont szerkesztési hibából kifolyólag nem Branković tanulmányához csatolták a folyóiratban.)

Vladimir Ilić: „*Neki pojmovni problemi u našoj sociologiji politike*” (Néhány fogalmi probléma politikai szociológiánkban) c. tanulmánya egyrészt reflexió Branković tanulmányára, tehát módszertani diskurzus, másrészt a szerb politikai szociológia törésvonalainak megrajzolására tett kísérlet. Ilić olyan tudományos merészségnek nevezi Branković fellépését, ami nem jellemző más szerbiai politikai szociológusra. Néhány felvetésével egyet is ért, de a lényegi pontokon vitatkozik vele. Elfogadja azt, hogy nem lehet a pártok öndefinícióit figyelembe venni, viszont elveti, hogy egyes fogalmak legfőbb jellemzőinek elfogadása ill. elutasítása mentén kell módszertanilag eljárni. Nem pusztán a módszertannal, sokkal inkább a fogalmi meghatározásokkal van gondja.

Brankovićnak a jobb és baloldaltól vallott felfogását formálisnak bélyegzi, nem tudja belátni, hogy lehet ezt gyümölcsözően alkalmazni. Ilić is egyet ért abban, hogy Szerbiában a pártok ideológiája, programja és a gyakorlati politikai élet között szakadék húzódik, de ő úgy véli, ez nem szabadna, hogy zavarba hozza a kutatókat, ugyanis szerinte el lehet választani az elméleti horizonton a pártok ideológiáinak főbb jellemzőit a mulékony vonásoktól.

Leghevesebben Ilić – majd Bogdanović is – azt bírálja Branković koncepciójában, hogy a jobb és a bal elméleti meghatározásakor beemeli a *status quo*-hoz való viszonyukat, mint az egyik legfontosabb paramétert. Ilić szerint ez a komponens nem képezheti a teoretikus meghatározás részét, ugyanis a változások sem nem visszafordíthatatlanok, sem nem egyirányúak. Az 1879-es francia forradalomra hivatkozik, ott a baloldali erők a változásokért szálltak síkra, viszont, miután megtörténtek a változások, a régi rezsim emberi újabb változásokat akartak, és vissza akarták állítani a királyságot. Ez azt jelenti, teszi fel a kérdést Ilić, hogy ők is baloldaliak voltak, mert változásokat akartak, és a jakobinusok például jobboldaliak, mert őrizték a kialakult *status quo*-t? Történelmi példaként felhossa még szintén Franciaországból az 1830-as júliusi forradalom után elégedetlen legitimistákat, akiket, Branković elmélete alapján, szintén a baloldaliak közé lehetne sorolni. (II. 66.) Ilić viszont nem kételkedik abban, hogy ezek az erők jobboldaliak voltak, mint ahogyan abban sem, hogy az SPS baloldali párt. Figyelemreméltó egyébként, hogy Ilić és Branković is, miközben alapfogalmakról vitáznak, a konzervatív szót a jobboldali szinonimájaként használják, anélkül, hogy alaposabban körüljárnák e fogalom jelentését.

Ilić Branković tanulmányában nem bírálja igazán az empirikus vizsgálódásra kidolgozott módszert. A vita tárgyát számára a fogalmak tudásszociológiai meghatározása képezi, viszont Ilić nem veszi figyelembe azt a pon-

tot, ahol az elmélet és a gyakorlat elválík, és összekeveri Branković operacionilizációs kísérletét a tudásszociológiai vizsgálódással. Bár való igaz, hogy Branković tanulmánya itt-ott átesúszik a tudásszociológiai vizsgálódásba ott is, ahol ezen fogalmak empirikus leképeződéseit, a választókban való megnyilvánulásait kutatja.

Tulajdonképpen a politikai változásokhoz való viszony az, amit Ilić a leginkább kifogásol Brankovićnál, s még talán hízelegőnek is vehetnénk a Branković bátorságára vonatkozó bókot, ha nem egy, a szerbiai politikai szociológiával leszámoló szövegbe lenne beleágyazva. Ilić formalistának nevezi Brankovićot, hogy mit ért ez alatt a nyilvánvalóan stigmatként ráaggatott jelző alatt, azt nem fejtí ki bővebben. Viszont nem ez az egyetlen bűn, amit szerb politikai szociológus elkövethet. Ilić formalizmussal, normativizmussal, történelmietlenséggel és divatossággal vádolja a jugoszláviai politikai szociológiai élet résztvevőinek nagy részét. A divatosság kapcsán megjegyzi, hogy a totalitás és populizmus terminusokat a hidegháború alatt használták leginkább, s ezek reaffirmációja provincializmusról árulkodik, viszont a régi terminusokkal való szakítás mögött történelmietlenség lapul. E jelenség utal arra, hogy nem adekvát terminológiával próbálják megmagyarázni az autoriter szocialista rendszerek bukását Közép-Európában és Jugoszláviában. (II. 68–69) A jugoszláv politikai szociológia legfőbb szerzői depriváltak a régi rendszer szerényebb képességű szerzőivel szemben, ezért, Ilić szerint, érthető, hogy ez hatott a tudományos elhelyezkedésükre is a rendszert támogató szerzőkkel szemben.

Ilić például helytelennek tartja Jakšić „titoista” és „soviniszta” totalizmus terminusának használatát, melyet a titói rendszerre alkalmaz, s mely „ideológiai hazugságokon és átveréseken alapult”, félelemmel volt teli, s felbomlásakor lettek Jugoszlávia polgárai politikailag nagykorúak. (Jakšić 1990:403–406.) Ilić felhívja rá a figyelmet, hogy Jakšić nem következetes akkor, amikor a totalizmus, totalitás fogalmat használja.

Ilić rámutat arra, hogy nincs fogalmi tisztaság a szerb politikai szociológia szóhasználatában. Problematikusnak véli a bal, jobb, közép, a populizmus és a totalizmus terminusok használatát. Rámutat arra, hogy az egyes szerzők, még önmagukban sem tisztázták ezek jelentéseit. Janjić például alkalmazza a totalista állam, kommunista totalizmus, antitotalitarizmus és a totalizmus szétszedése, fogalmakat, Ilić szerint más-más jelentéssel a totalitásra, totalizmusra vonatkozóan. Főként az ideológia fogalmának használatakor, de úgy vélem ez kiterjeszthető az összes többi fogalomra is, Ilić elvárná a történelmi szemantikai gyökerekhez való igazodást. Mikor történelmietlennek nevezi a jugoszláv/szerb politikai szociológia egy részét, akkor a balkáni történelmi, politikátörténeti viszonyok mellőzését sérelmezi. Vitájukra

vonatkozó legfőbb állítása pedig az, hogy elveti Branković azon javaslatát, miszerint a pártok ideológiáinak vizsgálata helyett a párt támogatóinak, a választók ideológiáit kell vizsgálni az empirikus kutatások során.

Branković, Ilićnek adott válasza elején úgy véli, már első tanulmányában sikeresen megoldotta a felvetett problémákat, ezért nem tesz mást tehát, mint megismétli az ott leírtakat. (II. 203.) Arra a vádra, hogy ő formális lenne, nem tud igazán mit felelni, legfeljebb annyit, nem tudja mit jelent formálisnak, formalistának lenni. Arra, hogy a változásokkal szembeni viszony nem alkalmazható az empirikus kutatások során, mint a pártok ideológiájának meghatározó kritériuma, nyugati szótárak szöszedeteinek citálásával reagál. (pl. *The Penguin Dictionary of Politics*.) A francia forradalom korának jobboldali gondolkodóira, Burke-re, De Maistre-ra, de Bonad-ra (akiket egyúttal konzervatívoknak nevez) azt mondja, ők a tradícióra hivatkoznak, míg az akkori liberálisokat baloldaliaknak³ nevezi. Az akkori baloldalt a mai liberális jelentésével felelteti meg, jellemzői az individualizmus, s az állam minimalizálásának elve a „laissez-faire, laissez-passer”. Mindazonáltal ezek az eszmék már a következő század elején konfrontálódtak a szocialista eszmékkel. A 20. századi osztrák iskolát a klasszikus liberalizmus reaffirmálásaként látja, mely ellenszegül a kapitalizmus strukturális átalakítására törő New Deal-lel és Keynes koncepciójával. Ezt az irányt néha neoliberaislnak, néha neokonzervatívnek, de leginkább Újbaloldálnak nevezik Branković szerint. Ő ezekkel a történelmi példákkal kíván rámutatni, milyen nehéz ezen fogalmak tárgyalása, s hogyan lehet mégis eldönteni a *status quo*-hoz való viszony alapján, mely ideológiához tartoznak ezek a politikai áramlatok. Ezzel tulajdonképpen felmondja a történelmi sztereotípiákat, s úgy érzi, ez elegendő Ilić cáfolatául.

Branković legtöbbet azzal a váddal foglalkozik, miszerint neki nem sikerült általánosan érvényes, pontos meghatározást adnia a baloldallról, középéről és jobboldalról. Egyrészt felhívja „Ilić Úr” figyelmét – itt találni az első ironikus felhangot a vita során –, hogy nem veszi észre, a mostani baloldal (ti. a szerbiai) pont ellentéte annak, ami volt. A pártok, s a politikai erők, nem csak Szerbiában, hanem másutt is, a történelem folyamán egyszer a jobb, másszor pedig a baloldalon helyezkednek el. Pontosan tehát nem lehet meghatározni, mi a bal és mi a jobb. A *The Dictionary of Politics*-ot idézi: „The term has absolutely no fixed semantic content, and can only ever be used *relatively*” (kiemelés tőlem). Az idézetekkel egyébként csak az a baj,

³ Feltűnő, egyébként, hogy a fogalmi tisztázása nem alapos, említettem már a konzervatív-jobboldali szinonimapárost, emellett még jelen van néha a liberális-baloldali szinonimapáros is, de csak akkor, ha történelmi vizsgálódásba fog. A jelenre azonban nem szinonimaként alkalmazza a baloldallal a liberálist, hanem a liberális alatt a közepet érti, egyébként komoly problémát okoz neki a közép operacionalizálása.

hívja fel rájuk a figyelmet Bogdanović, hogy nincsenek befejezve, s csonkaságuk, nincsen jelezve. (VII) Mindezért, nem is lehet elvárni azt, hogy pontos definíciót adjunk ezekről a fogalmakról, tehát mindig az aktuális megnyilvánulási formájukat kell vizsgálnunk, sugallja Branković, nem törődve a sztereotípiákkal. Leginkább az sérti, hogy Ilić nem veszi figyelembe a választók ideológiájának vizsgálatára tett módszertani ajánlatát, ehelyett egyedüli járható tudományos útként a pártok ideológiájának vizsgálatát jelöli meg.

Végül a totalitás problémakör vitájába, mely nem érintette eredetileg Branković első tanulmányát, szintén egy idézettel száll be, s a *Matica Srpska* szótárának segítségével igyekszik rámutatni, Ilić keveri a fogalom szó használatát a terminusával. (III. 206.)

Ilić válaszát módszertani vizsgálódásnak nevezi, ugyanakkor nem leplezi, hogy nem kíván a módszertani keretek között maradni. Két célt tűz ki maga elé, az egyszerűbbet a Branković-írás történelmietlen formalizmusának kimutatásában jelöli meg. Ehhez eszközként használja a *Belgrádi Egyetem* oktatóinak történelmietlen formalizmusáról folytatott kutatását. (IV. 399) Munkája egy széleskörű, a politikai szociológia módszertanával foglalkozó vizsgálódás részét képezi, melyet a *Research Support Scheme* segítségével végez, s mely a *CEU Higher Education Support Programme*-hoz kapcsolódik.

A fókuszban ismét a változásokhoz, ill. a *status quo*-hoz való viszony áll, és Brankovićnak a New Dealt és Keynest felhozó példái kapcsán írja, hogy Branković azt hiszi, ennyi érvelés elegendő bebizonyítani az ő tévedését: „A megjelenített példával és az ismertetett argumentációval ez a szerző úgy véli, hogy megcáfolta kritikámat, mely tudományosan használhatatlan formális kritériumnak nevezi a vizsgált politikai erők viszonyát a társadalmi változásokhoz.” (IV. 400.) Bemutatja, mi az, amit Branković történelmietlen formalizmusának nevez. Először is, ha a neoliberaisok a *status quo* megszüntetésére törekednek, akkor baloldaliaknak tekinthetők Branković szerint. Ebben az esetben egy kalap alá vehetők a kommunistákkal és a neofasisztákkal, akik szintén változtatni szeretnének a fennálló társadalmi renden. Tehát, szögezi le Ilić, mindhárom csoport ugyanannak az ideológiai áramlatnak a tagja, ha követjük ellenfele logikáját, ami igen abszurdnak tűnik. Ez az, ami formális Branković gondolkodásmódjában, ami tudományosan elfogadhatatlan, mert nem veszi figyelembe a különbségeket. Ilić megismétli, ezt a gondolkodásmódot nem az átgondolt elméleti erőfeszítés jellemzi, hanem a napi politikai zsargon és a politikai, társadalmi küzdelmekbe való belépés. (IV 400.) Továbbra is úgy véli, hogy a megkülönböztetés kulcsa a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekhez és a demokráciához való viszony lehet.

Másodszor, ha a szerb politikai életet vizsgáljuk, ott azt találjuk, hogy egyik párt sem elégedett a fennálló viszonyokkal. Branković logikáját követ-

ve, ezek szerint a baloldalon kéz a kézben menetel Đindić, Koštunica, Šešelj, Mirović, Perović és a többiek. (Ilić gondolatmenetét lefordítva a magyar viszonyokra, Csurka István egy oldalon küzdene, és egy ideológiát követne Kuncze Gáborral és Kovács Lászlóval.) Azt, hogy az aktuálpolitikai gondolkodásmódot nem lehet követni, bizonyítja az is, hogy Branković skálái három hónappal az SPS-SRS taktikai koalíciójának szétesése előtt készültek, s az ilyet nem lehet előre látni, akármilyen felkészült is a kutató. Ez a momentum abszolút tükrözi Branković aktuálpolitikai perspektíváját, ami, ha szociológiai kutatásról van szó, nem helyeslendő. Ilić a leggyengébb pontot most Branković iskolás idézetéseiben leli meg, melyeket teljesen haszontalannak tart.

Ilić szerint, a baloldalhoz és a jobboldalhoz való viszonyt ma a szocialista és liberális értékekhez való viszony tükrözi, ezek pedig az egyenlőség és a szabadság. Ezen kívül van még egy fontos tényező, ez pedig az ellenségkép. Meg kell vizsgálni, hogy egy pártnak kik a legfőbb ellenségei. A SRS legfőbb ellenségéül a mérsékelt baloldali SPO-t, a Szerb Megújodási Mozgalmat jelölte meg, második helyen a liberális pártokat, harmadikon pedig a vezető muzulmán és albán pártokat. Az SPO iránti ellenszenv Ilić szerint csupán napi politikai okokkal magyarázható, míg a liberális pártok elutasításának okai sokkal mélyebb törésvonalak mentén húzódnak, ez pedig a konzervatív liberális ellentétből fakad. Emellett még meg kell vizsgálni, hogyan viszonyul az adott párt a nemzethez. Elfogadja azt, hogy egy baloldali párt is lehet nacionalista, de rövidebb ideig, mint a jobboldali pártok, azaz ez nem fontos karaktere a baloldalnak. Ugyanakkor egyes klasszikus konzervatív értékek szerinte beépültek a sovinizmusba, úgy, mint a tradicionalizmus, a rasszizmus, a vallási kizárólagosság, a militarista antiszocializmus stb. (IV. 402.)

A nyugati világ számos országában Ilić szerint a baloldal helyzete marginális. Nagy-Britanniában centрупártok vannak hatalmon, a Munkáspárt is ilyen, az USA vezető politikai erői jobboldaliak. Sokan nevezik magukat szociáldemokratának, akik kétségbe vonva Lenint Marx mögé sorakoznak fel. (IV. 403.) Az SPS és az SRS egymás mellé helyezése mindezek miatt helytelen. Ilić Branković elméleti gyengeségére hívja fel a figyelmet, okként pedig a *Beogradsko političko misao* elméleti gyengeségét jelöli meg, melynek Branković a képviselője.

Ilić már előző tanulmányában is kísérletet tesz arra, hogy a szerb politikai szociológiáról is véleményt mondjon, s most alaposabban is megteszi. A belgrádi bölcsészkar tanárai jórészt újságírókból és publicistákból nőttek ki, ők hatottak leginkább a belgrádi politikatudomány (FPN) képviselőire. Ez az oka annak, hogy sok kutatási terület lefedetlen maradt, s csak az utóbbi időben néhány közülük fogékonnyá vált a szociológiai perspektívákra. A nyolcvanas évek vége a belgrádi politológusokat kilátástalan helyzetbe

hozta, ezt az időszakot Ilić az „istenek alkonyának” nevezi, utalva arra, hogy a kádervonalon való mozgás igencsak elnehezült ebben az időben. Az idősebbek közülük híján voltak a szükséges elméleti tudásnak, gyorsan megpróbálták alkalmazkodni a kialakult viszonyokhoz, ezért korábbi és új munkáik között nem találni kontinuitást. Fiatalabb követőknek nyitottabb perspektívájuk miatt több választási lehetőségük volt. Ez a választás jellemző a szerb szociológia egészére is. Egyesek, mint ahogy Branković is, a történelem viharai elől a véges empirizmusba menekültek, azaz elálltak a teoretikus vizsgálódástól. Mások, a fiatalabbak közül belevetették magukat az aktuális politikai történésekbe.

Branković újabb válasza, mint ahogy azt később Bogdanović is kiemeli, azért fontos, mert, azon túl, hogy reagál Ilić felvetéseire, alaposabban elemzi a szerb politikai életet, mint legelső tanulmányában, és eljut az értéktételekig is. Ilić aktuálpolitikai elzárkózására a taktikai koalíció szétesésével kapcsolatban felhozza, csupán a pártok besorolása volt a célja és nem a pártok és ideológiák közti viszony elemzése. A neofasiszták és kommunisták egy oldalra sorolása esetében igazat adna Ilićnek, ha a változáshoz való viszony lenne az *egyetlen* kritérium. Ezért elismétli mindazt vaskos lábjegyzetekben, amit korábban állított, és idézi a már idézett enciklopédiák szöszedeteit, vállalva az ismétlés kockázatát. Nyomatékosan figyelmeztet ismét arra, hogy a *mi társadalmunkban*, azaz a szerb társadalomban másmilyen viszonyok uralkodnak, mint a polgári társadalmakban, ezért ott világosan elkülöníthető a már említett elfogadás-elutasítás dimenziók mentén a bal és a jobb, addig a szerb társadalomban ellentétes fogalompárokat alkotnak: a változások mellett és a szocializmus ellen az ellenzéki pártok jó része felsorakozik, míg ezek ellentéte jellemzi a kormánypártokat (úgy vélem, Branković szerint a radikálisokat is).

Az ahistorikusság vádjára mentségül hozza fel, hogy ő volt az, aki először vetett be történelmi párhuzamokat, ennek alátámasztásául ismét a francia forradalom liberális ágenseivel kardoskodik, kik akkor változást akartak, később pedig a kapitalizmus megváltoztatásának ellenzőivé váltak. Szerinte Ilić monológot folytat egy elképzelt Brankovítyal, kreál magának egy brankovíci véleményt, azzal vitatkozik. (Ehhez én csak annyit tennék hozzá, szerintem Branković is hasonlóképpen jár el.)

Ezután következik Branković rövid, de lényegretörő elemzése, melyben végre kimondja, valójában milyen politikai viszonyok uralkodnak Szerbiában. Súlyos érveket hoz fel, megcáfolandó az uralkodó párt baloldaliságát:

1. Az SPS kormányzása idején a társadalmi rétegek közti különbségek drasztikusan növekedtek, a gazdagok kis csoportja áll szemben az elszegényedett, egzisztenciális bizonytalanságba, perifériára sodródott tömegekkel. Az elvileg szociális egyenlőségért síkra szálló SPS idejében bekövet-

kezett Szerbia latin-amerikanizálódása. Branković kijelentése nem légből kapott, a legkiválóbb szerbiai szociológusok munkáira hivatkozik. (Bolčić, Lazić, Vujović, Golubović).

2. Nem fogadja el azt az uralkodó párt által nagy kedvvel emlegetett kifogást, miszerint a társadalmi, gazdasági problémák minden oka a Jugoszláviával szemben bevezetett szankciókban rejlik. Felteszi a kérdést, hogyan lehetséges az, hogy épp a leggazdagabbak lettek a „baloldal” vezetői. Felhívja a figyelmet arra, hogy az 1993-ban kezdődött hiperinflációt⁴ szándékosan gerjesztette a hatalom, hiszen '94-ben, amikor már a rendszer teljes szétesésével fenyegetett, a szankciók ellenére sikeres programmal meg is tudták fékezni. A hiperinflációs időszakot pedig a devizakurzus hirtelen megváltoztatásával, a be- és kiviteli engedélyekkel való manipulálással, a saját hasznukra hajtották az úgynevezett „baloldaliak”. Zoran Djindjić nyomán, aki a „Nép nagy kifosztásának” nevezte ezt az akciót, a baloldal kollektív Robin Hood-jainak nevezi őket, nem „baloldaliaknak”, kik elvesznek a szegényektől, hogy odaadják gazdagoknak. (V. 321.)

3. „A nacionalizmus nem az egyetlen jobboldali elem az SPS politikájában.” (V. 321.) Az 1996 júliusában hozott törvényekkel szétrombolták a szakszervezeteket, s még a hatalom emberének mondott szindikátus elnöke is, utal rá Branković, elégedetlen volt a kialakult helyzettel, mely túl nagy hatalmat adott az igazgatók kezébe.

4. A Szerbiában megkezdett, igaz valójában vérszegény privatizáció miatt sem lehet baloldalinak titulálni a hatalmat, ugyanis ez a jobboldali pártok ismérve. Ehhez járul még az, hogy a privatizáció lebonyolításában a vállalatok igazgatói hozhatják a kulcsfontosságú döntéseket, másrészt a dolgozók nem kapnak lehetőséget arra, hogy ingyen részesülhessenek a részvényekből. (V. 322.)

5. Ráadásul „az SPS sohasem élvezte a munkásosztály többségének támogatását”. (V. 323.) Branković empirikus adatokra hivatkozva állítja, míg az 1990-es választásokon a fizikai munkások 40 százaléka, a nem fizikai munkások 42 százaléka szavazott rájuk, addig ez az arány 1993-ban 29, illetve 23 százalék volt.

⁴ Az 1993 novemberétől 1994 január 24-ig tartó folyamat volt a világtörténelem második legnagyobb hiperinflációja, mely majdnem megközelítette az 1945 és 1946 közötti magyarországi pénzromlás mértékét. A kialakult helyzetet súlyosbította, hogy a devizaszámlák zárolásával gyakorlatilag megfosztották pénzüktől a polgárokat, majd az állam felhatalmazásával olyan magánbankokat hoztak létre, melyek csábítóan magas kamatokat kínáltak a márkabetéteseknek. Ezzel a húzással begyűjtötték még a maradék devizakinnlevőségeket a polgároktól, majd a magánbankárok és az SPS vezetői megosztottak a hasznon. A háború finanszírozására, mikor elfogyott a valuta, beindították a bankóprést, mely elszabadította a pénzromlást. Az 1994 januárjában bevezetett »szuperdínár« vetett véget a folyamatnak, melynek árfolyama egy az egyben a márkához volt kötve. Ekkora az infláció mértéke elérte az 5 000 000 000 000 000 százalékot.

Ezért a felsorolt érvek alapján úgy véli, az SPS politikája összességében véve inkább tekinthető jobboldalinak, mint balnak.

A következő az egyetlen a vita elemei közül, mely nem a *Sociologijá*-ban jent meg, hanem a *Srpska politička misao*-ban. Ebben a tanulmányban Ilić továbbra is a már sokszor emlegetett változásokhoz való viszonyról mondja el a véleményét, mely csöppet sem változott a korábbiakhoz képest. Ez az a pont továbbra is, mely leginkább elválasztja a két szociológust egymástól. Ilić álláspontja azonban másutt valamelyest közeledni látszik ellenfeléhez. Ő is utal arra az álláspontra, miszerint lényegében csak akkor tudjuk eldönteni egy párt hovatarozását, ha ideológiájának tartalmát mélyebb elemzésnek vetjük alá. Viszont elveti Branković érveit, melyek a nacionalizmus miatt sorolják az SPS-t a jobboldalhoz. Azt mondja, ha megvizsgáljuk a politikai élet legfontosabb pártjait, majdnem mindegyiknél fellelhető a nacionalizmus, mégsem mondhatjuk talán, hogy mindannyian jobboldaliak lennének, ezért ez a szempont teljesen alkalmatlan a különbségtételre. Ugyanígy továbbra is elveti a pártprogramok vizsgálatának alkalmasságát is. Nem sok újat tud már mondani, lényegében megismétli a már eddig elhangzottakat.

Mira Bogdanović Amszterdamból szól bele a vitába, s ez a közbeavatkozás tulajdonképpen megszakítja a folyamatot. David Caute elméletének bemutatása kapcsán vállalkozik a véleményezésre. Tulajdonképpen bemutatja a két álláspontot, és véleményt nyilvánít róluk.

Először Brankovićról: a populizmushoz hasonlítja az „ahogy a nép mondja” megoldást. Még furcsábbnak tartja azt, hogy Branković a választóktól kérdezi meg, mi a bal, jobb és közép. Tautologikus állításnak tartja, hogy a szocialisták a szocialista értékek mellett és nem azok ellen vannak. Honnan lehet azt tudni, milyen az a baloldaliság: „*a JSZSZK felbomlása előtti, valamilyen idealista, utópista szocializmus, vagy az SPS szocializmusa?*” (VII. 304.) A változásokhoz való viszonyról azt írja, „*mindazok a gazdasági szerkezetváltás mellett lesznek, akiknek van valamije (legyen az tudás, vagy vagyon), amit befektethetnek, s mindazok ellene lesznek, akik elveszítik a változások következtében azt a keveset, amijük van. A reményt is. Mind a két csoport magába foglal majd klasszikus értelemben vett »baloldaliakat« és »jobboldaliakat« is.*” (VII. 305.)

Branković néhány ténybeli tévedésére is felhívja a figyelmet: „...*Szerbiában a (neo)liberalisták nem csináltak a liberalizmusból baloldali ideológiát.*” (VII. 305.) Teljességgel elfogadhatatlannak tartja, hogy bármilyen érvelés nélkül a francia forradalom liberálisait is baloldaliaknak lehessen nevezni. Szerinte Branković túl szabadon és tágasan értelmezi a relativizmus kérdését, s így Benjamin Constantból, a posztrestauráció időszakának fő teoretikusából is baloldalt csinál. Nem ad általánosan elfogadható kritériumokat,

melyek alapján a baloldaliságot meghatározhatnánk, sőt, mondja Bogdanović, úgy tűnik, teljességgel kételkedik abban, hogy ilyen kritérium egyáltalán létezne a posztszocialista államokban, főként Szerbiában. Így figyelmen kívül hagyja Kolakowski, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Caute munkásságát. Helytelenül idéz a lexikonokból, elhagyja a mondat végét, és úgy tesz, mintha más nem is lenne ott, mintha maguk a lexikonok sem tudnának elfogadható magyarázatokkal szolgálni – folytatja a kritikát Bogdanović. Mindazonáltal kiemeli Branković pozitívumait is. Legfőbb erényének a már az előzőekben bemutatott, SPS-ről készített, rendkívül lényeglátó elemzését tartja.

Ilićtyel lényegesen kevesebbet foglalkozik. Sokkal elfogadhatóbbnak tartja az ő koncepcióját, mellyel az elemzés középpontjába a pártok által képviselt értékeket és ideológiákat helyezi, azonban Bogdanovićnak az a véleménye, hogy Ilićnek nem sikerült mélyreható elemzést készítenie, annak ellenére, hogy ezt tűzte ki feladatául. Noha ő sem tudta definiálni a „balt” és a „jobb-ot”, nagy autoritással vetette bele magát a vitába, ezáltal elhagyta a politikaelmélet síkját, belecsúszva a szubjektív értékítéletek mezejébe. Végül, ami az ellenségkép koncepcióját illeti, Bogdanović azt állítja, hogy az idézett szakirodalom átlapozásakor nem találta e koncepció nyomait sehol. Arra figyelmeztet, hogy maga a szerző is bevallja igencsak „fluid” ez az elképzelés.

Nem térek ki most a Bogdanović által nyújtott Caute elemzésre, végezetül még lejegyezném az SPS-ről alkotott véleményét, mely Brankovićéhoz hasonlatos. Úgy véli, Branković helyesen mutat rá arra, hogy a szerb politikai mezőben nem lehet a pártokat egyértelműen elhelyezni a bal-közép-jobb egyenesen. Egyetért Heller Ágnessel és Fehér Ferencsel abban, hogy a politikai erők állandó változásban vannak, ami meg is mutatkozik a szerbiai politikai életben, ahol az SPS *„rezsimjének egyetlen »ideológiája« van – a hatalom megőrzése, amihez több egymással szemben élesen ellenkező ideológiát és politikai irányvonalat használ fel, a titoizmustól kezdve (Tito szellemének utolsó őrzői), a populizmuson és a vulgárnacionalizmuson keresztül egészen a mondializmusig”* – idézi Brankovićot. (V. 3232.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Sociologija 1990–2000

Avramović, Z. 1989 *Socijalizam i mogucnosti reforme*, Socioskog Društva Srbije: Beograd

Jakšić, B. 1990 *Svest socijalnog protesta*, SKZ: Beograd, 403–406.

Személyes megjegyzések a szerbiai szociológia válságáról

HORVÁTH GYÖRGY

A szerbiai szociológiai folyóiratokban megjelenő diskurzusok elemzése során egy sajátos problémába ütköztünk, amely – legalábbis e sorok íróját – meg is gátolta a további kutakodásban. Itt elsősorban egy morális problémáról van szó, és semmiképpen sem szociológiáról.

Mint már említettük, a múlt század utolsó évtizedében Szerbiában/Jugoszláviában a háborús helyzet, a miloševići diktatúra miatt minden életszféra különleges helyzetbe került, így a tudomány, ezen belül pedig a szociológia, illetve maguk a szociológusok is. Nem csak arról van szó, hogy a fegyverek dörgése közepette hallgatnak a múzsák, hiszen a szociológusok kapcsán épp azt kellett kiemelni, hogy nagyon sokan vállaltak közéleti szerepet, és többnyire a Milošević-ellenes, ellenzéki blokkban. Az említett folyóiratokban megjelenő diskurzusok olvasása során azonban az embernek egyre inkább az az érzése támadt, hogy itt már szó sincs szociológiáról (avagy társadalomtudományról) – a legjobb esetben is legfeljebb politikai filozófiáról, politológiáról beszélhetünk. De hangsúlyozom: a legjobb esetben!

A *Sociologiji*-ban és a *Sociološki pregled*-ben a tanulmányokon és recenziókon kívül megjelent írások ugyanis inkább nevezhetők pamfleteknek, személyeskedő vád- és gúnyiratoknak, mintsem tudományos termékeknek, melyek – mint ilyenek – egy szociológiai jellegű diskurzuselemzés tárgyai lehetnének. Minthogy e sorok írója szerb állampolgárként is érintett, e pamfletekre legfeljebb pamflettel tudna válaszolni, de erről inkább lemond. Továbbá, e kutatás tárgya a szociológiai diskurzus, nem pedig azok a politikai jellegű vádaskodások, amelyek éppenséggel szociológusok – vagy magukat akként aposztrofáló emberek – szájából hangzottak el.

A két „hivatalos” szakmai lapban a vitairatok szerzői, valamint a konferenciákon felszólalók ugyanis általában a tudomány logikájától eltávolodva, érzelmi pozíciót elfoglalva nyilatkoztak – például 1990-ben a Jugoszlávia jövőjéről, 1999-ben és 2000-ben pedig a NATO Jugoszlávia elleni „agressziójáról”. Olyan jóslatok és értékelések hangzottak el e tíz év alatt, mely nemcsak a tudomány mint szféra szabályainak, logikájának mondanak

ellent, de gyakorta a jó ízlésnek is. Egy szóval: amit tettek e lapok hasábjain, annak semmi köze a szociológiához, vagy általánosabban a társadalomtudományokhoz.

Különösen más megítélés alá tartozik – legalábbis az én értékítéleteim szerint – mindaz, amiről viszont e megnyilatkozók még véletlenül sem szölk e lapok hasábjain, melyek – hogy ezt még egyszer kihangsúlyozzuk – a szerb szociológia reprezentáns folyóiratai. A szerb szociológusok ezen csoportja ugyanis – teljes vakságról tanúbizonyságot téve – ugyan szólt a háborúról, de esze ágában sem volt a kilencvenes évek Jugoszláviájának legborzalmasabb kérdéseivel foglalkozni: azzal, hogy a szerb/jugoszláv katonaság, rendőrség és félkatonai alakulatok e tíz év alatt népirtást vittek véghez Horvátország, Bosznia-Hercegovina és Kosovo területén, hogy több száz ezer ember halt meg, több milliót elűdöztek lakhelyéről és a többi. Mindezzel csak akkor foglalkoztak, amikor a NATO megtámadta Jugoszláviát, és mindkét folyóirat később különszámban foglalkozott e háborúval, azt bizonygatva, hogy a bűnös Nyugat genocídiumot hajtott végre Szerbia ellen – teljes mértékben a hivatalos, miloševići érvrendszer nyomvonalán haladva. A szerb szociológusok többségének körében – ahogyan a szerb közvélemény nagyobbik felében – még ma is masszívan tartja magát az a nézet, hogy Slobodan Milošević diktatúrája elsősorban és leginkább a szerbeknek ártott, ők az igazi áldozatok.

E sorok írója e dolgokról – sajnos vagy nem sajnos, nem tudni – maga sem tud higgadtan értekezni, ám éppen azért, mert a szerbiai szociológusok ilyen hozzáállása mélységesen fölháborítja, nem is vállalkozik a tudományos elemzésre: talán még nem is érkezett el ennek az ideje.

A két folyóirat vitakultúrájának bemutatása ugyanis mégsem lenne teljesen „igazságos” (ugye, már ha e szónak e helyütt van értelme), ti. nyilvánvalóan akadnak olyan szerb társadalomtudósok, akik e témakörökkel már korábban is foglalkoztak, és foglalkoznak ma is. Ezek azonban – és ismét egy értékítélet – nagyon is sajnálatos módon nem váltak diskurzusformáló erővé, illetve a partvonal mögé szorultak.¹

Természetesen létezik ez a másik Szerbia, melynek lényegét Radomir Konstantinović, a legnevesebb szerb filozófus úgy fogalmazta meg, hogy „*Ha azt kérdik öntől, mi a Másik Szerbia (mi volt, mi most és mi lesz), szabadon válaszoljon úgy, hogy a Másik Szerbia az a Szerbia, amely nem békél meg a bűntettekkel.*”

¹ A kilencvenes évek második felének társadalomtudományos eredményeiből nyújt válogatást a *Viszolygás a várostól – A szerb társadalomtudomány Milošević Szerbiájáról* c. tanulmánykötet (válogatta Szerbhorváth György, 2002, Regio könyvek, Teleki László Alapítvány: Budapest).

És amíg ezek az emberek középpontba nem kerülnek, amíg ez a Másik Szerbia létre nem jön, addig hadd jelezzük egy üres fehér lappal azt, hogy miképpen Szerbia, úgy a szerb szociológia is mély morális, és ehhez kapcsolódóan szakmai válságban van...

Quo vadis? A szlovákiai szociológia a kilencvenes években

GYURGYÍK LÁSZLÓ

A szlovák szociológia a rendszerváltás előtt

A szlovák szociológia kialakulásának kezdetei a *Hlas* (Hang) (1898–1904) című folyóirat körül tömörülő fiatal értelmiségiekig (V. Šrobár, M. Hod a, A. Štefánek, Š. Janšák stb.) nyúlik vissza. Ők persze még nem a szociológia tudományos diszciplínaként való kibontakoztatását tartották céljuknak. Cselekvési programjukban a nép körében végzett „apró munkára”, felvilágosító tevékenységre helyezték a hangsúlyt. Nagy hatással volt rájuk a cseh szociológia megalapítójának tartott T. G. Masaryk szociológiája (kritikai realizmus), s nemzeti ideológiájuk is a Masaryk által képviselt csehszlovakizmusra épült. A századforduló tájékán végzett vizsgálataik alapján fogalmazták meg nevelési és művelődési koncepciójukat, mely differenciáltan közelít az egyes néprétegekhez és az ifjúsághoz. A szlovák szociológiatörténet Ján Lajčiak: *Slovensko a kultúra* (Szlovákia és a kultúra) (1920) c. monográfiáját tartja az első szlovák nyelven írt szisztematikus szociológiai műnek, mely az első világháború előtti szlovákság társadalmi és gazdasági problémáival foglalkozik. A Csehszlovák Köztársaság létrejötte után a cseh jelenlét a szlovák tudományos élet kialakításában meghatározó jelentőségű volt.

Csehszlovákiában a korábbi magyar intézményrendszer részét képező felsőoktatási intézményeket (is) megszüntették, és új, „csehszlovák” nyelven oktató intézményeket hoztak létre. Az új felsőoktatási intézmények személyi feltételeit a szlovák tudományos elit hiátusa miatt csak csehországi tanárok bevonásával lehetett biztosítani. A szlovák szociológia intézményes kereteinek megteremtése az 1919-ben alapított pozsonyi Komenszky Egyetemen (*Univerzita Komenského*) 1924-ben induló szociológia előadásokkal kezdődik. Már az 1923/24-es tanévben a cseh származású J. Král't a filozófia és a szociológia professzorának nevezik ki. Az első szlovák szociológiaprofesszor kinevezésére csak másfél évtizeddel később, 1937-ben került sor A. Štefánek személyében, aki kezdetben alkalmazott szociológiát adott elő, majd az ún. Szlovák Állam időszakában – a cseh professzorok kiutasítása után – általános

szociológiát is. Őt tartják a szlovák szociológia kezdeti időszaka legjelentősebb képviselőjének is, legfontosabb műve *Základy sociografie Slovenska* (Szlovákia szociográfiájának alapjai) (1944), mely a szlovák társadalom leírását tartalmazza, külön hangsúlyt helyezve a nemzet és falu problémakörére. A két világháború közötti időszak szlovák szociológiájának az akadémiai mellett volt egy másik, marxista áramlata is, melyet a *DAV* (Tömeg) c. folyóirat körül csoportosuló kommunista értelmiségiek reprezentáltak.

A szociológia nagyobb mértékű társadalmi szerepvállalására a két háború közötti időszakban nem került sor, így a középiskolai képzésbe történő bevezetése sem járt sikerrel. Paradox módon a hatalmon lévő politikai erők és a hatalmon kívüliek egyaránt nem óhajtották a szociológiát szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tenni. A jobboldal attól tartott, hogy a szociológiai ismeretek terjedése nem kedvezne a fennálló politikai rendszernek. Véleményük szerint e tudományos diszciplínán belüli különböző eszméáramlatok a társadalmi értékek relativizálódásához vezethetnek, és ez a hatalom iránti konformitás csökkenésével járhat. A baloldal pedig a szociológia beépítését a középiskolás tananyagba éppen polgári mivolta miatt utasította el. Az ún. első Csehszlovák Köztársaság időszakában a cseh köldökzsínóron függő „szlovák szociológia intézményi háttere a cseh szociológiával összehasonlítva fejletlen volt, hiányoztak a szakfolyóiratok, és a szociológiai tanulmányok is inkább amatőr jellegűek voltak”. (Szomolányi 1996: 1445)

A II. világháborút követően Csehszlovákiában a szociológia intézményes keretei bővültek. Szlovákiában a pozsonyi *Komenszky Egyetemen* folyó képzés mellett egy további szociológiai központ létesült. A Szlovák Köztársaság időszakában újjászervezett *Matica Slovenská* keretében 1945-ben szociológiai szekciót hoztak létre, ahol fiatal szociológusok kezdtek meg tevékenységüket (A., P. Gula). Itt szerkesztették az első szlovák szociológiai folyóiratot, a *Sociologický sborník*-ot (Szociológiai szemle), továbbá jelentős terepkutatásokat is folytattak.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel véget vetett a szociológia rövid ideig tartó újbóli fejlődésének. 1949-ben, a „felsőfokú képzés szocialista átszervezésének” keretében beszüntették a szociológia mint egyetemi szak oktatását. A polgári szociológia megszüntetésével a szociológia mint tudomány hosszabb időre eltűnt a szakmai diskurzusok közül. Így a harmincas évek végére, a negyvenes évek elejére kinevelődött szociológusnemzedék pályája keresztbetört. A korszakot uraló sztálinista dogmatizmus a szociológiában burzsoá áltudományt látott, ezért fölöslegesnek, a marxizmussal összeegyeztethetetlennek nyilvánította. Olyan vélemények is megfogalmazódtak, hogy a szociológiát a történeti materializmussal lehetne

helyettesíteni.¹ Az 1956-os XX. szovjet pártkongresszus után, mely elítélte a személyi kultuszt, lehetővé vált a marxista-leninista elmélet bizonyos vonatkozásainak újragondolása. Ez pedig a későbbiekben biztosította az immár marxista-leninista szociológia kibontakozásának ideológiai előfeltételeit. Az intézményesülés folyamatát hátráltatták ugyan az éveken át tartó álviták a történelmi materializmus és a marxista-leninista szociológia, illetve a tudományos kommunizmus és a marxista-leninista szociológia kapcsolatára vonatkozólag, de a hatvanas évek közepén az intézményesülés megkezdődött.

A pozsonyi *Komenszky Egyetem* keretében a szociológia tanszék létrehozására 1964-ben, a prágai *Károly Egyetemen* és a brünni *J. E. Purkyně Egyetemen* 1965-ben került sor. Ugyancsak 1964-ben hozták létre a pozsonyi *Közgazdaságtudományi Egyetemen* a *Gazdaságszociológiai és pszichológiai tanszéket*. A marxista-leninista szociológia tanszékek „gyökerei” az 1951-ben alapított marxizmus-leninizmus tanszékekre vezethetők vissza. A szociológia tanszékeken létrehozott új státuszokat is zömmel e tanszékek oktatói, munkatársai foglalták el, s a szociológia is kezdetben a tudományos kommunizmus „szociologizációjával” jött létre. A szociológia egyre inkább kezdett divattá válni. 1963 és 1967 között a SAV-on (Szlovák Tudományos Akadémia) és *Komenszky Egyetemen* kívül további 16 helyen jöttek létre a szociológia művelésének intézményes feltételei. A hatvanas évek második felében nagy számú kutatásra került sor, de ezek szakmai feltételei nem voltak biztosítva. A legjelentősebb szakemberek közül volt, aki még – konstruált perek alapján – börtönbüntetését töltötte (pl. Alexander Hirner), mások pedig már korábban (A. Štefánek 1964-ben, Peter Gula 1968-ban) eltávoztak az élők sorából.

A szociológia gyorsan átlépett azokra a területekre, amelyekkel a polgári szociológia foglalkozott, konkrét szakdiszciplínák keretében vizsgálta a társadalmi valóságot, és rövid időn belül a nyugati polgári szociológia kategóriarendszerével operált. Ezáltal az „ortodox” marxisták számára gyanúsá, sőt elfogadhatatlanná kezdett válni.

A csehszlovák szociológia rövid idővel intézményesülése után kapcsolatba kerülhetett a szociológia élvonalával. 1966-ban csehszlovák delegáció vett részt a 6. Szociológiai Világkongresszuson Eviánban. Ugyanebben az évben került sor a csehszlovák szociológusok első konferenciájára Bedrichove-ban. A konferencia céljai közé tartozott (melyen közel 500-an vettek részt, de közülük csak 36-nak volt szociológusi végzettsége, továbbá 32-en

¹ Az ideológiai korlátokon kívül a polgári szociológia marxista diszciplínára való „lecseserélésének” a személyi feltételei sem voltak adottak. Ugyan a marxista szociológia kezdeményei bizonyos szinten és mértékben jelen voltak, ez nem jelentette azt, hogy egyik napról a másikra képes lett volna a polgári szociológiát felváltani. Nem utolsósorban amiatt, mivel a marxista szociológusok száma a háborús években jelentősen megfogyatkozott.

voltak külföldről): a szociológia intézményesítésének befejezése (ezt korábban spontaneitás és extenzív fejlődés jellemezte), a szociológiai tevékenység eredményeinek konfrontációja az alap és az alkalmazott kutatások elvárásainak szempontjából, a marxista szociológia alapvető kérdéseinek megtárgyalása (főleg a szociológiaelmélet és empirikus kutatások kapcsolatának, a szociológiai kutatások és a társadalmi gyakorlat kérdéseinek szempontjából) és a szociológiai kutatások nyilvántartása, koordinálása és szervezési kérdéseinek a megvitatása.

A hatvanas években a csehszlovák szociológia valószínűleg legjelentősebb eredménye a P. Machonin által vezetett kutatás volt, mely a csehszlovák társadalom szerkezetét vizsgálta. A kutatásba szlovák szociológusok is bekapcsolódtak, s a kötetet *Československá společnost* (Csehszlovák társadalom) címmel Pozsonyban adták ki 1969-ben. A párt-nómenklatúra által oly előszeretettel támadott felmérés kimutatta a csehszlovák társadalom jelentős mértékű vertikális tagolódását, kiváltképpen a hatalom dimenziójában voltak a különbségek szembeszökők.

Az 1968-as megszállást követő ún. „normalizáció” időszakával zárul a csehszlovák szociológia háború utáni második szakasza. E néhány éves időszakra is jellemzőek a két háború közti időszakra elmondottak: továbbra is a cseh szociológia dominanciája határozta meg a két nemzeti diszciplína kapcsolatát. Noha az intézményesítés (egyetemi tanszékek és kutatóintézetek létrehozása) párhuzamosan haladt a két országrészben, és a szlovák intézmények szakember-bázisa is szlovák kutatókból tevődött össze, a csehországi tudományos „termés” mégis jelentősen felülmúlta a szlovákiaiakat. A cseh szociológustábor lélekszáma arányaiban is jóval meghaladta a szlovákokot. Míg az előzőhöz több nemzetközileg is elismert személyiség tartozott (Musil, Petrussek), a szlovák szociológustársadalom személyi összetétele nem volt ennyire attraktív. Az idők próbáját kiálló kutatások is zömmel a cseh intézetekhez kötődtek, még ha némelyekben szlovák kutatók is részt vettek. A megjelenő publikációk vonatkozásában a cseh dominancia még látványosabb volt. A Prágában megjelenő *Sociologická kni nice* (Szociológia könyvtár) több évtizedes hiányt igyekezett pótolni. Az 1968-at követő „rendcsinálásig” a szociológia-tankönyvek mellett néhány monográfia, s a szociológiai kisszótár jelenhetett meg. Az elkövetkező két évtizedben a „normalizált” könyvkiadás keretében zömmel szovjet szerzők ideológiai szempontból problémamentes művei jelentek meg. Ebben az időszakban, amikor a nívós hazai publikációk megjelenése egyre ritkábbá válik, a vasfüggönyön kívülre történő utazás csaknem elképzelhetetlen, és a nyugati szakmai kapcsolatoktól is jobb volt tartózkodni, emiatt a cseh és szlovák szociológusok számára a lengyel szakirodalom jelenti a nyugati szociológiával való kapcsolattartást.

A 68-as fordulatot követő „normalizáció” időszakában nem következett be és nem is következhetett be a szociológia teljes likvidálása, mint ahogy ez húsz évvel korábban megtörtént. Az intézetek és tanszékek keretében jelentős mértékű változásokra került sor. A kutatók egy részét elbocsátották, mások emigráltak, egy részük pedig az új hatalom kegyeibe igyekezett férközni. A retorziók nagyobb mértékben sújtották az 1968-as politikai forrongásba intenzívebben bekapcsolódó cseh, mint a szlovák szociológiát. Az akadémiai életből kiszorított, de a szakmán belül megtúrt kutatók egy része jobb híján a perifériának számító ágazati intézetekben folytatta tevékenységét. Ezáltal egy sajátos fejlődés volt megfigyelhető a normalizációs évek szlovák szociológiájában. Az akadémiai szférában a politikai kényszerzubbony szorosabbra volt fűzve, mint a gyakorlati kérdések megoldásával foglalkozó ágazati intézetekben. Ez pedig az ágazati kutatások fejlődéséhez járult hozzá (J. Pašiak: *Človek a jeho sídla* [Az ember és lakóhelye] 1980, M. Bútor: *Mne sa to nemô e sta . Sociologické kapitoly z alkoholizmu* [Velem ez nem történhet meg. Fejezetek az alkoholizmus szociológiájából] 1989). Persze az akadémiai szociológiai szféra sem volt azonos mértékben paralizálva. Míg az elméleti kérdésekkel foglalkozó kutatók mozgásterre minimális volt, az ideológiai megkötöttségek nem adtak lehetőséget érdemleges diskurzusokra, prezentációkra. A szociológiai elméleti kutatások szociológiai konstrukcióikat Marxra, Leninre igyekeztek visszavezetni (ezáltal akarták legitimé tenni használatukat), s tanulmányaik bevezető passzusai is az éppen aktuális pártkongresszus állásfoglalásaiba kapaszkodtak. A nyugati szociológia bírálatával foglalkoztak marxista szempontból, s elméleti erudíciójuk nagy mértékben a szovjet elméleti konstrukciók átvételére korlátozódott.

A szociológiai kutatás módszertani kérdéseivel foglalkozó szakemberek szabadabb térben mozogtak, e témakörben még publikálási lehetőségtől sem voltak teljesen megfosztva, természetesen az uralkodó ideológia és a pártvezetés irányába tett gesztusokat meg kellett tenni: hivatkozás a marxista-leninista klasszikusokra, részletes idézet a megfelelőnek tűnő pártdokumentumokra, továbbá a szovjet szakirodalomra. Így jelenhetett meg pl. Juraj Schenk *Metodologické problémy modelovania v sociologickom bádaní* (A szociológiai kutatás modellezésének módszertani problémái, 1981), Alexander Hirner *Primárne dáta v sociológii*. (Primér adatok a szociológiában, 1978) című munkája is. A hetvenes-nyolcvanas években kiadott cseh és szlovák szakkönyvek részben szovjet szerzők oroszról fordított munkáiból, a szovjet szociológiai tankönyvek, jegyzetek fordításaiból és néhány hazai szerző könyveiből tevődött ki. Hasonló helyzet volt tapasztalható a szakma folyóiratának számító *Sociológia* esetében is, mely „a tudományos kommunizmus és a szociológia kérdéseinek folyóirataként” jelent meg. Hosszú

éveken keresztül szinte semmit nem változott sem a szerkesztői gárdája, sem tartalmi felépítése. A publikációk jelentős része sajátos nyelven volt megfogalmazva. A beavatottak szűk köre egyfajta tolvajnyelven kommunikált egymással, talán elsősorban nem is azzal a céllal, hogy tudományos invencióikat megosszák egymással, hanem inkább a szociológia, mint elsajátított, de reális tudományos ismeretek hordozójaként nem funkcionáló kommunikációs eszköz megőrzése volt a cél.

A szociológiaoktatás területén a hetvenes évek végén jelentősebb változásokra formális szempontból került sor. 1977/78-tól a bölcsészkarokon a nem pedagógiai, „szóló” szakokon, így a szociológián is, a képzés tartama öt évről négy évre csökkent. Ezt követően a szociológia szakot marxista-leninista szociológiává minősítették, ami a megnevezésében bekövetkezett változás mellett többek között azzal járt, hogy a felvételi kérelmek beadását egy politikai szűrő előzte meg (felvételi kérelmeket a kerületi hivatalok hozzájárulásával lehetett csak beadni), továbbá a 4 évre csökkentett képzésen belül a szaktantárgyak kerete leszűkülött, ugyanakkor a marxista tárgyaké kétszerezésére emelkedett.² A nyolcvanas években egyre gyakrabban kérdőjeleződik meg a szociológus szakma létjogosultsága. Az amúgy is kis létszámú évfolyamok (10–20 fő) sora megszakad, az évtized második felében nem minden évben nyitnak új évfolyamot. A szélesebb mintán nyugvó empirikus kutatások ritkák, ezzel szemben elburjánzik a marxista apologetika. Az évtized közepére nyilvánvalóvá válik, hogy az ideológiai bilincs távolról sem hozta meg a tőle elvárt eredményeket. Míg Csehországban a hatalom politikáját nyíltan bírálók a *Charta 77* körül tömörültek, Szlovákiában nincs hasonló jellegű, polgári elveken nyugvó társadalmi ellenzék. A szlovák katolikus vallásos fiatalok egyes csoportjai a „földalatti egyház” köré kisközösségekbe

² A négyéves képzés 4 összefüggő, egymásra épülő blokkból tevődött össze:

1. az 1. rész az alábbi tantárgyakat tartalmazta: munkásmozgalom és a csehszlovák kommunista párt története, marxista-leninista filozófia, politikai gazdaságtan. tudományos kommunizmus, tudományos ateizmus, filozófiatörténet, a tudományok módszertana, orosz nyelv. 1215 óra.
2. további idegen nyelv, társadalmi-politikai gyakorlat, terepkutatás, testnevelés, téli és nyári testnevelési összpontosítás, a szocialista haza védelme, 600 óra.
3. szaktantárgyak: bevezetés a szociológiába, marxista-leninista szociológia elméletek, Csehszlovákia társadalmi szerkezetének kialakulása, a szociálpolitika alapjai, a marxizmus előtti társadalomelméletek története, a polgári szociológia és antikommunizmus kialakulásának a kritikája, a marxista szociológiai gondolkodás fejlődése, közvélemény-kutatás és propaganda, a csehszlovák szociológia története, matematika, statisztika, a szociológiai kutatás módszertana, számítástechnika, demográfia, pszichológia, szociálpszichológia, munkapszichológia. 1320 óra.
4. vezetéselmélet és társadalmi tervezés, szocialista perszonalisztika, munka és iparszociológia, ágazati gazdaságtan, a szocialista társadalom jogrendszere, szocialista életmód, család és ifjúságszociológia, a kultúra és kultúrpolitika szociológiája, választható tárgyak, választható szeminárium, szakmai gyakorlat, szakdolgozati szeminárium. 840 óra. (Vanik 1982: 148–149)

tömörülnek, de a hatalmi rendszert csak egyházpolitikája miatt bírálják. A stagnáló gazdasági helyzet és a szocialista építés sikereitől hangos propagandagépezet szöges ellentétben álltak egymással. A nyolcvanas évek második felében a politikai vezetés is érzékelte, hogy a társadalom fejlődése „nem teljesen” az általa meghatározott irányban halad. Ennek jegyében felmérés készült az egyetemisták világnézetéről, és a lakosság vallásgyakorlatának feltárását célzó tanulmányok is megjelennek a *Vedecký ateizmus* (Tudományos ateizmus) c. folyóirat hasábjain. A gorbacsovi peresztrojka hatása csak igen kis mértékben volt érzékelhető a csehszlovák társadalmi gyakorlatban.

A rendszerváltást megelőző időszak egyik jelentős eseménye volt a *Szlovák Szociológiai Társaság* 1989 nyarán Túrócszentmártonban megtartott közgyűlése, mely dokumentumaiban rámutatott a társadalmi-gazdasági válságra, s javaslatával a hatalom hordozóihoz fordult. A szociológus társadalom már nemcsak érzékelte, de nyilvánosan meg is fogalmazta kritikáját a fennálló állapotokkal kapcsolatban.

Az 1989 utáni időszak

Az 1989. november 17-i prágai diáktüntetés szétverése Csehországban az *OF* (Polgári Fórum), Szlovákiában a *VPN* (Nyilvánosság az Erőszak Ellen) megalkulásához vezetnek, melynek koordinációs bizottságában kezdettől fogva több szociológus is kiemelkedő szerepet tölt be. A „bársonyos forradalmat” követően láthatóvá válnak a szociológus társadalmon belüli törésvonalak. A szociológusok egy kisebb része a rendszerváltás aktív cselekvőjévé válik, (S. Szomolányi, V. Krivý, Z. Bútorová, M. Bútora), mások a *VPN*-ből kiszakadt, a V. Mečiar által vezetett *HZDSz* (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) keretében válnak közéleti tényezővé (J. Schenk).

A rendszerváltás után a szociológia művelésének több évtizede alig változó monolitikus (politikai és területi értelemben) intézményrendszere jelentős mértékben megváltozott. A korábban is létező állami intézmények egy részében, főleg az akadémiai szférán belül (a *Komenszky Egyetem Szociológia tanszéke*, a *SAV Szociológiai Intézete*) nem került sor jelentősebb szerkezeti változásra, de annál jelentősebb változások következtek be a gomba módra szaporodó vidéki egyetemeken, no meg a magánszférában.

A következőkben, az intézményi szféra egyéb résztvevőinél jóval részletesebben, a pozsonyi szociológusképzés terén bekövetkezett változásokkal foglalkozunk. Tesszük ezt egyrészt a tanszéknek a szakmán belüli meghatározó szerepe miatt, másrészt azért, mivel a kilencvenes években ott lezajlott változások több vonatkozásban is hasonlitosak a más intézményekben lezajlottakkal.

A *Komenszky Egyetem Szociológia tanszékének* „homlokzata” a rendszerváltást követő akadémiai évben módosult: a tanszék megnevezéséből eltűnt a marxista-leninista jelző. Az egyetemi képzésben rövid időn belül visszaállt a – hetvenes évek végén felszámolt – korábbi gyakorlat, a „szóló szakokon” folyó képzés is ötéves időtartamra hosszabbodott. 1989-től újból vesznek fel elsős évfolyamot, három éves hiátus után 1993-ban bocsát ki végzősöket a tanszék. 1992-ben J. Schenket tanszékvezetőnek, majd rövid időn belül professzornak nevezik ki (napjainkig J. Schenk az egyetlen szociológia-professzor Szlovákiában.)

Közvetlenül a rendszerváltást követően nem került sor változásokra a szociológia tanszék személyi összetételében, de az új tanszékvezető – aki V. Mečiar kormányában később külügyminiszter is volt – kinevezését követő egy éven belül a rendszerváltás meghatározó politikai tényezője, a *VPN* megalapításában résztvevő tanárok elhagyják a szociológia tanszéket. (Ők a későbbiekben *SAV Szociológia Intézetében*, illetve a *Komenszky Egyetem Politológiai Tanszékén* helyezkednek el.) Ettől az időszaktól kezdve a tanszéken folyamatos fluktuáció figyelhető meg, mely egyrészt a hirtelen fellépő tanerőhiány pótlására, másrészt az intézményi keretekben bekövetkezett változásokra vezethető vissza. Az évtized második felére a helyzet konszolidálódik: a korábbi aspiránsok időközben tudományos fokozatot szereznek, s adjunktusként tagolódnak be a tanszék életébe.

A formai változások mellett (a tantárgyak megnevezéséből is eltűnik a marxista-leninista jelző) a képzés jellege is módosul. Az 1991/92-es tanévtől a 3. és 4. évfolyamban a választható szaktárgyak viszonylag bő kínálatából választhatnak a diákok. (Más kérdés, hogy éveken keresztül a külső oktatók anyagi ellenszolgáltatás nélkül oktatják az általuk előadott tárgyakat.) Az 1992/93-as tanévtől szakosodásra is adódik lehetőség, a 3. évfolyamban az általános, „akadémiai” szociológusképzés mellett, szociálpolitikai képzés jelent alternatívát.

Az 1999/2000-es tanévtől kezdődően (levelező tagozaton) a szociológiát hároméves – főiskolai végzettségnek megfelelő – képzés formájában is lehet tanulni a *Komenszky Egyetem Szociológia tanszékén*, szociológia – emberi erőforrások szakiránnyal. Tudományos fokozatot szociológiából jelenleg csak a pozsonyi szociológia tanszék keretében lehet szerezni.

Az egyetemi élet rugalmasabbá válását jelzi, hogy napjainkban a diákok egyszerre akár két egyetemen, két különböző szakon is tanulhatnak. Ez a rendszerváltás előtti évtizedekben a merev, rugalmatlan csehszlovák egyetemi életben elképzelhetetlen volt. Ugyanakkor a szociológia szakos hallgatók a diákság nemzetközi vérkeringésében kevésbé vesznek részt, mint a többi közép-európai ország diáksága. Eddig nemigen voltak külföldi

egyetemeken hosszabb rövidebb ideig ösztöndíjas részképzésben tanuló szlovák szociológus hallgatók. E területen lassú változás csak a gimnáziumi idegennyelv-oktatás színvonalának emelésétől és a szlovák egyetemek nemzetközi kapcsolatainak erősödésétől várható.

Az akadémiai szférán belül jelentős változást az 1992-ben alapított *Nagyszombati (Trnava) Egyetem Humanisztika Karán* létrehozott *Szociológia Tanszék* jelenti, mivel itt jött létre a szlovákiai szociológusképzés második szlovákiai bázisa. A nagyszombati szociológusképzés egyfajta alternatívát jelent a pozsonyival szemben, egy keresztény szellemiségű képzés formájában. Ennek jegyében a szlovákiai keresztény eszmerendszerhez közel álló tanárok mellett lengyel vendégtanárok is részt vesznek az oktatásban. Az 1992-től minden évben folyamatosan nyitott évfolyamok közül az első 1997-ben fejezte be tanulmányait.

Az intézményi szféra további szeletét a szakma hivatalos orgánuma a *Szociológia*, valamint a könyvpublikációk és a *SAV Szociológiai Intézete* és *Szlovák Szociológiai Társaság* hírlevele, a *Sociologicky zázpisník* (Szociológiai Napló) jelenti.

A Szociológia folyóirat elemzése 1990–1999

1. A Szociológia a statisztikai adatok tükrében

Előzmények

A *Szociológia* c. folyóirat megalapításától (1969) kezdve a *SAV Filozófiai és Szociológiai Intézetének* lapjaként jelenik meg. A husáki normalizáció időszakára jellemző módon, a „tudományos kommunizmus és a szociológia kérdéseinek folyóirata” alcímmel jelent meg. Az 1989-es politikai változásokat megelőző években szinte semmit nem változott sem szerkesztői gárdája, sem tartalmi felépítése. A publikációk jelentős része sajátos nyelven íródott. A beavatottak szűk köre egyfajta tolvajnyelven kommunikált egymással, talán elsősorban nem is azzal a céllal, hogy tudományos invencióikat megosszák egymással, inkább a szociológia, mint elsajátított, de reális tudományos ismeretek hordozójaként nem funkcionáló kommunikációs eszköz megőrzése volt a cél.

A *Szociológia* a rendszerváltás után új alcímmel jelent meg („A tudományos kommunizmus és szociológia folyóirata” helyére a „szociológiai kérdések folyóirata” került.) 1990-től több alkalommal módosult a folyóirat szerkezeti felépítése és a szerkesztőség személyi összetétele is.

1990-ben változás következik be a főszerkesztő személyében. V. Bauch helyébe J. Pašiák, majd 1995-től L. Macháček kerül, de a szerkesztőség

szervezeti felépítése lassabban módosul.³ A korábbi szervezeti tagolódás (főszerkesztő, felelős szerkesztő, szerkesztőség) a későbbiekben a szerkesztőbizottsággal és egy külföldi szakemberekből álló tanácsadó-testülettel egészül ki. A tanácsadói testület tagjai: A. Ishikawa (Japán), A. Martinelli (Olaszország), B. Misztal (USA), M. Novak (USA), C. Wallace (Ausztria), P. Machonyin (Csehország), W. Winclawski (Lengyelország). Az évente hat alkalommal megjelenő folyóirat 1992-től a tanulmányok angol nyelvű rezüméit egy külön rovatban, a folyóirat végén hozza. 1997-től évente – négy szlovák nyelvű szám mellett – a 3. és 6. szám angol nyelven, „*Sociológia, Slovak Sociological Review*” néven jelenik meg.

A folyóirat tartalmában bekövetkezett változásokat két nézőpontból vizsgáltam. Elsőként a rovatok összetételének alakulását kísértem figyelemmel. Egy adatbázisban az 1990-től 2000-ig terjedő időszakra vonatkozólag a *Sociológia* valamennyi számának tartalomjegyzéke feldolgozásra került. A folyóirat szerkezete viszonylag szilárd. Az állandó rovatok mellett (tanulmányok, a tudományos élet eseményei, recenziók, műhelytanulmányok) a további rovatok esetlegesen, olykor csak 1–1 számban fordultak elő. A rendszerváltás utáni években – az állandó rovatok folyamatos jelenléte mellett – megnőtt az esetlegesen, rendszertelenül, olykor csak egy-egy alkalommal megjelenő rovatok száma.

Ugyanakkor gyakran adtak ki monotematikus számokat is, melyek részben aktualitásuk (konferenciákon elhangzott előadások) miatt, részben a korábbi évtizedekben tabunak számító, ideológiai okokból nem ismertetett témákkal, irányzatokkal kapcsolatos dolgozatokat tartalmaztak. Monotematikus számokat állítottak össze a szociológiai társaság által szervezett konferenciák anyagaiból, (1989 Martin, 1990/3), egy-egy jelentősebb (szlovák) szociológus korábban nem publikált írásaiból, így pl. A. Štefáněktől (1994/1–2) és A. Hirnertől, továbbá kiemelt terjedelemben ismertették a korábbi időszakban elhallgattott, vagy napjainkban időszerű témákat (pl. Szlovákia transzformációjának globális és lokális aspektusai, Transzformáció és modernizáció, Szlovákia demokratizálódása, Vallásszociológiai tanulmányok, Modernitás és posztmodern, Szlovákia etnikai vonatkozásai, Katonaság-szociológia, stb.).

A folyóiratban publikáló szerzők összetétele is több szempontból módosult. A külföldi szerzőktől publikált írások aránya jelentősebb mértékben ugyan nem növekedett, de egyrészt csökkent a kelet-európai szerzőktől, másrészt, a közös állam felbomlása után, a cseh szerzőktől publikált írások aránya is.

³ A főszerkesztő, *Ladislav Macháček* az SAV Szociológiai Intézetének a tudományos munkatársa. Ifjúságkutatással foglalkozik.

A folyóirat statisztikai elemzésére több próbálkozás is történt az 1980-as évek vége óta. Ivan Dianiška a *Szlovák Szociológiai Társaság* Túróc-szentmártoni kongresszusán 1989 októberében „Konszolidált szociológia – kicsi, de a miénk” (Konsolidovaná *Sociológia* – malá ale naše) címmel tárta a nagyérdemű elé a *Sociológia* 1969–88 közötti évfolyamainak vizsgálatát. (Dianiška 1989) Tartalomelemzésében, a folyóiratban megjelent hivatkozások egyes forrásait az alábbi kategóriákba sorolta:

- marxista szociológiai irodalom (szocialista országokból származó irodalom),
- nem marxista szociológiai irodalom (nem szocialista országokból származó irodalom),
- a marxizmus-leninizmus klasszikusai,
- pártdokumentumok,
- nem szociológiai jellegű társadalomtudomány,
- nem társadalomtudomány,
- statisztikai adatok, stb.

Ennek a kategorizációnak az alapján fogalmazta meg Dianiška következtetéseit a szlovák szociológia térbeli és időbeli nyitottságára–zártóságára vonatkozólag.

Az 1991–1995-ös időszakra vonatkozólag Zuzana Kusá dolgozta fel a szlovák szociológiai folyóiratban megjelent cikkeket hivatkozási forrásaik szempontjából.⁴ Vizsgálata során a folyóiratban megjelent valamennyi cikket felvette az adatbázisba, kivéve a recenziókat, illetve a tudományos életet érintő információkat.

Kusá a *Sociológiában* megjelent tanulmányok elemzése alapján az 1989-et követő időszak leglényegesebb változásaként a nyugati szociológia irányába történő elmozdulást tartja. Míg 1987–88-ban 10% alatt történt hivatkozás nyugati szerzőkre, 1991 és 95 között ez az arány már megközelítette az 50%-ot. E növekedés elsősorban a kelet-európai (az adott időszakban, cseh, lengyel, szlovén) szerzők rovására következett be. S megállapítható, hogy a szlovák szociológia – már ami a tanulmányokban feltüntetett hivatkozásokat illeti – kitört korábbi elszigeteltségéből.

A szlovák szociológia nyitását egy másik vetületben is megfigyelhetjük. A vizsgált időszakban publikált tanulmányoknak mintegy 30%-a nem szlovák szociológustól származott. Ennek több mint felét a posztkommunista országok szerzői, elsősorban csehek tették le az asztalra. A nyugati szerzők írták a megjelent tanulmányok 6,5%-át. De a vizsgált öt év alatt csak egy olyan tanulmány akadt, amelyet szlovák szociológusok külföldi szerzővel

⁴ Az alábbiakban az elemzést Kusá cikke alapján ismertetem. (Kusá 1996)

közösen írtak. Mindemellett egyetlen külföldi szerző sem hivatkozott szlovák tanulmányra!

Ezek az adatok arra utalnak, hogy nem beszélhetünk a szlovák szociológia és a „világ” kommunikációjáról, inkább arról van szó, hogy a szlovák szociológia egyoldalúan befogadja a kívülről jövő üzeneteket.

Kusá vizsgálódásainak további területét a hivatkozások száma, illetve a szerzők szerinti összetétele jelenti. A tanulmányok mintegy negyede egyetlen hivatkozást sem tartalmaz. Még differenciáltabb képet kapunk, ha megvizsgáljuk, hogy a szlovák produkcióban milyen arányt képvisel azoknak a tanulmányoknak az aránya, melyekben nincs hivatkozás szlovák szerzőkre. 1991-ben ez az arány még 64,7% volt, 1995-re ez 51,9%-ra csökkent. A hivatkozások összevetése a hivatkozott művek megjelenésének éve szempontjából is sokat sejtető. A szlovák „klasszikusokon” kívül (Štefánek, Hirner, Pašiak) szinte minden hivatkozás 1990-nél későbbi keltezésű. Ez érvényes még a saját munkákra történő hivatkozások esetében is. Ez utóbbi alól csak néhány kivétel található. Alig történik hivatkozás a marxista-leninista időszakban megjelent munkákra, mely jelenség egyrészt az egyes kutatók kutatási területének a változására utal, másrészt a normalizációs időszaktól történő elfordulásként, illetve ennek elhallgatására tett igyekezetként értelmezhető legalábbis a szerzők többségénél.

Hogyan értékelhető a szlovák szerzők között folyó tudományos kommunikáció jellege? Mire vezethető vissza a szlovák kutatók érdektelensége egymás munkája iránt? Ha tekintetbe vesszük, hogy a vizsgált időszakban 55 szerző publikált legalább egy, vagy több társszerzővel közösen két tanulmányt, akkor – egyéb okok mellett, mint a túlzott specializálódás egy adott szakterületre, amelyen belül nincs szlovák munkatárs – nem elhanyagolható az a feltevés, hogy alacsony az érdeklődés a társadalmi problémák leírásán túl a vizsgált terület elméleti kereteinek kidolgozása iránt. A szlovák szociológusok elméleti nemtörődomsége mellett a szociológus társadalmon belüli szekértáborok meglétének problémáját is hangsúlyozza.

A hivatkozások megoszlása

Ha megnézzük azon szlovák szerzők hivatkozásainak összetételét, akik legalább két tanulmányt írtak, akkor azt látjuk, hogy azok, akik őket idézték, a következő csoportba sorolhatók: 40,8% közvetlen munkatársuk volt, tagjai egyazon kutatócsoportnak, 11,2% aspiránsaik, vagy vezetésük alatt dolgoztak, vagy előterjesztettek munkát, melyet a szerzők véleményeztek. További 19,2% külső, vagy korábbi munkatárs volt. Mindössze a maradék 30% esetében nem lehet megállapítani közvetlen munkakapcsolatot a szerzővel.

Ez azt jelenti, hogy a szerzőknek mintegy 70%-a, akik a hivatkozások által ismerték el a legproduktívabb szerzők munkáit, ezek munkatársai közé tartoztak.

A szlovák szociológia a kilencvenes években

Jelen vizsgálatunkban tekintetbe vesszük a szlovák szociológiai folyóirat korábbi vizsgálatainak (Ivan Dianiška, és Zuzana Kusá tanulmánya) bizonyos tapasztalatait, de egészében ettől jelentős mértékben eltérő szempontok alapján vizsgálódunk. Megközelítésünk eltérő jellege két szempontra vezethető vissza. Egyrészt egy több országra kiterjedő kutatás esetében olyan szempontrendszer kellett kialakítani, amely minden vizsgált területen problémamentesen használható, másrészt a korábbi vizsgálatokat végző kutatók „házon belül” végezték vizsgálatukat, olyan információk álltak rendelkezésükre, amelyekkel csak a „bennfentesek” rendelkeznek. (Ismerték az egyes szerzők életkorát, kutatóhelyeiken kívül dolgoznak egy csoportban, stb.)

Kutatásunk adatbázisába a *Sociológia* c. folyóirat 1990–2000 között megjelent számainak tanulmányait vontuk be. A vizsgálati korpuszt 276 tanulmány képezi. (Nem vettük tekintetbe a recenziókat, a tudományos élet híreit, továbbá az egyéb, nem tanulmány jellegű írásokat (retrospektíva, visszaemlékezések, stb.)⁵

Másrészt vizsgálódásunk során így is néhány olyan döntést kellett hoznunk, illetve olyan előre nem látható nehézséget kellett megoldanunk, melyeket a későbbi értelmezések során nem hagyhattunk figyelmen kívül. Vegyük sorra ezeket.

A szlovák *Sociológiában* az 1990-es években közzétett írások formai megjelenése (elrendezése) is bizonyos mértékben változott. A leglényegesebb módosulások a tanulmányokat kísérő hivatkozásokat, lábjegyzeteket, mellékelt további irodalomjegyzéket érintik. Az 1990–1992-es időszakban a hivatkozások száma utalt a szöveget kísérő megszámozott irodalomjegyzékre. Ám az irodalomjegyzék nem volt azonos a hivatkozások jegyzékével, általában ennél többet, a témával kapcsolatos további irodalmat is tartalmazott. Ezzel párhuzamosan a lap alján elhelyezett lábjegyzetek szintén tartalmaztak hivatkozásokat. (A hivatkozások száma az irodalomjegyzékben feltüntetett megszámozott dolgozatok számára utalt, ily módon a hivatkozások tényleges számának, különböző szempontok szerinti összetételének feldolgozása igen jelentős, időigényes mechanikus feladat elé állítja a kutatót.) Az 1993-as évtől az irodalomjegyzék számozása megszűnt, s helyét a szövegben elhelyezett hivatkozások váltották fel, melyek a szerző nevét, s a dolgozat

⁵ A mintából hiányzik az 1990-es év első száma, ez nem volt fellelhető a könyvtárban.

megjelenésének évét, olykor ennek oldalszámát is tartalmazza. A későbbiekben pedig a szövegben a szerző nevét követő, zárójelben feltüntetett évszám szolgál hivatkozás gyanánt. Így a hivatkozások feltüntetésének eltéréseiből adódó pontatlanságok elkerülése végett egységesen a tanulmányokat kísérő irodalomjegyzéket kezeljük hivatkozások gyanánt.

Mint korábban már jeleztük, az évente hat alkalommal megjelenő folyóirat 1997-től évente négy alkalommal jelenik meg szlovák nyelven, a 3. és 6. szám *Sociologia*, *Slovak Sociological Review* angolul. Vizsgálódásunkba csak a szlovák nyelven megjelent tanulmányokat vontuk be.

Első lépésben áttekintjük, hogy milyen gyakran jelentek meg az évente megjelenő hat számból dupla számok. Az összevont számok gyakori megjelentetése utalhat többek között a szerkesztőségen belüli változásokra, a szakmán belüli belső átrendeződésekre, de igen gyakran a folyóirat anyagi problémáira is. Nos a kilencvenes évek első felében rendszeresen jelentek meg összevont, dupla számok. 1991-ben két, 1992-ben egy, 1993–1995-ben folyamatosan két–két dupla szám jelent meg. Azaz elmondható, hogy 1991 és 1995 között a *Sociológia* egy évben jelent meg öt, négy évben mindössze négy alkalommal a tervezett hat helyett. A folyóirat megjelenésének ilyen alakulása elsősorban a Szlovák Tudományos Akadémia létjogosultságának megkérdőjelezésével hozható összefüggésbe, melynek következtében jelentős mértékben csökkent az akadémiai intézetek költségvetése. Ez pedig az intézeti kiadványok sorsát is befolyásolta.

A folyóiratban az egyes években eltérő számú tanulmány jelent meg.

A folyóirat életében bekövetkezett változásokat éves bontásban volna célszerű megvizsgálni. Azonban egy–egy évfolyam során viszonylag kis számú tanulmány jelent meg, ezért bizonyos évjáratok összevonása szükségesnek látszik. Az összevonást nem mechanikusan végeztük el, ehhez az 1990-es évek (cseh)szlovák társadalmának meghatározó szakaszait választottuk. Feltételeztük, hogy az egymást követő időszakok eltérő módon nyomták rá bélyegüket a folyóirat életére.

A vizsgált időszakot a (cseh)szlovák társadalomban bekövetkezett változások alapján három korszakra tagoltuk. Az 1992-ig bezáruló időszak a csehszlovák államiság időszaka, az 1993–1998 közötti időszak a szlovák államiság első populista-nacionalista korszaka, végül az 1999 és 2000-es évek a szlovák államiság demokratikusabb időszaka. Ez a tagolás egy további, inkább módszertani problémát is felvet: az első szakaszba a minta 35,7%-a, a második szakaszba 51,8%-a, a harmadik szakaszba viszont csak 12,5%-a esik. Ebből adódóan az utolsó két vizsgált évvel kapcsolatos észrevételek kevésbé megbízhatóak, mint a két korábbi szakaszra vonatkozók.

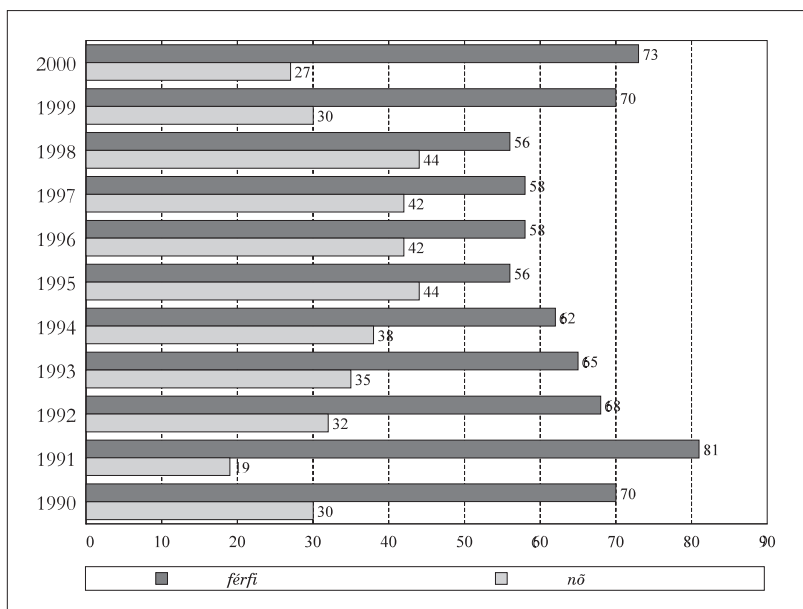
Az alábbiakban a folyóiratban megjelent tanulmányokat két szempont alapján, egyrészt a szerzők, másrészt a tanulmányok jellegzetességei szerint vizsgáljuk.

A) A tanulmányok vizsgálata a szerzők jellemzői szerint

a) A szerzők nemek szerinti megoszlása

A szlovák szociológiai „termelésben” a korábbi időszakban is folyamatosan a férfiak dominanciája figyelhető meg. A rendszerváltást követően jelentős mértékben megváltoztak a szociológia intézményes keretei. Ennek pedig az lett az eredménye, hogy az anyagi szempontból egyre inkább ellehetetlenülő egyetemi és akadémiai kutatóhelyektől a férfiak a nőknél nagyobb mértékben váltak meg és helyezkedtek el a magánszférában, illetve a közigazgatás különböző szintjein, ahol a „publikációs kényszer” kevésbé mutatkozik. Ez a változás nyomon követhető a folyóiratban megjelent publikációk nemek szerinti megoszlásában is. A vizsgált időszakban 179 (65%) tanulmányt jegyeztek férfi, 97 (35%) tanulmányt női szerzők. A női szerzőktől származó tanulmányok száma 1990–1998 között folyamatosan emelkedett, kivéve az 1991-es esztendőt.

1. ábra Az egyes években megjelent tanulmányok aránya a szerzők neme szerint

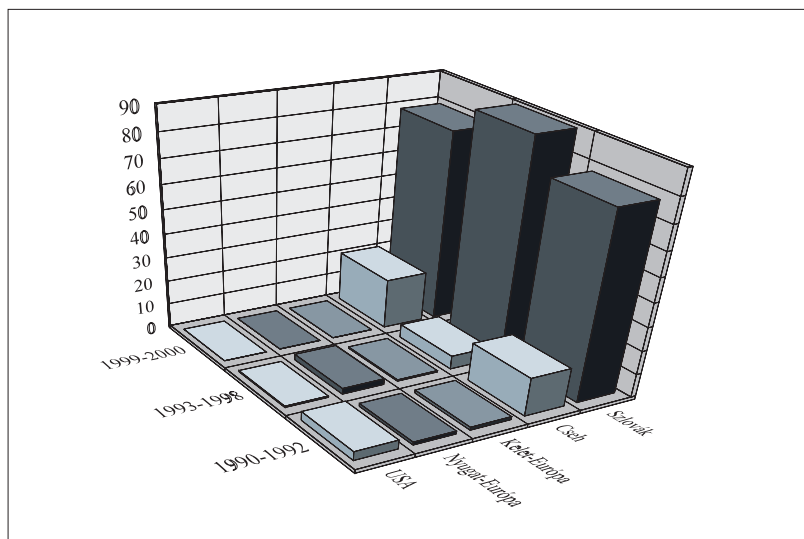
1999-ben és 2000-ben újból emelkedett a férfi szerzők által írt tanulmányok aránya. Mivel az akadémiai kutatóhelyek létfeltételeiben az utóbbi két évben sem következett be számottevő javulás, így a férfi szerzők aránya emelkedésének okait másutt kell keresnünk.

b) A folyóirat nyitottsága, illetve zártsága

A folyóirat nyitottságára a szerzők összetétele, területi, ill. állami hovatartozása utal. Nos a kilencvenes években több szempontból is kimutatható változásokra került sor.

Egyrészt a '89-es fordulatot követően a folyóiratban megjelennek a nem szocialista országokból származó írások is, másrészt Csehszlovákia kettéválását követően jelentősen csökken a korábban nagyobb számban megjelenő, cseh szerzőktől származó tanulmányok száma. Míg az évtized folyamán megjelent tanulmányoknak több mint egy tizede jelent meg cseh szerzők tollából, 1990 és 1992 között ezek aránya meghaladta a 16%-ot, az ország kettéválása után mintha a cseh szociológusokkal kialakított kapcsolatok hűvösebbé váltak volna, ebben az időszakban a cseh tanulmányok aránya nem érte el a 6 %-ot. A kilencvenes évek utolsó éveiben a cseh és szlovák szociológusok kapcsolatai újra erősödtek, egyfajta „kvázi intézményesülés” jelei is mutatkoznak (ekkor kerül sor a cseh és szlovák szociológusok

2. ábra. A tanulmányok megoszlása a szerzők területi hovatartozása szerint

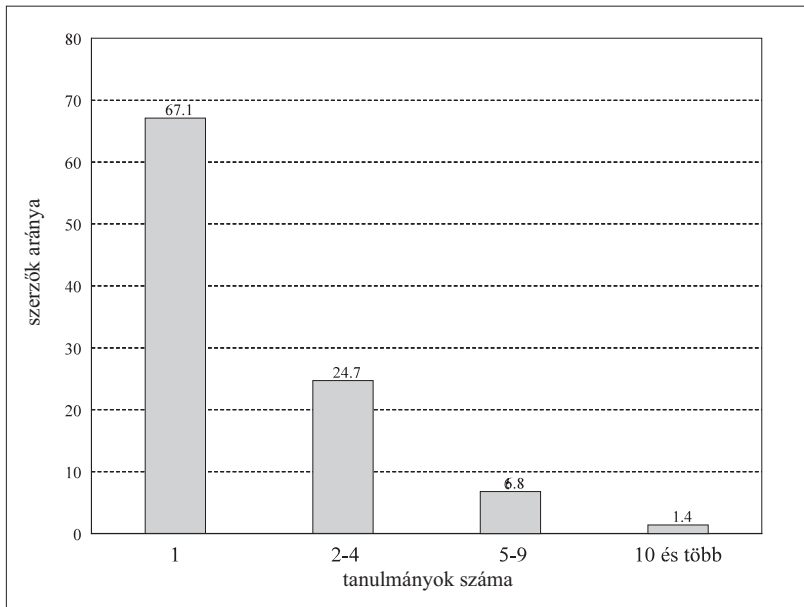

első hivatalos találkozására). S ez megmutatkozik a cseh szerzőktől származó tanulmányok arányának emelkedésében is (21,1%).

Az amúgy is alacsony számú kelet-európai szerzőktől származó tanulmányok számában nem mutathatunk ki érdemleges változást (lásd 2. ábra). A „nyugati szociológusoktól” közölt tanulmányok száma továbbra is elenyészően csekély, ebből a szempontból nem látszik kitörés a nyugati szociológia irányába.

Azonban tekintetbe kell vennünk, hogy 1997-től a *Sociológia* 3-as és 6-os száma angol nyelvű. Az idegen nyelvű, „reprezentatívabb” számokban nagyobb arányban jelennek meg külföldi szerzőktől származó tanulmányok. Mivel ezeket a számokat nem vizsgáltuk, nincs módomban az ebből adódó torzítást figyelembe venni. (Más kérdés, hogy a folyóiratban megjelent könyvrecenziók összetétele is jelentős mértékben megváltozott a kilencvenes években. Míg a rendszerváltás előtt a hazai és a „szocialista” főleg szovjet publikációk ismertetésén volt a hangsúly, a kilencvenes évektől kezdve a nyugati és a szlovák, illetve cseh „termés” ismertetése a meghatározó. (Számszerű összevetésre nincs lehetőségünk, mivel a könyvrecenziók összetételének változását e tanulmány írója a folyóirat tanulmányozása során figyelte meg, de ennek statisztikai elemzésére nem került sor.)

3. ábra. A szerzők megoszlása az általuk írt tanulmányok száma szerint

c) A szerzők „termékenysége”

Itt azt vizsgáltuk, hogy egy-egy szerző a jelzett időszakban hány tanulmányt jelentetett meg a folyóiratban. A szerzők kétharmada egy tanulmányt, fele 2–4 tanulmányt, alig 7%-a írt 4-nél több, de tíznél kevesebbet, s 10-nél többet nem egész egy százaléka. A több tanulmányt produkáló szerzők elsősorban a SAV Szociológiai Intézete, illetve a Komenius Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszékének a munkatársai közül kerültek ki.

d) Társszerzőség

Végül a szerzők szerinti megoszlások utolsó vetületeként azt vizsgáljuk meg, hogy az egyes tanulmányokat a szerzők egyedül, vagy társszerzőkkel együtt publikálták-e. A tanulmányok döntő többségét (83%) egy szerző írta, ketten írták a dolgozatok 12%-át, s ennél több szerzője volt a tanulmányok 5%-ának.

1. táblázat: A Sociológia folyóiratban megjelent tanulmányok megoszlása a szerzők száma szerint

<i>Szerzők száma</i>	<i>Tanulmányok száma</i>	<i>%</i>
1	229	83,0
2	33	12,0
3	12	4,3
4	2	0,7
Összesen	276	100,0

B) A tanulmányok vizsgálata egyes jellemzőik szerint

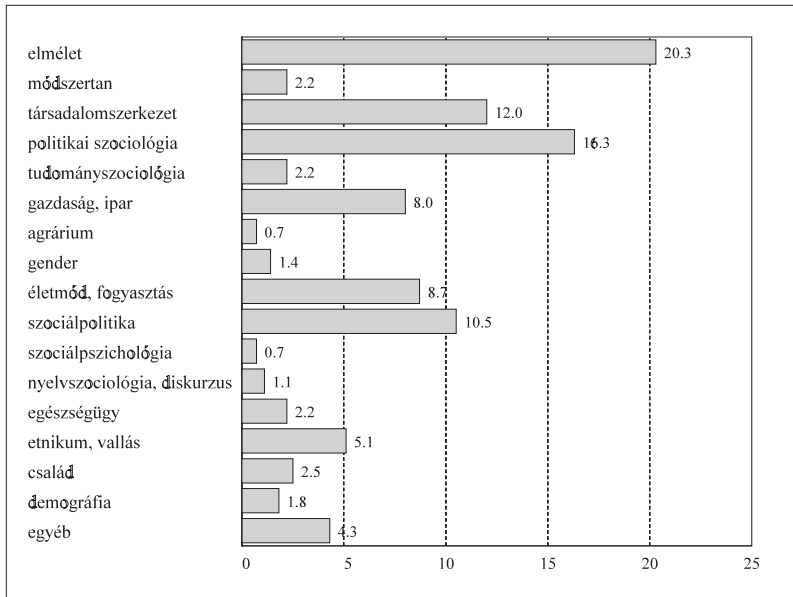
a) A tanulmányok témák szerinti besorolása

A tanulmányokat témák szerint csak 1–1 kategóriába soroltuk be. Ez persze bizonyos szubjektivitási kockázattal jár, mivel a dolgozatoknak egy nem elhanyagolható része több kategóriába is besorolható lenne. A kilencvenes években megjelent tanulmányok témák szerinti megoszlása nagymértékben tükrözi a szlovák társadalomban végbemenő változások súlypontjait. Ugyan a legtöbb tanulmány elméleti jellegű írás (20,3%), de a társadalom transzformációjának elsődlegességére utalnak az igen magas arányban megjelenő politikai vonatkozású dolgozatok (16,3%), továbbá a társadalmi struktúra, rétegződés (12,0%), szociálpolitika (10,5%), életmód, fogyasztás (8,7%), témakörébe tartozó írások. A divatáramlatok viszont csak minimális mértékben vannak jelen: a gender (1,4%), a nyelvészociológia és a diskurzuselemzés (1,1%). Ugyanakkor

a korábbi időszakban oly jelentős ágazatszociológiák nagymértékben visszaszorultak – talán nem utolsósorban amiatt is, mivel az egyes ágazatokhoz tartozó intézetek a kilencvenes évek első felében jórészt megszűntek. Az ágazati intézetek marginalizálódását példázza a korábbi időszakban jelentős agrárszociológia visszaszorulása, mely a kilencvenes években 0,7%-ban prezentálódott a folyóirat hasábjain.

Érdeemes megfigyelní az egyes témákban bekövetkezett változást az egyes idôszakok szerint is. Az elméleti kérdésekkel foglalkozó írások megközelítôleg azonos súllyal vannak jelen a folyóirat hasábjain az egyes idôszakokban (eltekintve az utolsó két évtôl). A módszertani kérdésekkel kapcsolatos tanulmányok aránya csökkent. Ugyanakkor a politikai szociológia megtartotta elôkelô helyét a vezetô diszciplínák között. A szociális kérdések, a nagy mértékû munkanélküliség, a felsô és az alsó rétegek közötti különbségek növekedésével párhuzamosan növekszik a kérdés irodalmának súlya is a folyóirat hasábjain. 10 év alatt közel tízszeresére emelkedett a szociálpolitikai írások aránya. Azonban látnunk kell azt is, hogy a csehszlovák társadalomban a rendszerváltás elôtt a szociálpolitikát érintô kérdések szinte teljes mértékben tabuizálódtak, s gyors térhódításuk nagyrészt ez utóbbi okkal magyarázható.

4. ábra. A tanulmányok témák szerinti megoszlása

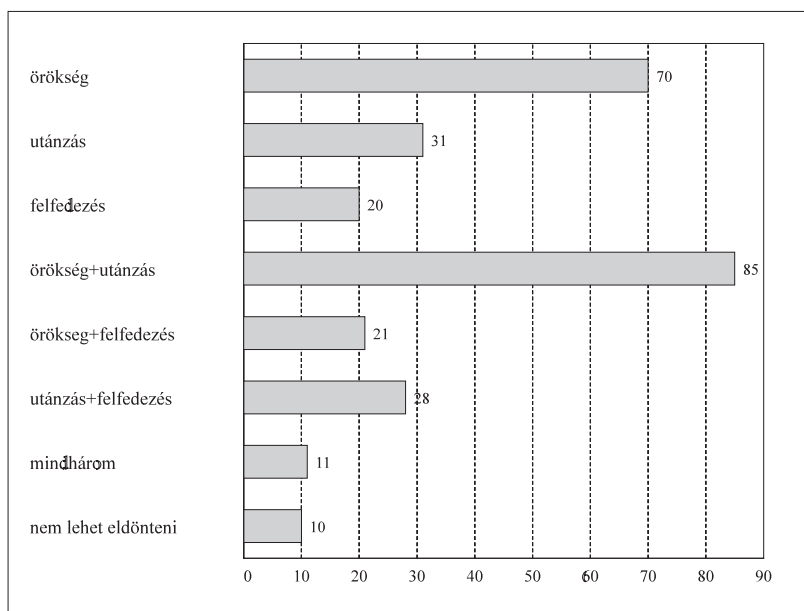

b) A tanulmányok trendek szerinti besorolása

A poszt-szocialista államokban zajló változások egyik kérdése, hogy milyen paradigmák elfogadására, kialakítására kerül sor ezekben az államokban a társadalmi gazdasági élet különböző területein. Nos, a szlovák szociológiai produkcióban legerősebben az örökséghez, a történeti gyökerekhez nyúlnak vissza (25,4%). Ez legalább két okra vezethető vissza. Csehszlovákiában a „létező szocializmus” időszakában a korábbi évtizedek polgári, illetve „nem eléggé” marxista ihletettséggű társadalomkutatója a tiltott kategóriába tartozott, másrészt a kilencvenes években a szlovák államiság megteremtésével párhuzamosan a „csehszlovákiaiáság” fokozatos térvesztésével egyre inkább előtérbe került a korábbi évtizedekben többé-kevésbé elhallgatott szlovák társadalmi gondolkodók műveinek „újrafelfedezése”.

Az örökséghez történő visszatérés mellett egy általános közép-európai tendencia is érvényesül, mely az elmúlt évtizedben, a világban megmutatkozó trendekhez történő gyors felzárkózást, ennek utánzását tűzi ki célul (11,2%). A legkisebb részt az eredeti, felfedező jellegű írások képezik (7,2%). Ugyanakkor itt is felmerül az előző pontban vázolt probléma, hogy valójában a tanulmányok többségében a trendek együtthatásának valamilyen kombinációja figyelhető meg. Így leggyakrabban az örökség és az után-

5. ábra. A tanulmányok megoszlása trendek szerint

zás együttjárását (30,4%) figyelhetjük meg, az örökség és felfedezés (7,6%), az utánzás és felfedezés (10.1%) kombináció már viszonylag ritkább.

c) Az alkalmazott módszerek szerinti besorolás

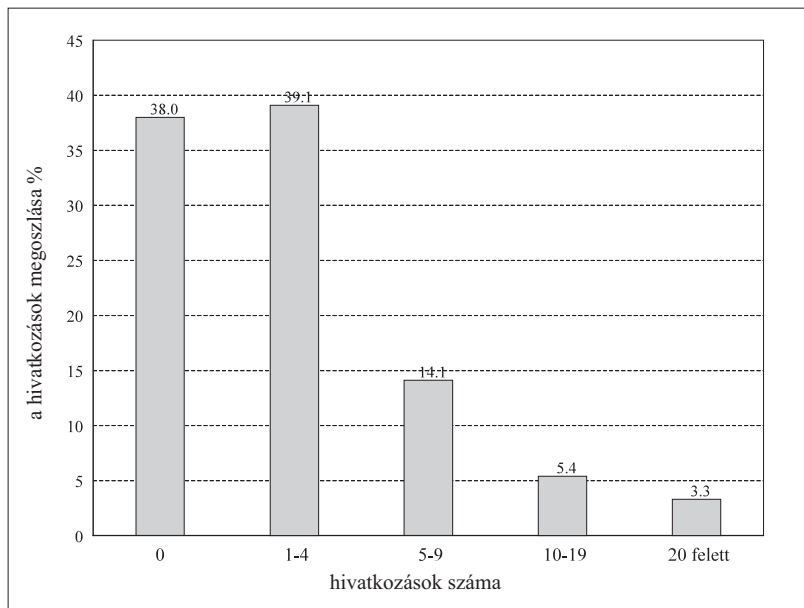
A tanulmányok több mint fele (52,5%) a vizsgált témát kvalitatív megközelítésben tárgyalja, csak egy kis része kvantitatív jellegű (15,2%) s a második legjelentősebb csoportot (32,2%) a két megközelítés valamilyen kombinációja adja. A dolgozatok illetően megoszlása nem a kvalitatív módszerek presztízsére, elfogadottságára vezethető vissza. Inkább egyfajta kényszer szülte „hagyományról” van szó. A rendszerváltás előtt kevés empirikus kutatásra került sor. A hetvenes és a nyolcvanas években a társadalmi valóság számokban is megfogható reprezentációja és az ideológiai ballaszt konfrontációját a hatalom igyekezett elkerülni. Ennek legegyszerűbb módját az empirikus kutatásoktól való tartózkodás jelentette. Napjainkban az empirikus kutatások anyagi költségeinek előteremtése az egyik fő oka (kivéve a másodelemzéseket és a statisztikai adatok elemzését) az ilyen vizsgálatok hiányának. Ugyanakkor a csehszlovák szociológia „empíria-hiányából” adódó korlátok mellett jelentős feladatot jelent az elmúlt évtizedek szociológustársadalmának szociológiai elméleti alulképzettségéből adódó hiátus gyors pótlása is. Ez szintén a nem empirikus jellegű dolgozatok számának emelkedését eredményezi.

d) A hivatkozások hálójában

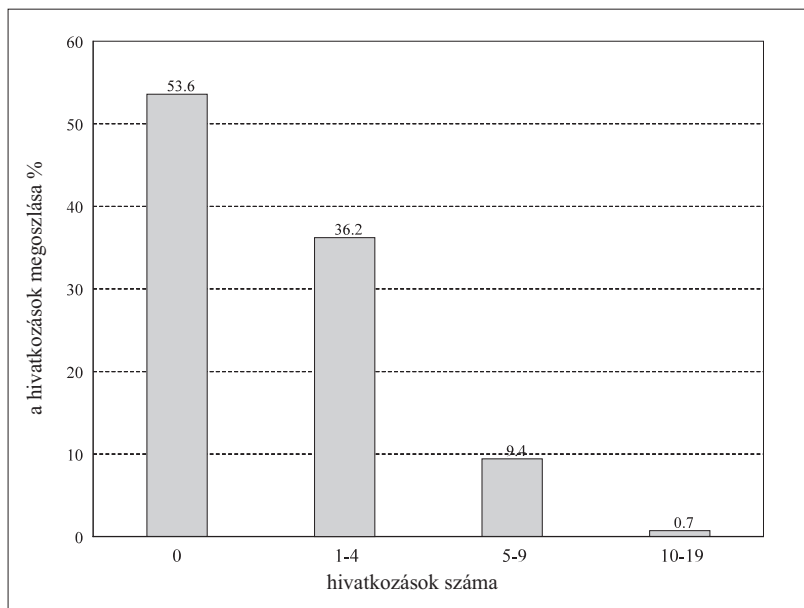
A szlovák szociológiai munkákkal szemben gyakran hangzottak el olyan észrevételek, hogy a szlovák szerzők igazából nem ismerik egymást, azaz csak kis mértékben hivatkoznak egymásra. Mások viszont azzal érvelnek, hogy a szociológusok kutatási területe szerteágazó, s a viszonylag kis számú kutató saját területének csaknem egyetlen specialistája. Így pedig nem igen van alapja annak, hogy a kutatók egymás munkáira hivatkozzanak. Nos, az elmúlt évtizedben a tanulmányok 16,3%-ában nem történt hivatkozás más kutatók munkáira. A hivatkozások számának alakulásánál sokkal lényegesebb ezek megoszlása néhány szempont szerint. Vizsgálatunkban megnéztük a saját, a szlovák és a cseh hivatkozások számának alakulását.

A szerzők több mint fele (51,8%) egyáltalán nem hivatkozott saját korábbi munkáira. Ennek egyik okát egyes szlovák szerzők abban vélik felfedezni, hogy nem szívesen vállalnak közösséget az „átkosbeli” tudományos tevékenységükkel, másrészt a politikai fordulat sokuk számára szakmai orientációjuk változásával is járt, így ebben a diszkontinuitásban keresendő a viszonylag alacsony saját hivatkozások aránya. (Kusá 1996: 39) A szerzők zöme (40,6%) mértéktartóan, többnyire 1–4 alkalommal hivatkozik saját korábbi írásaira. Az 5-nél több saját hivatkozás nem túl gyakori (7,6%).

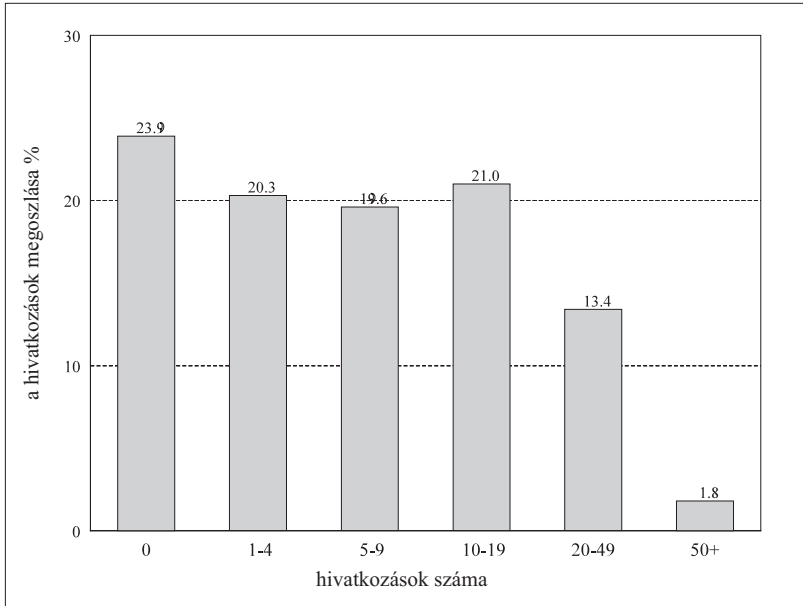
6. ábra. A szlovák szerzők műveire történő hivatkozások megoszlása

7. ábra. A cseh szerzők műveire történő hivatkozások megoszlása

8. ábra. A külföldi szerzők műveire történő hivatkozások megoszlása

Lényeges különbség figyelhető meg a hazai (szlovák) és külföldi hivatkozások összetételét illetően. A tanulmányokban nagyobb arányban hivatkoznak külföldi (76,1%), mint szlovák szerzők (62%) műveire. A külföldi hivatkozások száma messze felülmúlja a szlovák szerzőkre történő hivatkozásokat.

Külön kategóriaként mutatható ki a cseh hivatkozások számának alakulása. Ugyan messze elmarad a szlovák hivatkozásokétól, s még kisebb, ha a cseh szerzőket kiszűrjük, ám így is a cseh szociológiának a szlovák szociológiára gyakorolt jelentős mértékű cseh hatásáról tanúskodik.

Összefoglaló következtetések

A szlovák szociológia orientációja aszimmetrikus jellegűnek tűnik. Egyrészt megtörtént egyfajta áttérés a nyugati szociológia irányába, de elsősorban a személyes kapcsolatokat nem igénylő szinten. Jelentős mértékben megnőtt a nyugati szerzőkre történő hivatkozások száma, azaz a szlovák szociológia megnyílt a nyugati társadalomtudomány irányába, ugyanakkor a személyes munkakapcsolatok formálódása a nyugati partnerek, partnerintézetek irányába továbbra is problematikus, erre utal a szlovák folyóiratban megjelent nyugati publikációk elenyésző száma. Ennek egyik oka, hogy az idősebb és

középkorú szociológusgeneráció legnagyobb része nyelvi szempontból „szlávcentrikus”, nyugati nyelveken sokkal kevesebben kommunikálnak, mint a különböző szláv nyelveken, elsősorban oroszul. További probléma, hogy még azoknál is, akik személyes, illetve intézményi kapcsolatban vannak a szlovák szociológiával, illetve szociológusokkal, (például a *Sociológiában* publikáltak,) nem találunk szlovák szerzők műveire történő hivatkozást. Ezt nem lehet csak a nyelvtudással, nyelvi problémákkal magyarázni, hiszen a szlovák szociológia nem keveset tett az elmúlt években azért, hogy kitörjön nyelvi elszigeteltségéből. (Ide sorolható a *Sociológia* évente megjelenő két angol száma is.) Inkább arról lehet szó, hogy szakmai szempontból inkább egyirányú kapcsolatról van szó. A szlovák szerzők szakmailag profitálnak e kapcsolatokról, az ellentétes irányú hatásra valószínűleg csak egy jelentősebb időbeli fáziseltolódás múlva kerülhet sor.

A szlovák szociológustársadalom dilemmái – diskurzusok

Az 1989 novemberét követő politikai változások a szlovák szociológiai mezőt is nagymértékben érintették. A szociológiai intézmények transzformációját kezdetben a szociológiai kutatásokat is folytató intézmények megszűnése jellemezte. Ez pedig a szakma jelentős mértékű anyagi ellehetetlenülésével párosult.

Ennek egyik meghatározó vetülete az ország kettéválása után vált hangsúlyossá, amikor is szövetségi intézmények szűntek meg. Ezzel párhuzamosan a magánszférában a szociológia iránti igény alig konstituálódott. A Szlovákia népességét szekértáborokra osztó politikai szembenállás a szociológiai szakmán belül is megmutatkozott, sőt egyes szociológusok rövidebb-hosszabb időre meghatározó személyiségeivé váltak a politikai csatározásoknak. Ezek voltak azok a külső körülmények, melyek a szociológus társadalomnak a rendszerváltás utáni hely-, illetve identitáskeresését meghatározták. Ezek a kérdések a szociológiai mező hivatalos orgánumban, a *Sociológiában* kevésbé manifestálódtak. Nagyobb mértékben kaptak teret a *Sociologický zápisníkban* (Szociológiai naplóban), mely 1992-től jelenik meg. A *SAV Szociológiai Intézetének* tudományos munkatársai ezen orgánus keretében próbálták a szociológiai szakma belső kommunikációját biztosítani.⁶

1992 áprilisában a Szociológiai napló szerkesztősége tíz ismert szlovák szociológusnak elküldte Ján Sopóci: Merre tart a szlovák szociológia? (*Quo vadis slovenská Sociológia?*) c. vitaindító írását. Annak ellenére, hogy

⁶ A *Sociologický zápisník* olyan eszköz kíván lenni, mely szociológiai ismereteket közvetít a „világból”. Létrejöttének oka, hogy legyőzze az elidegenedést a tudományos és a gyakorlati gondolkodás között, és ezzel lehetőséget biztosítson az ismeretek cseréjéhez a gyors változások korában.

a vitaindító szöveg komoly kérdéseket feszegetett, a megszólítottak közül csak egy válaszolt. Mint később kiderült, a megszólítottak a szöveg anonim mivoltára hivatkozva utasították el a válaszadást. A diskurzus kezdeményezői viszont azt feltételezték, hogy éppen egy, a szerző nevét nem tartalmazó szöveg nagyobb mértékben biztosítja a lehetőséget az objektívebb és mélyebb reflexióknak. A *Sociologický zápisník* szerkesztősége ezek után, második nekirugaszkodásra a széles szakmai közönség elé tárta Sopóci vitaindító szövegét, bízva a diskurzus kibontakozásában. (Sopóci 1993)

A szerző írását a szlovák szociológus társadalmon belüli helyzet ismeretével kezdi. Kifejti, hogy a szociológia a posztkommunista országokban elvesztette az egyetlen „igaz világképet”, melyet a hivatalos marxizmus-leninizmus biztosított számára. Irigylésre nem méltó helyzetbe került. A szociológusok az egyetlen „igaz hit” jegyében szocializálódtak, védve voltak minden herézistől. A más irányokba történő tájékozódást több tényező korlátozta: a nyelvtudás és a nyugati szakirodalom hiánya, de a létező szellemi klíma és a szakmai fórumok hiánya is, melyeken belül a különböző iskolák, „világképek” manifesztálódhattak volna. (S az, amit a szlovák hivatalos szakmai kereteken belül biztosítani lehetett, minimálisan kevés volt és csak egyfajta szűrőn keresztül érkezhett.) Ma, amikor a posztkommunista országok szociológiája további fejlődése szempontjából nemcsak megengedett, de végső soron elengedhetetlenül fontos a különböző iskolák, irányzatok, megközelítések ismerete, ezen országok szociológusainak – a szlovákiaiaknak is – egy csomó problémával, dilemmával kell szembenéznük.

A szlovák szociológusoknak lehetőségük van hosszú idő után tudományágukból megvalósítani azt, amiről az utóbbi évtizedekben csak álmodhattak, ugyanakkor a szabadság árnya is rájuk vetül. A szociológusok és a szociológiai munkahelyek anyagi ellehetetlenülésénél nagyobb kihívást jelent az, hogy a szociológusoknak dönteniük kell, illetve választási lehetőségük van, hogy milyen „világkép” jegyében fogják szakmájukat művelni. S ezzel a választással a többségnek jelentős problémái vannak, egy részük pedig nem is tudatosítja magában, hogy választás előtt áll.

Azok, akik tudatosították, hogy „útkereszteződés” előtt állnak, legalább 3 csoportba sorolhatók:

- A kollégák egy része céltudatosan elindult valamelyik új, korábban tiltott úton, de olyan kevesen vannak, hogy egy kézen megszámolhatók. Minden bizonnyal sokáig tart, amíg Szlovákiában az egyes iskoláknak több képviselője lesz.
- Egy másik, az útkereszteződés előtt helyben topogó részt „szégyenkező marxistáknak” lehet nevezni. Érthető, de ma már felesleges okokból ezek a szociológusok jobbra nem ismerik el, hogy hűek a marxista világképhez.

– Az útkereszteződés előtt tébláboló legszámosabb csoportot a tudatos világgép hiánya jellemzi. Ugyanakkor ők azok, akik a leggyorsabban orientálódnak minden útkereszteződésnél. S jelenleg a nyugat-európai kollégák őket értékelik legtöbbször, mint olcsó segédmunkaerőt, akik „négermunkát” végeznek a kutatásaikban. Napjainkban az ilyen jellegű részvételt a nemzetközi kutatásokban is sokra becsülik.

Az első szűk körben közreadott anonim szövegre írásában Róbert Roško válaszolt. (Roško 1993) Roško hallgatólagosan elfogadja Sopóci helyzetfeltárását a szlovák szociológia siralmas intézményi, anyagi, világszemléleti állapotáról, azonban megkérdőjelezi, hogy valóban a világgép válsága, pontosabban annak hiánya volna az oka a jelenlegi krízisnek. Másutt, a szociológus közösségen belüli kapcsolatokban keresi a probléma gyökereit. Hangsúlyozza, hogy párbeszéd nélkül nincs demokrácia, s demokrácia nélkül nincs közösség, még a szociológus társadalomban sem. Kijelenti, hogy négy évvel a szlovák szociológusok 2. kongresszusa után a szociológusok a totalitárius jellegű társulási formától ugyan elfordultak, de a pluralista közösség kialakításáig még nem jutottak el. A Sopóci által felvetett kérdést más megvilágításba helyezi. Szerinte a jelenlegi helyzetben a legfontosabb megvizsgálni, hogy az ily nagymértékben differenciálódott szlovák szociológustársadalom (lásd Sopóci tipológiáját) eddig miért nem volt képes átalakulni egy élő, működőképes, kölcsönösen kommunikáló, azaz kölcsönösen egymást ösztönző „halmazzá”, amely nélkül a halmazból nem alakul ki eleven közösség.

Helyzetfeltáró értékelésében a probléma lényegét, alapvető forrását – azaz, hogy miért nincs közösség – nem a világgépek különbözőségében, azaz a szociológiai szakmabeliség belső szférájában, hanem a szociológusok politikai divergenciájában látja. Úgy véli, nem tudják egymást, a különböző politikai szekértáborokba tartozókat elfogadni, ezért elfordulnak egymástól mint szociológus szakma képviselőitől is. Írása mottójára visszautalva megjegyzi, egyszerűen nem voltak képesek a kikényszerített politikai egysínűségből a politikai pluralizmusba vezető átmenettel megbirkózni. Tovább rágaszkodtak a régi jelszóhoz: aki nincs velünk, az ellenünk van. Ezt a régi, a novemberi fordulat előtti előítéletes paradigmát tudattalanul sikerült átcsempészni – állítja Roško – a novemberi fordulat utáni szociológiai közegbe. S így az új körülményeknek megfelelően új válaszfalak emelkedtek. Ezáltal a szociológusok beskatulyázása három dichotóm dimenzió mentén kezdődött el. A (hirtelen) kiemelkedettekre és elutasítottakra, privilegiáltakra és diszkrimináltakra, felmagasztaltakra és eretnekekre osztja a „szép új világban” – a korábbi időszakban kikényszerített látszategyenlőségben leledző – szlovák szociológustársadalmat.

Ám az egyes kategóriákba kerülteknek nem volt túl sok idejük, hogy helyzetük felett merengjenek, mivel Szlovákia forrongó politikai egén a változások gyorsan megkérdőjelezték az így kialakult sztereotípiákat. Legalábbis abban az értelemben, hogy rövid egymásutánban lett egyesek sorsa a gyors felemeltetés, majd a letaszíttatás. Ebből pedig Roško azt a tanulságot vonja le, hogy a szociológusok integrációjának bázisa a kíméletlenül objektív szakmaiság kell legyen, és ez nem áldozható fel könnyelműen a változó, különböző politikai irányultságok, ambíciók és karrierizmus oltárán.

A *Sociologický zápisník* ugyanezen számában Zuzana Kusá reflexiójában hangsúlyozza, hogy Sopóci írásában csak részlegesen vázolta a válság szindrómáit. (Kusá 1993a) A szociológia válsága ugyanúgy megközelíthető lett volna a szociológiai intézmények oldaláról is, amelyeknek a mai állapota nemcsak a szociológusok műve, még ha ma a szakmához tartozók többet is tehetnek ennek érdekében, mint a múltban. De végül is némi hezitálás után felveszi a Sopóci által eldobott kesztyűt – annak ellenére, hogy saját magát nem tudja e kategóriarendszerben elhelyezni. S ezután ismerteti személyes érveit, hogy miért nem tud ebben az első pillanatra áttekinthető kategóriarendszerben elhelyezkedni. Egyúttal felveti, hogy a probléma talán a kategorizáció alapját, kiindulópontját jelentő „világkép” kategóriával kapcsolatos, s az elválasztó vonalak nem biztos, hogy elsősorban az öreg, új és a „semmilyen” világképek között helyezkednek el. Úgy véli, hogy talán a világkép kifejezéssel lehet a baj, amely szerencsétlen és hibás metafora, mely inkább implikálja a kész tudást, mint a társadalmi válóság szemléletének módzatait.

Mivel a szemléletmódok a társadalmi kutatásban kombinálhatók – írja Kusá –, az eklektizmus nem elítélendő, de kíváncsú megismerő eljárás. Amennyiben az eklektikusok kiemelt kategóriaként szerepelnének ebben a kategóriarendszerben, akkor ő oda kíván tartozni.

A világkép-típusok további problémája, hogy statikusak. Kifejti, hogy akiknek kidolgozott világképük van, azok szerint már a „helyükön” vannak, s nem szociológiával foglalkoznak, hanem vagy a szószéken, vagy a parlamentben ülnek.

Sopóci alig két évvel később – a pozsonyi *Koménius Egyetem Bölcsészkarán* a szociológia szak megalapításának 70. évfordulója alkalmából, 1995 februárjában rendezett Szociológia a változó világban (*Sociológia v meniackej sa spoločnosti*, 1995) című konferencián – visszatér korábban közzétett írásához, s az időközben érkezett reflexiók, tapasztalatok alapján fogalmazza újra nézeteit. Bevezetőjében megismétli a korábban ismertetett helyzetértékelést, egyúttal hangsúlyozza, hogy nincs szó arról, hogy bármelyik út, irány, melyek a szociológusok szakmai identitáskeresését jellemzik, elítélendő,

megbélyegzendő lenne. Mindössze a szociológus közösségen belüli problémákról történő diskurzus élénkítésének eszközeként tartja fontosnak a kategorizációt. Majd leszögezi, hogy két évvel a problémafelvetés óta lényeges változásokra nem került sor, de úgy érzi, hogy ez lehetőséget jelent a probléma újrafogalmazására.

Sopóci hangsúlyozza, hogy immár nem tulajdonít különösebb jelentőséget a szlovák szociológusok általa kidolgozott kategorizációjának. Sokkal fontosabbnak tartja, hogy a többsége mindazoknak, akik valamilyen módon a szlovák szociológustársadalomhoz tartoznak, nem tartják fontosnak, hogy valamilyen irányzathoz, eszmeáramlathoz tartozzanak.

Ezért a szlovák szociológiának nem az a fő problémája, hogy az egyes kollégák – azok, akik már valamilyen elméleti orientációt sajátjuknak vallanak – elméleti kötődéseik miatt szégyenkeznek, azaz tartózkodnak elméleti irányultságuk elismerésétől. A szlovák szociológia sokkal lényegesebb hiányát, problémáját a szociológusok elméleti nemtörődomségéből, naivitásából adódó alacsony szakmai színvonalában látja. Ennek a problémának a megoldását időigényes, több évtizedre kiterjedő feladatnak tartja.

Egyértelmű, hogy a szociológus elméleti szociológiai irányultsága szorosan összefügg politikai ideológiai irányultságával. Mindamellet az is lehetséges, hogy az elméleti szociológiai irányultság csak utólagos magyarázata, igazolása a szociológus politikai irányultságának. *„Amennyiben a szociológustársadalmon belüli kommunikáció hiánya ez utóbbi okra lenne visszavezethető – azaz az előbbi a politikai orientációk különbségéből fakadna, s ez pedig a szociológiai és emberi nyomorúságunkról tanúskodna, és csekély remény mutatkozna a szociológia helyzetének javulására.”* (Sopóci, 1995:26) Azaz ugyanúgy, mint eddig, a diskurzus csak az azonos politikai nézeteket vallók között zajlana. Sopóci bízik abban, hogy a helyzet jobb, mint ahogy az első pillanatban tűnik. Különben bizvást állíthatnánk, hogy a szociológián belül a '89-es fordulat után nincs mire büszkének lennünk. *„Meg kell állapítanunk, hogy politikai motiváció keresése a szakmai megnyilatkozásokban ma is ugyanolyan gyakori, mint a rendszerváltás előtt.”*

Sopóci egy pontban felülvizsgálja két évvel korábbi véleményét. Elismeri, hogy tévedett, amikor a nyugati kollégákkal együttműködő szlovák szociológusokat helyezkedőknek, s az anyagi előnyök érdekében a szakmai szempontokat feláldozóknak tüntette fel őket. Több ilyen együttműködést tüzetesebben is megismerve megtapasztalta, hogy létezik elméleti és politikai ideológiai orientációjú szelekció a partnerek és intézetek keresésénél. Másrészt, éppen ezek a kapcsolatok segítették néhány kollégáját saját elméleti orientációjának formálásában.

Ugyanezen év (1995) áprilisában a *Szlovák Szociológiai Társaság Szociológiai Elméletek Szekciója* szemináriumot szervezett a szlovák szociológia elméleti sokszínűségéről. Előkészített beszéddel Sopóci, Bunčák, Köverová, Alijevová, Búzik, Sloboda és Roško szólaltak fel. A későbbiekben további spontán hozzászólások is elhangzottak, a *Sociologický zázpisník* Bunčák és Köverová hozzászólását tette közzé.

Štefania Köverová két vonatkozásban is reagált, pontosabban vitatta Sopóci helyzetértékelését. Egyrészt a marxista homogén szociológiából a '89 novembere utáni sokszínű szociológiába történő váltást, másrészt az elméleti és politikai szinten differenciált szlovák társadalom kommunikációját érintette.

Az első kérdéskör vonatkozásában hangsúlyozza, hogy 1989 előtt a szlovák szociológus társadalom nem dönthetett önállóan sem a szakma belső dolgairól, sem a szakma hierarchikus rendszerében betöltött pozíciók odaítéléséről. A szociológusoknak nem volt szüksége arra, hogy kollégái elismerjék, ezáltal legitimálják szakmai tevékenységüket. Elég volt, ha a kommunista párt és az illetékes politikai szervezetek ezt megteszik. Ebből adódóan a tudományos fokozatok megszerzése, a szakmában betöltött pozíció, publikálási lehetőségek, végső soron az anyagi elismerés nem függött a szakma véleményétől. Ezért a szociológiai elithez egyaránt tartozhattak azok is, akiket a szakma elismert, mint akiket nem.

A hivatalos elismerés kritériumának feltétele ugyanis a marxizmushoz való egyértelmű tartozás volt.

Köverová ennek jegyében több csoportot határoz meg:

- az őszinte marxisták igyekeztek a politikai ballaszttól megszabadulni,
- mások formálisan Marxhoz, a párthatározatokhoz tartozóknak vallották magukat, de valójában pozitivisták, vagy funkcionalisták voltak,
- ezeken kívül voltak, akik elsősorban a brosúrákból és a párthatározatokból merítettek, de különben semmi közülük nem volt sem Marxhoz, sem egyéb irányzatokhoz,
- végül egyesek nem kötődtek formálisan sem Marxhoz, sem a marxizmushoz, ők nyíltan vállalták tartozásukat valamelyik nem marxista irányzathoz. (Ebbe a csoportba tartozott R. Roško dialektikus szociológiája, A. Hirner pozitivistá szociológiája, J. Pichňa funkcionista szociológiája.

Másodszorban felteszi a kérdést, hogy mi a szlovák szociológusok jelenlegi kommunikációhiányának az oka? Az 1989 előtti időszakban a szociológus társadalom saját elitjének azokat tartotta, akik szakmailag jól képzettek voltak, és ez párosult egyfajta politikai lázadással. Őket nevezték „pozitív deviánsoknak”. Később, a '89-es politikai fordulat után éppen ezek a szociológusok lettek azok, akik a szociológiai közösségen belül mind több (szakmai és

politikai) elismerésre tettek szert, vagy politikai vezetőkké váltak, vagy ezek közvetlen munkatársaivá lettek. Ezt a tényt kezdetben a szociológiai elithez tartozásuk bizonyítékeként értelmezték. A politikai mező fokozatos differenciálódásával azonban az új politikai vezetésnek is kritikával kellett szembe-sülnie, ez pedig tükröződött a szociológiai közösségen belüli pozíciójában is. A szakmai és a politikai kritériumok újból elkülönültek egymástól, s ezáltal a szakmai elit veszített kiváltságos helyzetéből. Ezzel egy időben következett be politikai bukásuk is (1992), de ellenzékivé válásuk már nem minősül pozitív deviációnak.

Ám ez a (volt) elit mintha elfelejtette volna, hogy elit mivoltát a szociológiai közösség részéről megnyilvánuló kumulált (szakmai és politikai) elismerésnek köszönhetette, melyből ez utóbbit immár elvesztette, ennek ellenére továbbra is ragaszkodik elit mivoltához – folytatja Köverová. Támogatta őket ebben a velük politikailag azonosuló laikusok elismerése. Ugyanígy elismerésben részesültek bizonyos külföldi szakmai és politikai körök részéről, ez azonban természetes következménye a korábbi politikai kapcsolataiknak és betöltött tisztségeiknek. Pótolhatatlanságuk tudatát erősíthette, hogy a szociológus közösség egy része „közönséges halandóként” kívánta visszafogadni őket a szociológusok közösségébe. Így aztán ők, a többiekkel azonos mérce szerinti szakmai elismerést kevesellve a szociológus közösségtől sértetten elfordultak. Ennek alapján Roško korábban említett megállapításához képest – mely szerint nem tudjuk egymást politikai hovatartozásaink miatt elfogadni, respektálni, ezért, mint szociológusok is eltávolodunk egymástól – Köverová az ok és okozat szerepét felcserélve értelmezi újra a felvetett problémát: mivel a szakmai elismerést, melyet egymásnak kölcsönösen nyújtunk, keveselljük, egymástól nemcsak mint szociológusok, de politikai szimpátiáink szerint is elfordulunk.

Mondandóját egy Ortega y Gasset idézettel zárja: „*az, hogy az ember baloldali, vagy jobboldali, ugyanúgy egy a végtelenül sok lehetőség közül, melyek közül az ember választhat ahhoz, hogy imbecil lehessen*”. (Ortega y Gasset 1993: 29)

A kettéválás diskurzusa

A (cseh)szlovák társadalomkutatás egy további meghatározó diskurzusa az ország kettéválásának okait feszegette. A témával kapcsolatos eszmefuttatásokba a legjelentősebb társadalomkutatók közül is többen bekapcsolódtak, ugyanakkor a cseh kutatók nagyobb mértékben vettek részt a szétválás diskurzusában. A diskurzus a tanulmányokat közlő folyóiratok szempontjából is két közeget zajlott. A cseh *Sociologický časopis*ban megjelent írásra a replikák

a szlovák *Sociológiában* jelentek meg. Igaz, ezek zöme is cseh szerzők tollából származott.

A Csehszlovák Szövetségi Köztársaság 1993. január elsején két tagállamára esett szét: a Cseh és Szlovák Köztársaságra. A cseh szociológiai folyóirat, a *Sociologický časopis* 1993/1-es száma a köztársaság szétválásának különböző aspektusait elemzi. Az ország szétválásának kérdéseit, illetve a közös állammal kapcsolatos különböző reflexiókat hat tanulmány boncolgatta. (Musil, Broklová, Šanderová, Krivý, Kusá, Butorová 1993)

A „szétválás blokk” meghatározó, s a későbbiekben diskurzust generáló tanulmányát J. Musil, az egyik legjelentősebb cseh társadalomkutató jegyzi.⁷ Tanulmányában a kettéválás okait keresve arra a következtetésre jut, hogy Csehszlovákia szétesését elsősorban az idézte elő, hogy nem jött létre „csehszlovák társadalom”, noha strukturálisan a cseh és a szlovák társadalom sosem volt oly közel egymáshoz, mint a szétesés pillanatában. Hipotézisét komplex módon vizsgálja, és a társadalmi élet több szegmensére terjeszti ki:

- 1) a gazdasági, szociális, kulturális és személyiségi struktúrák különbségeire;
- 2) a két társadalom modernizációs folyamatainak aszinkron és általában eltérő jellegzetességeire;
- 3) a szovjet típusú társadalomfejlődés eltérő következményeire Csehországban és Szlovákiában;
- 4) a politikai, gazdasági, kulturális intézmények eltérő rektifikációjára (helyreigazítására) a '89-es fordulat után a két tagköztársaságban.

Musil a cseh és szlovák társadalmakban zajló gazdasági változásokat a gazdaságilag aktív lakosságnak a 3 fő gazdasági szektorhoz (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) tartozása alapján elemezte. Vizsgálatában Clark 1940, Fourastié 1954, 1967, Friedrichs 1985 munkáira támaszkodott.⁸ Friedrichs 1985 nyomán a gazdasági átmenet 3 fázisát különbözteti meg:

- 1) a gazdasági átmenet előtti fázist (a primer szektorhoz tartozók aránya meghaladja az 50%-ot);
- 2) a tulajdonképpeni átmenet fázisát, amikor a primer szektor aránya csökken, a szekunder szektoré eléri a maximumot, és a terciér fázis is emelkedik;
- 3) az átmenet utáni fázist, amikor a primer és a szekundér aránya csökken, és a terciéré meghaladja az 50%-ot.

⁷ Jiri Musil tanulmányának írásakor a Közép-Európa Egyetem (CEU) akkor még Prágában székelő központjának igazgatója volt. Nemzetközi viszonylatban a város és régiókatutató szaktekintélyeként vált ismertté.

⁸ Clark, C. 1940, *The Conditions of Economic Progress*, New York, Fourastié, J. 1949, *Le grand espoir du XXe siècle* Paris, Friedrichs, J. 1985, *Stadtentwicklungen in West-und Osteuropa*, Berlin-New York: Walter de Gruyter.

Musil az általa elemzett igen gazdag empirikus adatbázis alapján, mely több dimenzió mentén strukturálja a vizsgált folyamatokat, megalapozottnak tartja, hogy a közös államban történő együttélés hosszú időszakában létezett egy cseh és egy szlovák társadalom. A köztük lévő különbségek a történelmi fejlődés, a modernizáció kezdetének és lefolyásának eltérő jellegzetességeire vezethetők vissza. Mindkét társadalom bizonyos szempontból közeledett, más szempontok szerint távolodott egymástól.

A modernizációs folyamatok nagy része Szlovákiában gyorsabban következett be, mint Csehországban. Ez nemcsak az industrializáció, az urbanizáció, a demográfiai átmenet, de az alfabetizmus szintje és a demokratizálódási folyamatok elemzéséből is kitűnik. Ezen felül a modernizációs folyamatok Csehországban az osztrák kapitalizmus időszakában kezdődtek el, és az ún. I. Csehszlovák Köztársaság időszakában fejeződtek be. Szlovákia gyorsított ütemű modernizációjára csak a szocialista érában került sor, s ez viszont nem biztosított organikus fejlődést. Továbbá a modernizáció néhány aspektusa sem volt egymással összhangban. Ez elsősorban az iparosítás és az urbanizáció kapcsolatára vonatkozik. Így Szlovákia jó példája a Szelényi Iván által megfogalmazott „elégtelen urbanizációnak”. Azaz a városokban a munkahelyek koncentrációjának folyamata sokkal gyorsabb volt, mint a népesség koncentrációja. Ez az elégtelen urbanizáció egyúttal egy közvetett formájú kizsákmányoláshoz vezetett azáltal, hogy a vidéki népességből rekrutálódó rétegek – mint az ipari munkásság és a szolgáltatásokban dolgozók alsóbb csoportjai – a lakóhelyükön voltak kénytelenek lakásokat építeni és ingázni munkahelyükre. Szlovákiában az iparosodási folyamatok és a demográfiai átmenet közti időbeli eltérés is kisebb.

Musil vizsgálata megerősítette, hogy a cseh társadalomtól eltérően a szlovák társadalomban a modernizáció technikai és gazdasági aspektusai, valamint kulturális, szociális vonatkozásai között is jelentős különbség keletkezett. Szlovákiában a szekularizáció folyamata is sokkal lassúbb volt. Néhány történelmileg meghatározott adottság, mint a családtípus, a szomszédság jelentősége, a falusi életmódnak a háztáji gazdálkodással (a háztartások nagy számában) való jelentős összefonódása szintén eltért a csehországi viszonyoktól. A két országrész közti eltéréseket növelte, hogy az ipar és a városok olyan (szlovák) társadalomba lettek beágyazva, amely nem rendelkezett a modern ipari társadalmak vonásaival.

A gyorsaság, mellyel a technikai és a gazdasági modernizáció Szlovákiában lezajlott, és az a tény, hogy a szlovák társadalom szociális és kulturális struktúrája nem változott oly gyorsan, mint a technikai és a gazdasági szerkezete, feszültséget és ellentmondást szült a szlovák társadalom alrendszerai között. Ezzel párhuzamosan a cseh társadalomban egyfajta szociális

stagnáció jelentkezett, mely bizonyos bezárkózással és önelégültséggel párosult. Itt is az anómia és a társadalmi kohézió felbomlásának több vonása volt megfigyelhető. (De ez az anómia eltérő típusa, mint amivel Szlovákiában találkozunk.)

A modernizációs folyamatok lefolyásának eltérő jellege ellenére a két társadalom makroszerkezete egyre hasonlóbba vált egymáshoz. Az adatok alátámasztják, hogy Csehszlovákia abban az időszakban keletkezett, amikor ezek a makroszerkezeti különbségek, a demográfiai viselkedés különbségei a legnagyobbak voltak, s akkor esett szét, amikor ezek a legkisebbek lettek.

A cseh és a szlovák területek a második világháború utáni időszakban – a növekvő gazdasági és technikai integráció ellenére – két különálló geodemográfiai, főleg migrációs régió irányába fejlődtek, és egyre nagyobb mértékben elzárkóztak egymástól. Ez a két országrész közti gazdasági-technikai különbségek kiegyenlítődéésének volt a következménye. Musil feltételezi, hogy a cseh-szlovák kapcsolatok fejlődése tagadja azt a tradicionális modernizációs elméletet, amely hangsúlyozza, hogy a lakosság hasonló élet-színvonala, hasonló társadalmi-gazdasági szerkezete, hasonló, vagy azonos szociális biztosítási és jogi rendszere volnának a legmegbízhatóbb tényezői az etnikai feszültségek csökkentésének és a társadalom integrációjának.

Ugyanakkor a modifikált modernizációs elmélet, mely a szlovák modernizációs fejlődés aszinkronikus jellegére és a szlovák társadalom bizonytalanságaira mutat rá, sem képes megmagyarázni azt, ami történt. Ezért az immár modifikált modernizációs elméletet Musil további elméletekkel tartja szükségesnek kiegészíteni. Elsőként M. Hechter (1975) „belső függőség” modelljét véli alkalmazhatónak a csehszlovák viszonyokra.⁹ Musil úgy véli, hogy a belső függőség elmélete mellett a modernizációs elméletet ki kell egészíteni az etnikumok szocializációjának, de főleg az elitek mobilizációjának elméletével. Szerinte főleg a McKay (1982)¹⁰ nevével fémjelzett megközelítés, továbbá a belső függőség elméletének kombinációja képes jelentős mértékben megmagyarázni a csehszlovák szövetség szétesését. Az elitek mobili-

⁹ Hechter, M 1975, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*, London Routledge. Ez az elmélet finomabb strukturális elemzést alkalmaz, amely nemcsak a makroszociális tényezőket (mennyiségeket) vizsgálja, mint pl. a GDP, vagy a 3 fő szektor szerinti megoszlást, de azt is, hogy milyenek a konkrét kapcsolatok az ipari termelésen belül az állam különböző, de eltérő etnikumok által lakott területein. Többek között vizsgálja, hogy nincsenek-e egy adott területen belül összpontosítva a félkész termékeket gyártó vállalatok, egy másikon belül viszont fogyasztási javak előállítás történik. Az ilyen eloszlást hierarchikus integrációnak minősíti. A migráció társadalmi összetételét is meghatározónak tartja, mivel a kevésbé kvalifikált munkaerő vándorlása az ország egyik részéből a másikba szintén a „belső függőség” indikátora.

Musil szerint az ipar és az egyéb gazdasági aktivitások allokációjának részletes történeti vizsgálata a katonai-stratégiai szempontok szerepe mind-mind meghatározó tényező lehet.

¹⁰ McKay, J. 1982, „An Exploratory Synthesis of Primordial and Mobilizationist Approaches to Ethnic Phenomena” in *Ethnic and Racial Studies* 5:395–420.

zációjának ez az elmélete feltételezi, hogy egy közös államból távozó etnikum mozgalmát mobilizáló elittel kell, hogy rendelkezzenek, mely az etnikai adottságokat és a gazdasági különbségeket is politikailag interpretálja. Ám ezeknek a különböző tényezőknek az összefonódására csak akkor kerülhet sor, ha az állam belső struktúrája olyan jelentős válságon, változáson megy keresztül, mint amilyen Csehszlovákiában a '89-es fordulat volt.

A cseh és szlovák társadalom szétválásával kapcsolatban Pavel Machonin Musil hipotézisére reagál, mely szerint Csehszlovákia szétesését elsősorban az idézte elő, hogy nem jött létre „csehszlovák társadalom”, noha strukturálisan a cseh és a szlovák társadalom sosem volt oly közel egymáshoz, mint a szétesés pillanatában. (Machonin 1994) Machonin számára ez az állítás inkább kérdéssé formálódik: vajon miért nem jött létre csehszlovák társadalom (esetleg hogyan lehetséges az, hogy a korábbi tendenciák nem folytatódtak ebbe az irányba az új gazdasági, politikai és kulturális formációk közepette a '89-es fordulat után) annak ellenére, hogy a két nemzeti társadalom strukturális szempontból oly közel volt egymáshoz?

Machonin szerint Csehszlovákia szétválásának szociológiai vizsgálati többféle válaszlehetőséget kínálnak felvetett kérdésére. Ezek közé sorolható – Machonin szerint – Musil magyarázata is. Mások a hangsúlyt a cseh és szlovák népességeknek a meghatározó gazdasági, szociális, politikai kérdésekkel – melyekkel a federáció a kilencvenes években birkózott – kapcsolatos eltérő attitűdjeivel magyarázzák.¹¹

A szétválás történetével kapcsolatos említett tanulmányokban olyan megfogalmazások jelennek meg, melyek a fejlődés eltérő jellegét, eltérő történelmi idejét, aszinkronitását hangsúlyozzák. Machonin Musil megközelítésének nagy részével egyet ért, de a legfontosabb szempontnak a történelmi órát (a történelmi időt) tartja konkrét valóságában. A dezintegrációs tendenciák és a későbbi szétesés fő magyarázatát a két társadalomtörténelmi dinamika eltérő mivoltában, konkrétan a hosszú távú és rövidtávú fejlődési tendenciák eltérő kombinációjának találkozásában látja. Így strukturális-történelmi megoldást kínál, melyet már egy 1992-es tanulmányában megfogalmazott. (Machonin 1992) Ezt az utóbbi 26 év során végzett kutatások eredményeire (melyekben egy kivételével részt vett) támaszkodva teszi.

Elemzésében több vonatkozásban is párhuzamok fedezhetők fel Musil fejtegetéseivel. Musil a társadalmi struktúra egyes szegmensei mentén haladva vizsgálódik, Machonin számára az egyes időszakok jelentik a vizsgálódási kereteket. A vizsgált időszakot 3 szakaszra (a hatvanas évekre, a normalizáció időszakára, és a posztkommunista átalakulás időszakára) tagolja.

¹¹ Machonin szerint ebbe a csoportba tartoznak többek között Gál, F. 1992, Šanderová, J. 1993, Krivý, V. 1993 és Bútorová 1993 tanulmányai.

A hatvanas években a két országrész kulturálisan és társadalmilag még nagymértékben különbözött egymástól. A cseh országrészekben 1970-ben a városi népesség már többséget alkotott (55,5%), Szlovákiában még kisebbségben (41,4%) volt, főleg a kisebb városok lakossága még jelentős mértékben falusias életmódot folytatott. A gazdaságilag aktív népesség ágazatok szerinti megoszlása szempontjából a cseh társadalom extenzíven iparosodottak, a szlovák inkább még ipari-agrár társadalomnak volt minősíthető. A műveltség szempontjából, de a háztartások felszereltsége szempontjából is a szlovák társadalom mérsékelten elmaradt a csehtől. Ennek ellenére a redistributív gazdasági rendszer eredményeként az átlagjövedelem csaknem azonos volt a két országrészben.

Az 1968-as reformtörekvések kevés maradandó eredményeinek egyikét a köztársaság föderatív elrendezése jelentette. A normalizáció időszakában a politikai rendszer bizonyos értelemben kedvezőbb volt a szlovák fél számára.¹² A szlovák lobby az 1980-as évekig meghatározó pozícióval rendelkezett a szövetségi pártapparátusban és sikeresen megakadályozta a cseh hatalmi elit azon törekvéseit, melyek a Szlovákia irányába mutató redistribúció csökkentését célozták. Ezzel párhuzamosan a '68-at követő politikai represszió is sokkal erősebb volt Csehszlovákiában, mint Szlovákiában. Ugyan a normalizáció időszaka az ezt megelőző reformidőszakkal szemben mindkét tagköztársaságban élők számára regressziót jelentett, paradox módon – részben az előbbiekről említett okok miatt is – a szlovák fél számára bizonyos előnyökkel járt. A peresztrojka kezdete előtt, 1984-ben végzett országos vizsgálat adatai kimutatták, hogy sokkal közelebb voltak egymáshoz a két országrész lakosságának társadalmi és kulturális jellemzői, mint 1967-ben.

Azonban azt is meg kell jegyezni, hogy a cseh területek ekkor már szociokulturális szempontból stagnáló, a szlovák területek viszonylag dinamikus fejlődő részét jelentették a federációnak. Egy két évvel későbbi közvélemény-kutatás adatai kimutatják, hogy az utolsó öt évben végbement társadalmi fejlődés egyes vonatkozásaival cseh területeken rendre kisebb volt az elégedettség, mint Szlovákiában. A nyolcvanas évek vége felé egyre mélyebb társadalmi és gazdasági krízisbe kerülő Csehszlovákiában a kritikai felhangok erősebben növekedtek, mint Szlovákiában.

A '89-es fordulatot követően, a szövetségi kormány által 1990-ben elkezdett liberális gazdasági reform részeként, az ezt követő években jelentős mértékben csökkent a hadiipari termelés, főleg Szlovákiában, amikor is a cseh kormány és gazdasági tényezők elutasították egy Szlovákia számára regionálisan

¹² A csehszlovák társadalom történetében normalizációnak az 1968-as reformidőszakot követő, a kommunista párt hatalmának megszilárdítását célzó időszakot tekintik.

specifikus gazdasági és szociális reform lehetőségét. Ez pedig a két területen élők véleménykülönbségeinek további növekedéséhez vezetett. A fordulat utáni változásokkal szemben a szlovák népesség sokkal kritikusabb volt, mint a cseh, ez pedig jelentős mértékben hozzájárult az 1992-es választások szkizofrén eredményéhez: a szövetségi gyűlésben a cseh jobboldal és a Vladimír Mečiar vezette HZDSZ kisebbségben volt, míg a tagköztársaságok szintjén a cseh jobboldal illetve a HZDSZ volt a nyertes. Eerre pedig a két győztes a szövetségi köztársaság kettéválásával válaszolt. A szétválás utáni időszakban végzett komparatív felmerések a posztkommunista fejlődést még nagyobb kritikával illették a Szlovákiában, mint a Cseh Köztársaságban.

Ezekből különösebb nehézség nélkül azt lehet megállapítani, hogy a további integráció alapvető akadálya a két nép szubjektív véleményeinek és értékrendjének különbségeiben – az eltérő politikai orientációkban, illetve kulturálisan örökölt szociálpszichológiai sztereotípiákban – keresendő. Machonin az előbbi magyarázatokat nem tartja elégségesnek, ezért egy harmadik magyarázatot javasol, mely az említett diszkrepanciát az eltérő történelmi dinamika specifikumaival magyarázza. Ennek előnye, hogy megmagyarázhatja a két szomszéd nép magatartásában bekövetkezett fordulatot, mint a helyzet által kiváltott reakciót. Elemzése alapján bizonyítottnak látja, hogy Szlovákia mint egykori agrárország, a harmincas évektől állandóan és csak kisebb történelmi megszakításokkal haladt egy viszonylag modern, ipari társadalom, de növekvő mértékben autoriter politikai berendezkedés irányába. Ugyan a szlovák népesség nem vonzódott erősebben a második világháború után a kommunizmushoz, paradox módon a szlovák társadalom modernizációjának csúcsát és a legjobb életfeltételeket a normalizáció időszakában – azaz a totalitárius, antidemokratikus szocialista rendszerben – érte el. Ezért nem csoda, hogy az állami szocializmus ideológiájára jellemző tipikus értékeknek, az egyenlősédeknek, az állami paternalizmusnak és az autoriter gondolkodásnak mélyebb gyökerei vannak Szlovákiában, mint Csehországban. „*Nincs szó arról, hogy a szlovákok rosszabbak, mint a csehek, vagy nagyobb mértékben alárendeltek volna magukat a kommunizmus közvetlen hatásának. Csak arról van szó, hogy a szlovákoknak az állami szocializmussal kapcsolatos tapasztalatai kedvezőbbek voltak mint a cseheknek*”. (Machonin 1994:343) A rendszerváltás utáni időszakban a viszonylag gyors gazdasági, szociális, politikai ellehetetlenülés sokkal intenzívebb volt Szlovákiában, mint Csehországban. Nem csoda hogy a szlovák reakció is erősebb volt.

A 30-as évektől a csehek társadalmi tapasztalatai jelentősen eltérőek voltak. Egészen a nyolcvanas évek végéig a cseh területek fejlődésében a degradáció, stagnáció, volt a jellemző. Ez a történelmi, statisztikai és szocio-

lógiai adatokon nyugvó megközelítés Machonin szerint bizonyos mértékben megmagyarázza a posztkommunista fejlődés eltérő jellegét Csehországban és Szlovákiában, egyúttal részben magyarázatot ad a gyors, de békés kettéválásra is.

Róbert Roško a *Sociológia* ugyanezen számában nagyon röviden válszol Machonin tanulmányára. (Roško 1994, Machonin 1994) A Machonin irányába megtett néhány tiszteletkör után Roško újra fogalmazza Musil Machonin által már egyszer újragondolt kérdésfelvetését. „*Úgy gondolom, hogy az újrafogalmazás iránya helyes, de maga az újrafogalmazás egyvoldalú. Abból a történelmileg bizonyítható tényből kell kiindulni, hogy Csehszlovákia megalakulása óta (természetesen Szlovákiában, de ez az egységesülés szempontjából meghatározó volt) két irányzat versenyzett egymással. Az egyik a cseh és a szlovák társadalom szintézisére törekedett, a másik pedig a szétesésre, az állami önállóságra. Ezért a kérdés megfelelő megfogalmazása így hangzik: 1989 után miért szenvedett vereséget a szintézisre törekvő irányzat, s miért győzött az ország felbomlását, az állami önállóságot hangoztató tendencia?*” (Roško 1994:345–346)

Ebből következik, hogy csupán a gazdasági és társadalmi szerkezet változásainak, az értékrendek, attitűdök, vizsgálatának alapján nem lehet a kérdést megnyugtatóan megválaszolni. Az pedig nem lehetséges a politikum és az állam megkerülésével. Lényegében arról van szó, hangoztatja Roško, hogy a 1989. november utáni politikai elitiek szövetségi és szlovákiai szinten hogyan bántak azzal a pozitív ténnyel, hogy '89 után a két társadalom strukturálisan homogénebb volt, mint 1918-ban. „*Nos dilettáns és hazardjátékosok üzték az első köztársaság viszonyaihoz való visszatérés szellemében. Azaz azokhoz a viszonyokhoz, melyek között Szlovákia strukturálisan erősen elmaradt a társa mellett.*” (Roško 1994:346) S a szlovák ipar lerombolása az átalakítás jelszava alatt történt, hasonlóan ahhoz, ami a két háború között zajlott, a szlovák polgár számára ahhoz hasonló negatív szociális következményeivel. Szerinte itt kell keresni az elsődleges gyökereit a „csehszlovakista” irányzat csődjének, s végül is ezért győzött az önálló Szlovákia szétesésének tendenciája. S ehhez pedig a cseh jobboldal nyújtotta az elsőszámú segítséget.

A reziduális csoport a szlovák társadalomban

A szlovák társadalomtudományi gondolkodás egy további diskurzusa szintén a politikai mezőn belül konstituálódott. A szlovák társadalom fejlődése az 1993-tól független Szlovák Köztársaság időszakában igencsak sajátosan alakult. A mečiarizmussal fémjelzett szlovák politika időszakában a meghatározó kérdést immár nem a csehek és szlovákok közös államának felbomlása

jelentette (Szlovákiában legalábbis), hanem előtérbe került a mečiarizmusnak nevezett irányzat társadalmi gyökereinek a vizsgálata. Részben erre a kérdésre próbált választ nyújtani Ján Stena a „reziduális csoport” fogalmának kifejtésével, mely a kilencvenes évek közepén indukált többfordulós diskurzust a szakma képviselői között, de nemcsak a szakma folyóiratának hasábjain. Tanulmányunkban mi a diskurzusnak csak a *Sociológiában* publikált vonulatát elemezzük, tekintettel arra, hogy a többi sajtótermékben megjelent része inkább aktuálpolitikai, mint társadalomtudományi hozadékkal bír.

Ján Stena tanulmánya bevezető részében (az előző diskurzushoz hasonlóan) szintén a cseh és szlovák társadalomfejlődés hasonló és eltérő vonatkozásait elemzi, kiemeli, hogy a normalizáció időszakában a cseh és a szlovák társadalom fejlődése eltérő jellegű volt. (Stena 1995b) Ez pedig jelentős mértékben eltérő érték és érdekkorientációk kialakulásához vezetett. A szlovákiai javuló életkörülmények, – eltérően a csehországi viszonyoktól – a lakosság tudatában összemosódtak a totalitárius redistribúciós-egalitárius rendszer működésével. Szlovákiában az egyenlődsdi alapján történő gondolkodás és értékelés nagyobb mértékű volt, mint Csehországban.

Az érdek és értékorientáció eltérései Szlovákiában és Csehországban megmutatkoznak a november utáni változások negatív értékelésében. A történelmileg kialakult specifikus érdek és értékrendek az állampárt megszűntével sem múltak el automatikusan. Ebben a személyes kötődés az állampárthoz a feltételezésektől eltérően nem is játszott meghatározó szerepet. A meghatározó az állampárt által garantált, a fejlődés által meghaladott feltételek reprodukciója volt. Ezeknek a feltételeknek a destrukciója 1989 novembere után megfosztotta ezeket az érdektendenciákat, értékrend-orientációkat táptalajuktól, de nem sikerült, s nem is sikerülhetett gyökeresen felszámolni őket. Épp ellenkezőleg, spontán folyamatokban formálódott új társadalmi bázisuk, egy pontosan meghatározhatatlan társadalmi csoport formájában, melyet reziduális csoportnak lehetne nevezni. A transzformációs folyamat által létrehozott realitással kapcsolatos vélemények és attitűdök hasonlósága jellemzi őket. A csoporthoz tartozást nem a szociális státusz, demográfiai jellemzők határozzák meg. A gazdaságilag nyitott társadalom körülményeire való adaptáció képtelensége következtében a reziduális csoport tagjai gondolkodásukban, elvárásaikban, értékeikben, ambícióikban a múltat testesítik meg.

A csoportot Stena több dimenzió mentén határozta meg.¹³

¹³ Ezek a következők:

1. hiperkriticismus a november utáni változásokkal kapcsolatban
2. negatívizmus a transzformáció folyamatával kapcsolatban
3. a piaczgazdaság elutasítása
4. elégtelen teljesítmény orientáció (a munkavégzés területén)
5. állami paternalizmus
6. a kommunitarizmus

Stena felteszi a kérdést, mi vezette a lakosság egy részét arra, hogy a reziduális csoporthoz tartozzék. Véleménye szerint ez egyrészt individuális reakció a szlovák történelem diszkontinuitásaira (mely visszavezethető a családok hányatott élettörténeteire, s az ezekből származó bizalmatlanságra a politikai változások iránt). Ily módon a reziduális csoport tagjait, mivel hasonló kulturális orientációval rendelkeznek, közösségnek tekinti, amely elfogadta a felkínált társadalmi és politikai valóság „fertőzően egyszerű” interpretációs sémáját.

E közösség tagjai között meghatározó tendenciának tartja a hasonzorúekkel való azonosulást és az egymás közti csoportosulást amiatt is, mivel közülük sokan valamit el akarnak titkolni a múltjukból (például azt, hogy kiszolgálták a pártállamot). Szükségét érzik, hogy részét képezzék valami nagyinak, ami növeli önbecsülésüket, öntudatukat, és csoportjuk tagjai nagy számából kifolyólag új erőre tegyenek szert.

Stena szerint az elemzett adatok arra utalnak, hogy a reziduális csoport legnagyobb mértékben a HZDS-ben manifestálódott¹⁴. A HZDS mint gyűjtőpárt megalakulásakor a többi pártból is begyűjtötte a szétszóródott reziduális csoportokat.

Felmerül a kérdés, hogy milyen nagy a reziduális csoport lélekszáma Szlovákiában? Stena szerint a felnőtt populációnak mintegy 20–40%-a, melynek alsó határát a stabil mag képezi.

Stena vitaindító tanulmányára a *Szociológia* 95/3-as számában Róbert Roško válaszolt. (Roško 1995) Roško három, Stena által felvetett kérdésre keresi a választ:

- 1) kvalitatív jellemzők kiválasztása,
- 2) a belső struktúra (a mag és a holdudvar megkülönböztetésének módja),
- 3) a rezidualisták szerepe a politikában.

Elemzésében ugyanarra a szlovák-cseh 1993-as összehasonlító vizsgálatra támaszkodik, melynek alapján Stena is kifejtette a hipotéziseit.¹⁵

1) Kvalitatív jellemzők kiválasztása. Roško szerint a reziduális csoport meghatározásánál Stena a szlovák politikai spektrum néhány valójában létező

7. ragaszkodás a nem perspektivikus értékekhez

8. egyenlődsi

9. a demokratikus érzület és gondolkodás hiánya

10. az erőszakos hatalomgyakorlás előnyben részesítése

¹⁴ HZDS: *Hnutie za demokratické Slovensko* (Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom) a Vladimír Mečiar által vezetett populista-nacionalista politikai tömörülés.

¹⁵ Stenának a reziduális csoporttal kapcsolatos hipotézisei az 1994 őszi előrehozott parlamenti választások előtt jelentek meg a kis példányszámú *Parlamentný kurir* és a *Nové slovo bez respektu* hetilapban. Ez utóbbinak köszönhetően kerültek a társadalmi nyilvánosság érdeklődésének fókuszába, hiszen sürgős feladatnak mutatkozott magyarázatot adni a választások eredményeire. Ez utóbbiban két fullánkos válasz is érkezett az utóbbi hetilap hasábjain J. Benkovicová és Z. Kusá tollából, melyre a szerző ugyanitt válaszolt.

csoportjának negatív szerepet tulajdonított, s ezek elementárisabb szociostrukturális gyökereit keresi. Úgy gondolja (mármint Stena) hogy a reziduális csoportban találta meg ezeket. Az előrehozott választásokat szerinte a reziduális csoport nyerte meg a HZDS, s részben a ZRS színeiben.¹⁶ Ez a magja Stena hipotézisének, s ezt kell – Roško szerint – megvizsgálni.

Ezért Roško először a reziduális csoport kvalitatív jellemzőit veszi górcső alá.

Feltételezi, hogy a rezidualizmus szegmenseinek tulajdonított változók inkább a rendelkezésre álló empirikus adatok „masszírozásának” az eredménye, mint mélyebb elméleti munka következménye. Néhány összetevő – az 1. 2. 7. – szerepét eleve megkérdőjelezi.

Stena bevezető tanulmányának későbbi változatában, mely a *Nové slovo bez rešpektub* jelent meg, már a felsorolt 10 dimenziót elsődleges és másodlagos dimenziókra különíti el, ezen kívül definícióját is nyújtja a reziduális csoportnak. „Mivel a nyitott társadalom piacgazdasági viszonyaihoz a reziduális csoport tagjai nem tudtak alkalmazkodni, eltérően a társadalom többségétől elvárásaikban az állami paternalizmust jelenítik meg, gondolkodásukban egalitáriánus tendenciákat elevenítenek fel, politikai magatartásuk a demokrácia deformált elképzeléseinek rabságában van, előnyben részesítik a hatalomgyakorlás erőszakos módszereit (a bolsevizmus jegyeivel, stb.).” (Stená 1994c)

Roško Stena definíciójában feleslegesnek tartja a nyitott társadalom piacgazdasági viszonyaihoz való alkalmazkodásképtelenség passzusát, mivel szerinte valamennyi rezidualistát be kell vonni a rezidualisták csoportjába, függetlenül az előző feltételtől.

Végül a posztkommunista rezidualizmus mutatói kompatibilitását vizsgálja. Szerinte a legproblematisabbak közé a kommunitarizmus dimenziója tartozik. Úgy vélekedik, hogy ha az egyén a szegénység gyökereit elsősorban az igazságtalan társadalmi berendezkedésben látja, még nem kell, hogy ez kommunitarista meggyőződésének a bizonyítéka legyen. Főleg nem kell, hogy ezáltal saját aktivitását a szegénységből való kilábalásra elutasítsa, főleg ha elsősorban társadalmi okokból került ebbe a helyzetbe. Roško dicséri Stena azon döntését, hogy nem vette be a kommunitarizmust a 4 fő rezidualizmus mutató közé.

2) A belső struktúra. Végül is tehát Stena az eredeti tíz dimenzióból 4 fő dimenziót tartott meg (állami paternalizmus, egyenlődsdi, a demokratikus érzés és gondolkodás hiánya, és a hatalomgyakorlás erőszakos módja). Ebben a megkülönböztetésben van Roško szerint az alapja a reziduális csoportról mint belsőleg strukturált, belső maggal rendelkező csoportról való gon-

¹⁶ ZRS: *Zväz robotníkov Slovenska* (Szlovákiai Munkások Szövetsége).

dolkodásnak. A magot minden bizonnyal azok alkotják, akik mind a 4 dimenzió mentén – rezidualizmussal terheltek – reziduálisan konzisztensek lesznek. A perifériához tartozók pedig azok lesznek, akik csak részben reziduálisak.

Ennek alapján Roško eltérő kvantitatív értékekhez jutott, mint Stena. Stena a populáción belül a rezidualisták arányát 40%-ra, Roško viszont 73,1%-ra tette. A másik különbség a rezidualisták magcsoportjával kapcsolatos. Stena ezt 20 %-ra becsülte, Roško mindössze 1,1%-ot állapított meg. Ebből adódóan a perifériához tartozók aránya is eltér a Stena által jelzettől. Ezért Roško szerint a változók megoszlásából származó eredmények inkább optimizmusra, mint pesszimizmusra adnak okot. Az egyszer „stigmatizáltak” – egy dimenzió mentén reziduálisak aránya nagyobb, mint a kétszer „stigmatizáltak” – két dimenzió mentén reziduálisak, stb. dimenzió mentén stigmatizáltak aránya.

Roško ezután Stena 4 dimenziós modelljét veszi górcső alá. Arra a következtetésre jut, hogy a 4 dimenzióból kettő (az egalitáriánizmus és az erőszakos hatalomgyakorlás) tekinthető a legbensőbbnek. Az első a társadalmi-gazdasági alrendszerre, a másik az államjogi alrendszerre vonatkozik. Ez után a modellmódosítás után a kapott empirikus értékek a korábbiól jelentős mértékben eltérőek. A nem rezidualisták aránya többséget alkot a szlovákiai népességén belül (a rezidualisták aránya, azaz azoké, akik a két változó közül egyben stigmatizáltak, 37%, ezzel szemben a magcsoporthoz tartozóké, azaz azoké, akik mind a 2 dimenzió mentén stigmatizáltak, aránya meghaladja az 5,3%).¹⁷

A reziduális csoport periférikus részét két réteg alkotja: egy részük az egyenlődsdi híve, de elutasítja az uralom erőszakos formáit (14,6%), másik részénél ennek fordított megoszlása található (22,4%).

Felmerülhet a kérdés, hogy miért fontos a reziduális csoport vizsgálata? Szerinte e csoport vizsgálata segít felfedni a transzformációs folyamatra leselkedő veszélyek nagyságát. A transzformáció megakasztásának vizsgálatánál két dolgot kell elkülöníteni: azt, hogy mit és ki veszélyeztet. Az első esetben meg kell különböztetni három összetevőt: 1. a szociális-gazdasági rendszer átalakítását, 2. a politikai és államjogi rendszer átalakítását, és 3. a személyiségi rendszerek transzformációját, mint a szellemi kultúra individualizált formáját. Amikor arról van szó, hogy „ki” veszélyeztet, akkor csak az individuális személyiségi rendszerekről lehet szó, mint a transzformáció tárgyairól és alanyairól. Akkor veszélyeztetik a transzformációt, ha saját maguk átalakításában megakadnak és a korábbi állapotok fragmentumai konzerválódnak.

¹⁷ Ahhoz, hogy Szlovákia lakosságának többségét ne tekintsük reziduálisan szigmatizáltnak, el kellett vetni a 4 dimenziós modellt és egy 2 dimenziósat kellett választani. De ebben az esetben sem érte el a reziduális mag a 20%-ot.

Ezért Roško szerint a rezidualizmus nem más, mint a transzformációs folyamat lemaradása a személyiségi rendszerek szintjén, amely azonban az egész transzformáció számára meghatározó. Ez határt szab a transzformációnak mind az állam, mind a szociális-gazdasági rendszer szintjén. Ezért lényeges Stena vizsgálatának befejező része, mely a rezidualizmus politikai vetületét vizsgálta.

Végül is elmondható, hogy valódi veszélyt a transzformációra a négy típusból csak kettő jelent: a nem demokratikus egyenlőségre törekvők és az egyenlőség elvét elvető nem demokratikus beállítottságúak. (Az első csoport balról, a második jobbról támad.) Együttesen a lakosság több mint egy negyedét (27,7%) teszik ki. De Roško szerint a szlovák társadalomban meghatározó, hogy a veszély inkább jobbról, s nem az egyenlőségpárti nem demokratikusak részéről fenyeget.

Roško Stenától eltérően látja a reziduálisok helyet a szlovák politikai palettán. Stena szerint a reziduálisok nyerték meg az előrehozott parlamenti választásokat 1994-ben a HZDS és részben ZRS mezében. Roško viszont úgy vélekedik, hogy nem a HZDS került a rezidualisták alárendeltségébe, hanem éppen fordítva, a rezidualisták kerültek a HZDS függőségébe, azaz ők lesznek a HZDS képére és hasonlatosságára átgűrva.

A *Sociológia* c. folyóirat ugyanezen számában Stena reflektál Roško írására. (Stená 1995b) Stena nehezményezi, hogy Roško elfogadta bírálóinak a különböző, nem szakmai periodikumokban közölt felületes értelmezését, akik a reziduális csoportot leegyszerűsítve, a múlt egyfajta csökevényeként értelmezték. (Stena utal eredeti írására, melyben sokkal komplexebben határozta meg a reziduális csoportot.) Hangsúlyozza, hogy figyelme nem a rezidualisták mint egyének, hanem mint érdekcsoport felé fordul. S ennek a megközelítésnek a létjogosultságát a szlovák politikai életben, a korábbi hónapokban lejátszódott események is megerősíteni látszanak. (Ilyennek véli az SDE munkásszármányának leválását és a ZRS megalakulását, az ún. Lupták jelenség támogatottságát az 1994-es előrehozott parlamenti választásokban.) Ezek arra utalnak, hogy Szlovákia politikai élete újból útkereszteződés előtt áll: a transzformációs folyamatba egy olyan politikai cselekvő lépett, akinek nincs koncepciója. Stena a reziduális csoport belső strukturáltságát abban látja, hogy több szegmensre különböző politikai tömörüléshez tartozik. S ezzel összefüggésben értelmezhető a reziduálisok migrációja, – azaz egyik politikai tömörülésből a másikba történő vándorlása – mely a '94-es előrehozott parlamenti választások után vált megfigyelhetővé. Úgy véli, hogy a nomádság a reziduális csoport tartós jellemzőjének tekinthető. Ezek alapján, korábbi hipotézisét kiegészítve a reziduálisokat olyan csoportként (is) értelmezi, akik érdekeiket minden „menedékhelyen”, „védősáncban” nehézségekkel ugyan, de megvalósítani igyekeznek.

Az előzőekben elemzett három diskurzus dióhéjban rámutat az elmúlt 10 év legjelentősebb problémáira. Az első diskurzus, amely a szlovák szociológia belső problémáival foglalkozik, s melynek manifesztálódása a rendszerváltás után vált lehetővé, részben arról szól, hogy miért nincs szakmai diskurzus a szlovák szociológustársadalmon belül. A második, mely a Csehszlovák Köztársaság felbomlásának okait feszegeti igazándiból cseh kutatók között zajló véleménycsere, melynek egy nyúlfarknyi appendixe – Roško zárógondolatai – származott szlovák szerző tollából. Felmerülhet a kérdés, hogy a szlovák kutatók miért nem vettek részt nagyobb mértékben ebben a véleménycsereben. Ugyan a Musil írása által kiváltott diskurzusban (Roškón kívül) nem vettek részt, de a közös állam különböző vonatkozásaival kapcsolatban több szlovák társadalomkutató kifejtette a véleményét. (lásd 7. lábjegyzet) Másrészt, s talán ez a jelentősebb ok, a cseh és a szlovák társadalom a szétválás után jelentősebb mértékben eltérő irányba haladt. A Mečiar nevével fémjelzett szlovák társadalomfejlődés visszasságainak boncolgatása nagyobb társadalmi aktualitással bírt, mint a két társadalmat időszakonként hol erősebben, hol gyengébben összekötő köldökzsinór immár végleges elmetszése okainak vizsgálata.

Az, hogy a „szétválás sokk” tudományos szinten történő feldolgozására nem volt elegendő idő, utal részben a 3. elemzett diskurzus is, mely a szlovák társadalomban jelenlévő, egyes kutatók által kisebb, mások által nagyobbban vélt társadalmilag befolyásos réteg – a reziduális csoport – létéről szól. Ugyanezt támasztják alá azok az eltérő megnyilatkozások, tiltakozások, melyek a szűkre szabott szociológiai nyilvánosság két fórumában (a *Szociológiában* és a *Szociologický zápisníkben*) megjelentek. Ezek a szakmát, annak kritikai szellemét, illetve egyes kutatókat a „hatalom” részéről ért alpári támadásokkal szemben védték.

A szlovák szociológián belül zajló – eddig ismertetett – belső diskurzusok mellett egy bizonyos időszakban (1995–1998) markánsan jelentkezett egy „külső” diskurzus is, mely egyik oldalon egyes kutatók és szociológiai műhelyek, másrészt bizonyos politikai szubjektumok, illetve azok szócsövei között zajlott le. Az 1992-től kisebb megszakítással 1998-ig hatalmon lévő politikai erő igyekezett megfélemlíteni a számára politikailag kényelmetlen társadalmi tényezőket, köztük a tudományos mező bizonyos elemeit, így egyes szociológusokat (V. Krivý, S. Szomolányi) is. A mečiar-i hatalom holdudvarához tartozó periodikumokban, elsősorban a *Slovenská Republika*-ban megjelenő írások főleg a számukra kényelmetlen politikai szociológiai tanulmányok (pl: V. Krivý 1996, *Slovensko a jeho regióny: sociokultúrne súvislosti volebného správania*, [Szlovákia és régiói: a választói viselkedés szociokulturális összefüggései], M. Bútora és P. Hunčík 1996, *Slovensko*

v šiestom roku transformácie [Szlovákia a transzformáció 6. évében]) és azok szerzői ellen folytattak kampányt. A *Sociologický zápisník* szerkesztősége új, *Verejná tvár sociologie* (A szociológia nyilvános arculata) címmel 1996-tól új rovatot indított, melyben az érintettek reflektálnak a sajtóban megjelenő támadásokra. Ennek a rovatnak a megjelenését többek között az tette szükségessé, hogy a megjelenő írásokra történő válaszokat a *Slovenská Republika* csak több hetes késéssel, cenzúrázva tette közzé.

Az 1998-as politikai elitváltás ugyan nem változtatott a tudományos szféra kétségbeesztő helyzetén, (az egyetemi és a tudományos szféra anyagi helyzetében nem következett be érzékelhető javulás), de a tudományos intézetek autonómiáját illetve a kutatók tudományos tevékenységét nem politikai pártállásuk, vagy egyéb ideológiai szempontok alapján véleményezték.

Az eddigiekben elemzett diskurzusokból az olvasó előtt az a kép alakulhatott ki, hogy a kilencvenes évek szlovák társadalomtudományi gondolkodását szinte teljes mértékben a politikai témák határozták meg. A helyzet ettől – még Szlovákiában is – sokkal árnyaltabb. Itt két szakmai jellegű diskurzusra is utalnék. Az egyik a születések számának a kilencvenes években megfigyelt jelentős mértékű csökkenésével, ennek okaival foglalkozott Európában és Szlovákiában (Matulník – Pásztor 1997, Guráň – Filadelfiová – Ritomský 1997), a másik Szlovákia családpolitikai koncepciója körül zajlott. (Kvapilová 2001, Lentzová 2001) Mindkettőben a konzervatív és a liberális nézőpontokból került a téma megválaszolásra. Az előző diskurzus szépséghibája, hogy nem volt szó valódi diskurzusról, mivel két azonos témával foglalkozó, egymásra nem hivatkozó írás jelent meg egy időben, a másik diskurzus pedig túllép vizsgálatunk időbeli keretein.

A szlovák szociológia múltját és jelenét a kilencvenes évek perspektívájából találóan fogalmazta meg a szakma egyik meghatározó személyisége. Szerinte: „*A jelenlegi szlovák szociológia fejlődését meghatározta az 1948 után bekövetkezett intézményesített likvidálása, felélesztett testén –1969 után – kezeinek ideológiai levágása, szemeinek kiegészítése és füleinek betömése, és az 1990 utáni pénzügyi vérszegénysége....*” (Macháček 1998: 411) A napjainkra kivetített újabb csapás, mely szerint a szlovák szociológiát 2002-ben generációs válság fogja sújtani, úgy tűnik, a beteljesületlen jóslatok közé tartozik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benkovičová, L. – Lubelec, L. – Roško R. 1994 „Zastavíme strach z budúcnosti? (1)” (Megállítjuk a múlttól való félelmet?) in *Nové slovo bez rešpektu* 51, 12.19.
- Broklová, E. 1993 „Česká a slovenská spoločnosť. Skica srovnávací studie” (A cseh és a szlovák társadalom. Egy összehasonlító vizsgálat vázlata) in *Sociologický časopis* 1.
- Bútorová, Z. 1993 *Premyslené „áno” zániku ČSFR? Image strán a rozpad Česko-Slovenska očami občanov Slovenska*, (Megfontolt „igen” a CsSzFK felbomlására? A pártok képe és Csehszlovákia felbomlása a szlovák polgárok szemével.) in *Sociologický časopis* 1.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Scheppele, K. L., 1998 „A kelet-európai társadalomtudomány szerzett immunhiányos betegségének tünetei” in *Replika* 33–34.
- Dianiška, I. 1989 „Konsolidovaná Sociológia – malá, ale naša” in *Nad výsledkami jednej citačnej analýzy. Referát prednesený na II. zjazde slovenských sociológov*. (Konszolidált szociológia – kicsi, de a „miénk” in Töprengés egy citációs elemzés eredményei felett. Az előadás a szlovák szociológusok II. kongresszusán hangzott el) Martin, október.
- Guráň, P. – Filadelfiová, J. – Ritomský, A. 1997 *Tradičné verus moderné: zmeny aivot súčasných rodín*. (Hagyományos vagy modern: a mai családok változása és élete) in *Sociológia* 1.
- Köttner, M. 1981 *Vývoj sociológie v českých zemích a na Slovensku* (A szociológia fejlődése Csehországban és Szlovákiában) Brno: Universita J.E.Purkyně.
- Köverová, Š. 1995 „Dve poznámky k legitimizácii profesionálneho konania slovenských sociológov” (Két megjegyzés a szlovák szociológusok hivatásos (szakmai) cselekvésének legitimizációjához) in *Sociologický zpisník* 2.
- Krivý, V. 1993 „Slovenská a česká definícia situácie. Čas: 1992 január” (A szlovák és cseh helyzetmeghatározás. Az időpont: 1992 januárja) in *Sociologický časopis* 1.
- Kusá, Z. 1993a „Quo vadis slovenská sociológia?” (Quo vadis szlovák szociológia?) in *Sociologický zpisník* 3.
- Kusá, Z. 1993b „Prvá republika v autobiografických rozprávaniach členov rodín predprevratovej slovenskej inteligencie” (Az első köztársaság a fordulat előtti szlovák értelmiség önéletrajzi elbeszéléseiben), in *Sociologický časopis* 1.
- Kusá, Z. 1995a „Krátka poznámka o zabúdaní dobrých sociologických mravov” (Rövid megjegyzés a jó szociológiai erkölcsök elfeledéséről) in *Sociológia* 3.
- Kusá, Z. 1995b „Pred čím zatvára oči ľavicová Sociológia?” (Mi előtt csukja be a szemét a baloldali szociológia?) in *Nové slovo bez rešpektu* 10, 3.6.
- Kusá, Z. 1996 „Komunikácia na stránkach časopisu Sociológia” in *Problémové polia slovenskej sociológie*, (Komunikáció a Sociológia folyóirat hasábjain in A szlovák szociológia probléma-területei) Bratislava SS SAV.
- Kusá, Z. 1998 „Szerzett vagy öröklött immunitáshiány” in *Replika* 33–34.

- Kvapilová, E. 2001 „Diskusia k »K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku«” (Vita a szlovák családpolitikai koncepció jellegéről) in *Sociológia* 4.
- Laiferová, E. 1999 „Výučba sociológie pre sociológov a nesociológov. Aktuálne podnety a ich vplyv na obsah, metodiku a ciele pedagogického procesu” (Szociológiaoktatás szociológusok és nem szociológusok részére. Aktuális kezdeményezések és hatásuk a pedagógiai folyamat tartalmára, metodikájára és céljaira) in *Sociológia* 5.
- Lentzová, T. 2001 „K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku, (A szlovák családpolitikai koncepció jellegéhez) in *Sociológia* 4.
- Macháček, L. 1998 „Výzvy svetovej sociológie našej sociológii” (A világszociológia kihívásai a mi szociológiánk irányába) in *Sociológia* 4.
- Macháček, L. 1999 „Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV” (Az SZTA Szlovák Szociológiai Társasága) in *Sociológia* 5.
- Machonin, P. 1992 „Česko-slovenské vzťahy ve světle dat sociologických výzkumu” (A cseh-szlovák kapcsolatok a szociológiai kutatások adatainak a tükrében) in Gál, F. et. al. 1992, *Dnešní krize česko-slovenských vztahů* Slon: Praha, 91–108.
- Machonin, P. 1994 „K sociologické komparaci české a slovenské společnosti” (A cseh és szlovák társadalom összehasonlító szociológiai vizsgálatához) in *Sociológia* 4.
- Matulník, J. – Pastor, K. 1997 „Pokles pôrodnosti na Slovensku ako deviácia a ako výskumný problém, (A szlovákiai termékenység csökkenése mint deviáció és mint kutatási probléma) in *Sociológia* 5.
- Musil, J. 1993a „Česká a slovenská spoločnosť. Skica srovnávací studie” (A cseh és a szlovák társadalom. Egy összehasonlító vizsgálat vázlata) in *Sociologický časopis* 3.
- Musil, J. 1993b „Češi a Slováci 1918–1938” (A csehek és a szlovákok 1918–1938) in *Sociologický časopis* 1.
- Ondrejko, P. 1999 „Poslanie Katedry sociológie výchovy a sociológie mládeže v PdF UK” (A Komeniusz Egyetem Pedagógiai Kara Nevelés és Ifjúságszociológiai Tanszékének küldetése) in *Sociológia* 5.
- Ortega y Gasset, J. 1993 *Vzpouza davů*, (A tömegek lázadása) Praha: Naše vojsko.
- Pašiak, J. – Macháček, L. 1998 „Sociológia na Slovensku: predpoklad či skutočnosť” (A szociológia Szlovákiában: feltétel vagy valóság) (A in *Sociológia* 1.
- Roško, R. 1993 „Quo vadis slovenská sociológia?” (Quo vadis szlovák szociológia) in *Sociologický zborník* 3.
- Roško, R. 1994 „P. Machonin: K sociologické komparaci české a slovenské společnosti” (A cseh és a szlovák társadalom összehasonlításához) in *Sociológia* 4.
- Roško, R. 1995 „K hypotéze o reziduálnej skupine” (A reziduális csoport hipotéziséhez) in *Sociológia* 3.
- Šanderová, J. 1993 „Vnímání důsledků transformace českou a slovenskou populací” (A transzformáció következményei a cseh és a szlovák népesség szemével) a in *Sociologický časopis* 1.
- Sopóci, J. 1993 „Quo vadis slovenská sociológia?” (Quo vadis szlovák szociológia?) in *Sociologický zborník* 3.

- Sopóci, J. 1995 „Hľadanie teórie v slovenskej sociológii. In Zborník Sociológia v meniaci sa spoločnosti, seminár k 70. výročiu založenia odboru sociologie na FiFUK v Bratislave”, (Elméletkeresés a szlovák szociológiában In Szociológia a változó társadalomban, a pozsonyi Komeniusz Egyetem Bölcsészkar szociológia szakiránya megalapításának 70. évfordulója alkalmából megrendezett szeminárium előadásait tartalmazó tanulmánykötetből) Bratislava.
- Stena, J. 1994a „Reziduálna skupina v slovenskej politike” (A reziduális csoport a szlovák politikában) in *Parlamentný kuriér* 9.
- Stena, J. 1994b „Fenomén »reziduálnej skupiny« v slovenskej politike” (A reziduális csoport jelensége a szlovák politikában) in *Sociológia* 4.
- Stena, J. 1994c, „Strata komunikatívosti?” (A kommunikációkészség elvesztése?) in *Nové slovo bez rešpektu* 42, 10.17.
- Stena, J. 1995a „Reziduálna skupina v hamletovskom objatí?” (A reziduális csoport hamleti ölelésben?) in *Nové slovo bez rešpektu* 17, 2.13.
- Stena, J. 1995b „Viac ako sociálne zrkadlo” (Több mint társadalmi tükör) *Sociológia* 3.
- Szomolányi, S. 1996 „sociologie slovenská” (szócikk) in *Velký sociologický slovník II.* (szlovák szociológia (szócikk) in Szociológiai nagyszótár II.) Univerzita Karlova Vydavatelství Karolinum, Prága.
- Vaněk, A. 1982 *Přehled dějin české a slovenské sociologie od roku 1945 do současnosti.* (A cseh és szlovák szociológia történetének áttekintése 1945-től napjainkig) Prága: SPN.
- Vehovszká, S. 1994 „A szociológia Szlovákiában” in *Szociológiai Szemle* 1.

Kelet-közép-európai országok szociológiája

– hasonlóságok és különbségek –

KOVÁCS ÉVA

„(...) annak idején Kelet-Európában három hatalom létezett: a Szovjet Hadsereg, a magyar politikai gazdaságtan és a lengyel szociológia.”

Antoni Sulek

„A szociológia intellektuálisan balkanizálódott.”

Raymond Boudon

Hagyatéki leltár – avagy a múlt öröksége a jelen szociológiájában

Egy mondatban összefoglalva, kötetünk tanulmányai azt mutatják, hogy a vizsgált országokban igen eltérő módon újul(t) meg a szociológia az elmúlt évtizedben. Elkerülhetetlen, hogy ennek okát elsőként az örökségek különbségében keressük. Sulek ironikus megjegyzése talán nem is áll távol a valóságtól: a szocializmus évtizedeiben – Lengyelország és Magyarország kivételével – a szociológia a térségben parkoló-pályára került, vagy jelentős mértékben átpolitizálódott. Ahogy láttuk, a román szociológia 1975-re mély Csipkerózsika-álomba merült és a szakszerűséget a hatalommal való „jó” kapcsolatban mérte. Hasonló folyamatok játszódtak le a hetvenes évek elején Jugoszláviában és Szlovákiában is. A hatvanas-hetvenes évtized nem jelentette a szociológia fénykorát Lengyelországban és Magyarországon sem, vannak azonban alapvető különbségek köztük és a többi vizsgált kelet-közép-európai ország között. Lengyelországban a szociológia nemcsak diszciplínaként, hanem a társadalmi reform egyik megalkotójaként is tovább fejlődhetett, hogy 1980-ra elérkezzen „aranykorához”, majd – a Szolidaritás leverése után – morális dilemmáihoz; Magyarországon pedig – miután a Sulek által dicsért politikai gazdaságtan a hetvenes évek elejére vesztett „közbeszéd”-alakító erejéből – a szociológia lett az a diszciplína, mely lehetővé tette, hogy a társadalmi problémákat a hatalomtól független nyelven is megfogal-

mazzák. Míg tehát Románia hagyatéki leltárán egyfelől az eredetiséghez, másfelől a politikai kompetenciához való ragaszkodás szerepelt, Szlovákián az állandósuló kisebbségi érzés a csehekkel szemben, valamint a szociológia tudományos szocializmussá ideologizálása, s Szerbián a szakma politikai monopolizáltsága, addig Lengyelországnál a több évtizedes nyugati (emigráns) szociológia emlékezete, Magyarországhoz pedig a diskurzus-alakító erő is.

Elemzéseink szerint a szociológiai „rendszerátalakítás” részben megelőzte a politikai változásokat, részben máig azok után kullog. Már a nyolcvanas évek derekán felerősödött a nyugati módszerek és elméletek beáramlása a kelet-közép-európai régióba, melyet leginkább az „utánzásban” és a kvantitatív és a kvalitatív iskolák markánsabb kirajzolódásában érhetünk tetten. (Lásd Melléklet 1. tábla) Mégis, úgy tűnik, az elmúlt tíz évben a régió szociológiai mintha saját örökségükkel birkóznának: az elemzett folyóiratok tanulmányainak többsége ezt az örökséget dolgozza fel, próbálja beépíteni a *mainstream* kereteibe, s csak igen kevés eredeti megközelítéssel találkozunk. (Lásd Melléklet 2. tábla) Kivételt talán csak a román lapok képeznek, azok azonban a diszciplínának a szocializmusbeli sajátos helyzetéből következően túlnyomórészt felzárkózással, a nyugati módszerek és megközelítések „utánzásával” próbálják bepótolni az elmúlt évtizedek hiányát. Kirívóan alacsony a „felfedezés” kategóriájába sorolható tanulmányok aránya az összes vizsgált lapban: innen nézve úgy tűnik, a kelet-közép-európai szociológiák egységesen feloldódnak a nyugati világ szociológiai diskurzusában; kritikusabban szólva: alárendelik magukat a Nagy Műhelyekben előírt elméleteknek és módszereknek. S ha így van, talán mégsem annyira elítélendő az örökség masszív jelenléte, mint amennyire a vizsgált országok szociológusai megfogalmazták, hiszen – a másolással szemben – abban élhetnek tovább az adott országok társadalmainak sajátos szociológiai problémái...

Ezt az örökséget mutatja – más perspektívából – a folyóiratokban közzétett cikkek tematikus rendje is. (Lásd Melléklet 3. tábla) A táblázatból az is látszik, hogy azoknál az országoknál, ahol két folyóiratot is elemzésre érdemesnek találtunk, a lapok egyfajta munkamegosztást követnek: míg a régiek folytatják a korábbi bevett témák közzétételét és csak óvatosan és fokozatosan nyitnak a *mainstream* felé, addig az újak – talán egyfajta küldetésstudattal – teljes erejükkel a nyugati divatok közvetítőivé, bemutatóivá váltak. Eredményeink mindazonáltal egybecsengenek azokkal a bírálatokkal, melyek szerint Kelet-Közép-Európa szociológiája nem elméletalkotó, újító kreativitásáról híres.

Ha most egy pillanatra elfogadjuk Ken Kyle hipotézisét¹ arról, hogy merre tart a (nyugati) világ szociológiája, érdemes megvizsgálnunk, mit

¹ Lásd Kyle, K. 2001 Commentary: The Fate of Critical Sociology in the 21st Century” in <http://itc.utk.edu/sssp/newsletter/32-2/kenkyle.html>

mutatnak eredményeink az általunk vizsgált országokban. Kyle szerint a szociológusok többsége elmerült a nosztalgikus múltba és/vagy az eternális jövőbe. Víziója szerint kétféle jövő között választhat a szociológia: a *disztópikus* (azaz anti-utópikus) és az *eutópikus* jövő között. A disztópikus jövőben vége a kritikai szociológiának; helyét a neoliberálisizmus, a korporatizmus és a professzionalizmus váltja fel. A másik, általa farszírozott eutópikus foratókönyv szerint a diszciplína továbbra is képes marad arra, hogy kritikai szociológiát műveljen, és a társadalom kihívásaira a kommunitarizmus, a feminizmus, a szocializmus és az environmentalizmus segítségével válaszoljon. Ha újra rápillantunk a vizsgált folyóiratokban megjelent cikkek témáira, akkor azt látjuk, hogy a térség szociológiája a Kyle által vázolt anti-utópikus jövő felé halad, bár a *gender* tematika a lengyel és a magyar számokban nem elhanyagolható.

Diskurzusok és identitások – avagy van-e közös vonása a régió szociológiai gondolkodásának?

A folyóiratok diskurzusainak elemzésben arra voltunk ugyanis kíváncsiak, hogy egyfelől léteznek-e az adott országokban folytatott szociológiai tudástermelésnek ún. „nemzeti” jegyei, melyek csak egy bizonyos országot jellemeznek, másrészt, hogy e szociológiai tudástermelés milyen sajátos társadalmi problémákat jelenít meg.

A *lengyel* folyóiratokban azt tapasztaltuk, hogy a politikai átmenet nem jelentett lényeges töréspontot a szociológiai közbeszédben, illetve a lengyel kutatók arra törekednek, hogy a szociológia több évtizedes folytonosságát láttassák. Az is kiderült, hogy a lengyel szociológia nem centralizált, legalábbis többközpontú, továbbá, hogy – szemben a többi országgal – az antropológia és a kultúrakutatás már a hatvanas években megizmosodott, kellő alapot szolgáltatva a rendszerváltás utáni új irányzatoknak. Úgy tűnik, itt éleződött ki a leginkább a harc a kvantitatív és a kvalitatív módszerek között; és egyelőre mintha a kvalitatív módszerek nyerték volna meg az utolsó csatát.

Négy olyan diskurzus rajzolódott ki, amely nagyban meghatározta a folyóiratok profilját. Az első a regionalizmus szociológiai kutatása, mely ugyan nem volt teljesen új a társadalomtudományos közbeszédben, mégis, az interdiszciplináris megközelítéssel e téma kapcsán tematizálták újra a kisebbséget, vallást és etnicitást. A területiség problematikája – mely Romániában is feltűnt – Lengyelországban a belső gyarmatosítás és az etnopolitika kérdéseit feszegette.

Lengyel sajátosság, hogy a *gender* teljesen új témáját, mely a rendszerváltás előtt többé-kevésbé tabu volt, illetve nem folyt róla kutatás a szociológiában, a felvilágosult katolikus értelmiség viszi be a tudományos közgondolkodásba. A doktriner katolikus irányzatokkal szembehelyezkedve ők kezdenek el foglalkozni a nők helyzetével és diskurzusukba belépnek a világi szociológusok is. Kezdetben erősen kötődnek a nyugati mintákhoz és irányzatokhoz (szélsőséges feminista nézetek is helyet kapnak), mostanra azonban talán elmondható, hogy a *gender*nek saját lengyel irányzata is van már.

A lengyel szociológus társadalmat – szemben más kelet-közép-európai országokkal – az európai uniós csatlakozás is megosztotta, s míg Magyarországon EU-szeptikus véleményeknek a szociológus körök nem adnak hangot, Lengyelországban az EU-pesszimizmus is szalonképes és lehetőséget ad a lengyel „eredetiség”, a saját entitás megfogalmazásának, a Nyugattól és Kelettől, Németországtól, Oroszországtól és Közép-Európától való elhatárolásnak.

2000-ben mindazonáltal a többi kelet-európai országhoz hasonlóan Lengyelországban is megjelentek és új törésvonalakat húztak a modernizációnak, a tudomány piacosodásának kérdései. Az ún. „trivializálódásról” szóló és 2000-ben kibontakozó vita a „szociobeszédnek”, a tudomány politizálásának elterjedését teszi kritika tárgyává, és éles támadást indít a mediatisáció és a közvélemény-kutatások ellen is. E vitában a kvantitatív és kvalitatív szociológiát üzők is szembe kerülnek egymással. Úgy tűnik, hogy a lengyel szociológus társadalom a trivializálódás-vitában fogalmazza újra szakmai identitásait.

A magyar szociológia a kilencvenes években egyrészt újfajta intézményesülés felé mozdult el (új folyóiratok, tanszékek jelentek meg, a nemzetközi projektekben való részvétel lehetősége tágult), másrészt pedig szembe kellett néznie a korábbi évtizedekben kivívott társadalmi presztízsének csökkenésével. Az általunk megvizsgált néhány folyóirat alapján kijelenthetjük, hogy a publikációk fő trendje a szakmaiság, a módszertani szigor, azaz a professzionalizmus felé tolódott el. A szakma életében ez ugyan fontos változást idézett elő, azonban többek között azzal járt, hogy a szociológia – közéleti szerepének csökkenése mellett – visszavonult a szélesebb nyilvánosságtól. E visszavonulás nem volt teljesen „fájdalommentes”, nyomai tetten érhetők az évtized során lezajlott szakmai vitákban. A magyar szociológia továbbra is centralizált, mondhatni „vízfejű”: a folyóiratok elsősorban a budapesti szociológusok kutatásairól számolnak be.

1991-től gyakorlatilag az évtized végéig elhúzódott az a vita, amely kezdetben azt a kérdést járta körül, hogy létezik-e esély a szociológiában

valamifajta közép-európaiság megőrzésére, a Kelet és Nyugat közötti tolmács szerepének megőrzésére. E vita később módszertani párbeszéddé alakult át, azaz a kvantitatív és kvalitatív megközelítések magyarországi használatának jogosultságait latolgatta. Egy másik szálán a szociológusi, értelmiségi szerepről, egy harmadikon pedig a tudomány „gyarmatosításáról”, azaz Kelet és Nyugat aszimmetrikus ellentétének meglétéről folyt vita, míg egy másik szálon kutatásfinanszírozási, pénzügyi dolgok kerültek előtérbe.

E szálak természetesen összefonódtak, s az így keletkezett diskurzuszöveget elsősorban azt a problémát takarja, s olykor talán el is fedti, hogy milyen mértékben lehet a megváltozott hazai és nemzetközi körülmények közepegyáltalán versenyképes a magyar szociológia. A versenyképesség egyfelől a nemzetközi sztenderdekhez való igazodás kihívását, a kvantitatív, statisztikai elemzések előtérbe kerülését hozta magával. Másfelől a nemzetközi tudományos piacon való megmérettetés kényszerét: tudástökké mozgósítását, tudományos teljesítmények termékesítését, kapcsolathálók kifizetését. A nemzetközi kutatásokba, a szociológia nemzetközi diskurzusaiba való bekapcsolódást a magyar szociológusok egy része úgy élte meg, mint egyfajta gyarmatosítást. Az alternatíváról, a közép-európaiság, mint egyedi szociológiai nyelvezet megőrzéséről azonban rövid idő alatt kiderült, hogy csak korlátozottan érvényes Nyugaton, ez pedig visszahat a magyar szociológia kompetenciájának megítélésére.

A romániai szociológia számára valóságos fordulatot jelentett a rendszerváltás. Olyan világban kellett értelmeznie magát, melyben korábban – legalábbis formálisan és intézményi szempontból – egyáltalán nem volt helye. Az új kezek között először is saját hagyományát kellett újrateremtenie, melynek fő feladatát a *Gusti*-iskola rehabilitációja, az azzal való folytonosságok és azonosságok meghatározása jelentette – s ez a munka máig tart. A korábbi, a szociológiát ellehetetlenítő évtizedek után a szociológiai, politikatudományi érzékenységű értelmiség – nemcsak, vagy elsősorban nem is a szakmai nyilvánosságban – élénk vitát folytatott az átmenet, az elit és az értelmiségi szerepek problémáiról, melynek egyik következményeként a szociológusi szerepek felértékelődtek és a szociológiai tudás a politikai- és médiapiacon is eladhatóvá vált.

Talán a kései újrakezdetnek köszönhető az is, hogy – szemben más kelet-európai országokkal – a diszciplínák közötti kapcsolat is vita tárgyává válhatott, és a szociológia szakosodása illetve „bürokratizálódása” csak kisebb mértékben jellemző, sőt, egyik fontos témájává vált a diskurzusoknak. Ezt támasztja alá az is, hogy a szociológiai témájú viták interdiszciplináris jellegűek, és a szereplők is a társtudományok képviselői, hovatovább az egyik mérvadó folyóirat is interdiszciplinaritásra törekszik (*Altera*).

Az interdiszciplinaritás mellett a romániai diskurzusok másik sajátossága részleges térbeli megosztottságuk illetve sajátos regionális hálózatuk, mely csak részben feleltethető meg etnikai különbségekkel. Így a Bukarestben „termelt” szociológiai tudáshoz csatlakozik az erdélyi, román nyelven folyó szakmai diskurzus, míg saját műhelyekben, részben saját tematikával tevékenykednek erdélyi magyar szociológusok.

A romániai szociológia – egyelőre legalábbis úgy tűnik – nem tudta örökségét paradigmává tenni, s a nyugati módszereket is sikertelenül adaptálta. Továbbra is ragaszkodik módszertani kollektivizmusához és „nemzeti” szociológiájához.

A román szociológiai diskurzusok a kilencvenes években – a hagyományhoz fűződő viszonyuk és az interdiszciplinaritásban rejlő lehetőségeik tisztázása mellett – a centralizáció-decentralizáció-nemzetállamiság témájában sűrűsödtek össze. Erről nemcsak helyi, hanem kelet- és nyugat-európai szerzők is írtak a folyóiratokban. A vita közvetlen politikai téttekkel is bírt, azonban a hozzászólók egy része nagyobb civilizációs- és fejlődésméletekbe is beágyazta mondanivalóját – így jelezve a nyugati tudományosság átvételét is. A centralizációról vagy decentralizációról szóló tudományos közbeszéd Nyugat és Kelet, politikum és etnicitás témáit is tartalmazza.

A háború a szerb szociológiára is súlyos csapást mért. Míg a környező országok közül néhányban a tudományos fogalmak és a tudósi szerepek újradefiniálásának folyamata már a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján megindult, addig Szerbiában csak újratárgyalásukról beszélhetünk. Hosszú időkre a tudomány létfeltételei is kérdésessé váltak a kutatásfinanszírozás (nincsenek nagy szociológiai felvételek, társadalomszerkezet- és rétegződésvizsgálatok, migrációkutatások stb.) és a kutatói közösségek válsága miatt. A háború miatt az sem meglepő, hogy a szociológiai közbeszédet a politikai szociológia uralja: a totalitarizmus, a demokrácia és a nacionalizmus kérdései kerülnek terítékre. A vita egyik csomópontját a fogalmak meghatározása jelenti: használható-e az ex-jugoszláv jelenségekre az oxfordi szótár, vagy saját „balkáni” fogalmi rendszert kell kialakítani?

A JSZSZK szétesése mindezidáig feldolgozatlan témája a szociológiai diskurzusnak. A „Láttuk-e, hogy jön?” kérdésre általában nemmel válaszolnak a kutatók, s magyarázataikat a gazdasági válságból, az etnikai konfliktusokból és a korábbi föderatív struktúra bírálatából vezetik le. Itt is több szerző felveti a triviális szociológia szűklátókörűségét, a társadalmi konfliktusok iránti érzéketlenségét és statikus társadalomszemléletét. A későbbi években a háborúban kicsúcsosodó társadalmi konfliktusok szociálpszichológiai értelmezésére tesznek kísérletet a szociológusok (trauma és katarzis).

Teljesen eredeti jelenség a szerb szociológiában zajló *Marxizmusstreit*, mely nemcsak a bal- és jobboldal vitájaként, a szerb politikai tér újraosztásaként értelmezhető, hanem a szociológusi szerepek is újrafogalmazódnak benne. Ez látszik abban is, hogy a közép-európai, regionalista felfogások helyett Oroszország és Kína fontos orientációs irány marad. Úgy tűnik, hogy a marxizmus és a titoizmus reneszánsza nemcsak az érvényes magyarázatok keresésének kényszeréből fakad, hanem mintha nemzedéki konfliktust és identitásválságot is megjelenítene a szerb szociológiában.

A *szlovák* szociológiai diskurzusok legfőbb sajátossága a reflexió, a vita hiánya: a mérvadó szociológiai folyóiratokban alig találtunk egymáshoz is kapcsolódó, egymásra is reagáló írásokat. Ezt maguk a szlovákiai szociológusok is szóvá teszik és a szakmai társadalom kis méretével, atomizáltságával, anyagi ellehetetlenülésével magyarázzák. A szociológiai viták jelentős része egyfelől nem a szakmai, hanem a szélesebb nyilvánosságban zajlik elsősorban politikai érvekkel, másfelől átkerül a cseh szakmai körökbe. Így a diskurzusok is inkább kronológiai, mint tematikus szakaszokban jelennek meg.

A rendszerváltást követő három évben a kommunista örökséggel való szembenézés volt a meghatározó, ezzel egy csapáson haladt a tabuk megérintése (elsősorban 1968 feldolgozása), még közös, csehszlovák erőfeszítésekkel. Hogyan lehet az örökséget interpretálni? Hogyan tagadható meg a marxizmus? Milyen szerepet vállaljon ebben a szociológus? Ezek a kérdések foglalkoztatták a csehszlovák szociológiát.

A második szakaszban, 1993–98 között a csehszlovák állam szétválása és a „mečiarizmus” adták a fő témákat a szlovák szociológusoknak, és felerősödtek a szakma válságáról tudósító hangok. Mindazonáltal a válás értelmezésének diskurzusában szigorúan szakmai megközelítések is helyet kaptak, melyek az egy-állam-két-társadalom koncepciót támasztották alá surveyeredményekkel. Ahogy a tabuérintő diskurzusnak, úgy ennek is részben a cseh lapok adtak otthont.

A harmadik, 1998 utáni szakaszt a lassú eszmélés, a mečiar cenzúráról és politikai nyomástól való megszabadulás éveinek tekinthetjük. Mindazonáltal a szlovák szociológia mintha nem ébredt volna fel a válást követő Csipkerózsika-álmából, és úgy tűnik, hogy a szakmai vitáknak nem tud otthont teremteni: jelentősebb kutatói nem a hazai lapokban és tudományos nyilvánosságban mozognak, hanem részben a nyugati piacon, részben pedig a közvélemény-kutató műhelyekben.

A vizsgált öt ország meghatározó diskurzusai saját utakon haladnak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy noha az egyes országok szociológiájáról beszélhetünk, a régió szociológiájáról semmiképpen. E diskurzusok csak nagyon ritkán érintkeznek más kelet-európai országok hasonló diskurzusáival, az általuk kijelölt virtuális térbe inkább a nyugati tudományosság hatol be, semmint a kelet-európai: s mi szociológusok ha nem önmagunkra, akkor a Nyugatra figyelünk.

Elemzésünkéből az is kiviláglik, hogy a szakma részben kivonult a diszciplína publikációs fórumairól és a vitákat inkább az intellektuális közéletben illetve külföldön folytatja le. Az általunk vizsgált folyóiratok – néhány kivételtől eltekintve – elsősorban a szakmai előmenetelt szolgálják, de nem forszírozzák a vitákat, s valóságosnál statikusabb és konzervatívabb képet mutatnak a helyi szociológiákról.

Az átmenet terhére is más módokon viselik az egyes országokban. Talán két közös vonás rajzolódik ki a különböző szakmai vitákból: az egyik a szocialista örökség feldolgozása (vagy tabusítása), a másik az új identitások és nyelvezet keresése. Utóbbiban óriási tehetetlenségi nyomatókokra lehetünk figyelmesek: a kelet-európai országok szociológusai nemcsak saját múltjukhoz és a nyugati tudományossághoz való viszonyukat kell tisztázzák, hanem a politikai átmenetben betöltött szerepüket is.

Mindeközben mintha nem tekintenének a tágabb horizont felé, ezért saját „válságukat”, „identitás-keresésüket” nem tudják a szociológia mint olyan, világméretű „válságával” magyarázni.² E közép-kelet-európai belvilágokban akkora erőfeszítést jelentene saját helyünk és szerepünk megtalálása, hogy közben fel sem tűnik, hogy – miközben, mint a mottóban Boudonnál láttuk, önmagát velünk ostorozza – az elérni kívánt *mainstream* tudomány is segítségért kiált?

² A nyugati szociológiában már a nyolcvanas évek végén megkondultak az első vészharangok, és könyvtárnyi szakirodalom keletkezett a szakma jelenéről és jövőjéről. Most csak három jelentős kritikai szövegre hivatkozom: Boudon, R. 1993 „European Sociology: The Identity Lost?” in Nedelmann, B. – Sztompka, P. (Eds.): *Sociology in Europe – In Search of Identity*, Walter de Gruyter: Berlin, New York, 27–46., Wallerstein, I. 1999 „The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998” in *Current Sociology* Vol. 47(1): 1–37., Bauman, Z. 2001 „A parvenü és a pária, azaz a modernség hőse és áldozata” in 2000 Július-Augusztus, 3–10.

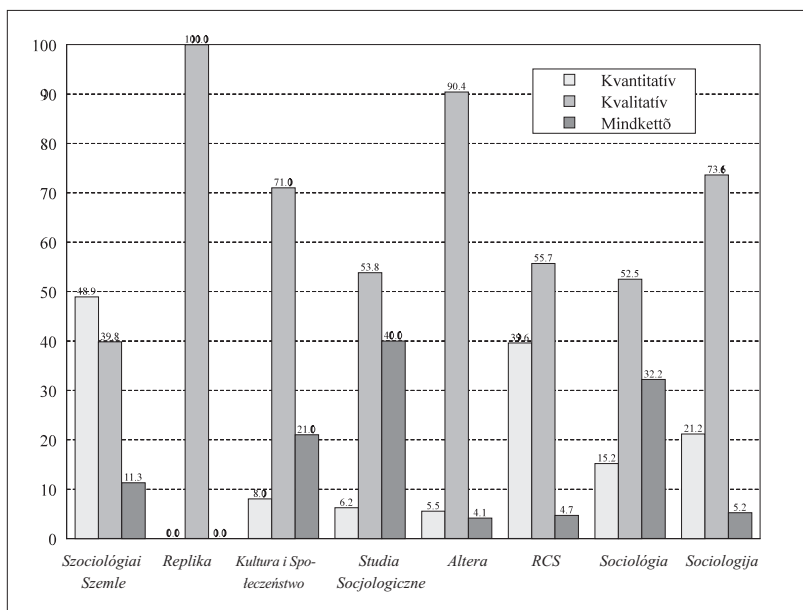
MELLÉKLET

Összesítő táblázatok*

1. tábla. A tanulmányban használt módszer

módszer	Szociológiai Szemle	Replika	Kultura i Społeczeństwo	Studia Socjologiczne	Alterra	RCS	Sociologia	Sociologija
Kvantitatív	48,9	–	8	6,2	5,5	39,6	15,2	21,2
Kvalitatív	39,8	100*	71	53,8	90,4	55,7	52,5	73,6
Mindkettő	11,3	–	21	40	4,1	4,7	32,2	5,2

* Külön változóként nem mértük, ám a vizsgált időszakban a folyóiratban nem közöltek statisztikai eljárásokon alapuló tanulmányokat.

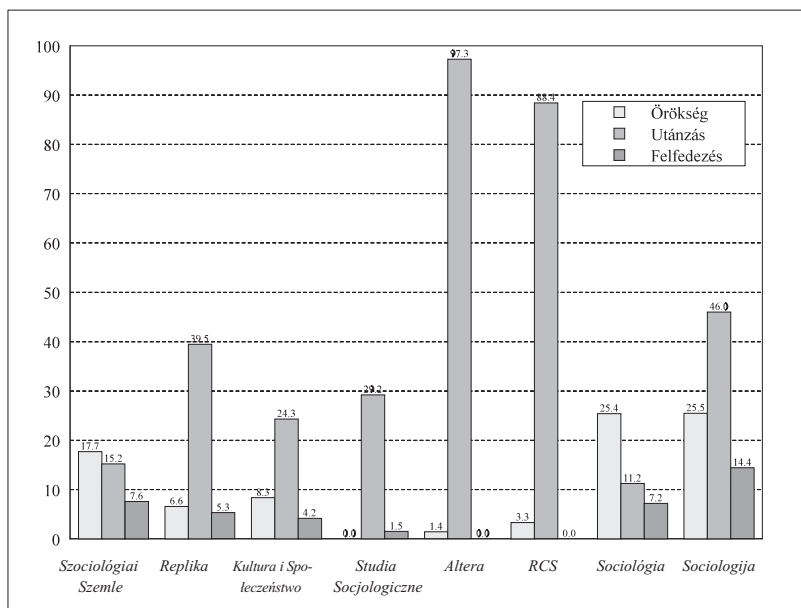

* A táblázatokat és a diagramokat Papp Z. Attila készítette

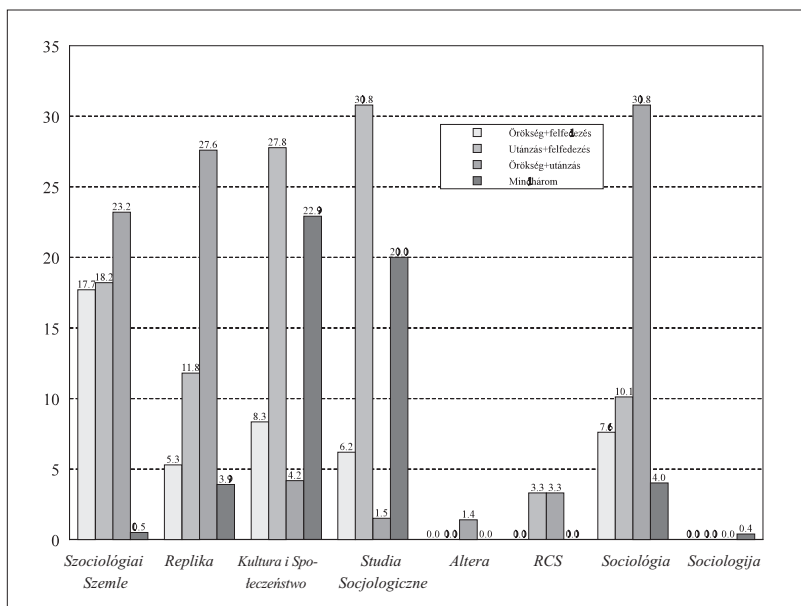
2. tábla. A tanulmányok „trendje”

Trend	<i>Szociológiai Szemle</i>	<i>Replika</i>	<i>Kultura i Społeczeństwo</i>	<i>Studia Socjolo- giczne</i>	<i>Alterra</i>	<i>RCS</i>	<i>Sociológia</i>	<i>Sociologija</i>
Örökség	17,7	6,6	8,33	0	1,4	3,3	25,4	25,5
Utánzás	15,2	39,5	24,31	29,2	97,3	88,4	11,2	46
Felfedezés	7,6	5,3	4,17	1,5	–	–	7,2	14,4
Örökség + felfedezés	17,7	5,3	8,33	6,2	–	–	7,6	–
Utánzás + felfedezés	18,2	11,8	27,78	30,8	–	3,3	10,1	–
Örökség + utánzás	23,2	27,6	4,17	1,5	1,4	3,3	30,8	–
Mindhárom	0,5	3,9	22,92	20	–	–	4	0,4
Nem lehet eldönteni	–	–	3,47	9,2	–	1,7	–	13,7

A „tisza” kategóriák megoszlása az egyes folyóiratokban

A „vegyes” kategóriák megoszlása az egyes folyóiratokban

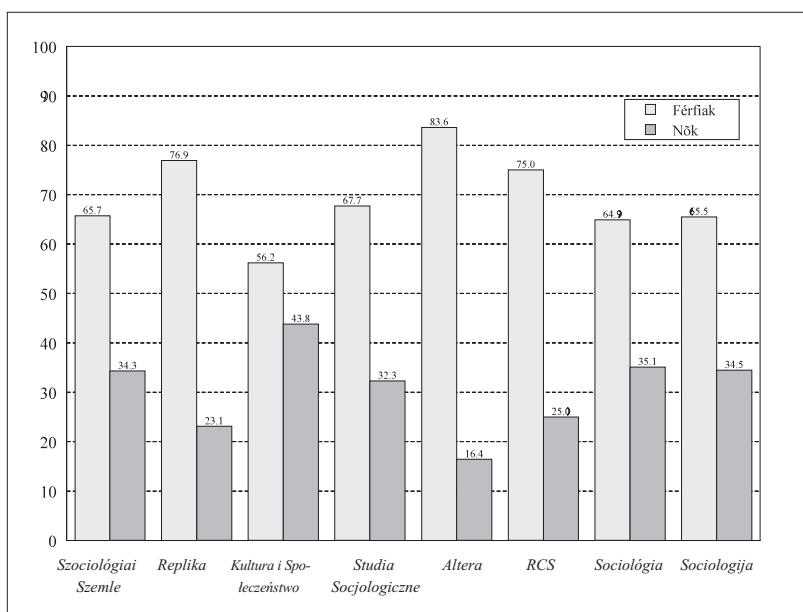
3. tábla. A tanulmány témája

Téma	Szociológiai Szemle	Replika	Kultura i Spo- łeczność	Studia Socjologiczne	Alterra	RCS	Sociologia	Sociologia
Gazdaság, ipar, vállalkozás	23,7	5,1	0,69	16,9	0	9,6	9,1	7,7
Struktúra, rétegződés, mobilitás	15,2	5,1	18,75	20	0	6,8	13,9	3,9
Elmélet	14,1	30,8	10,42	9,2	0	5,6	19,2	16,8
Életmód, fogyasztás, kultúra	8,6	33,3	4,17	6,2	9,6	10,7	11,5	6,5
Politikai szociológia	7,6	0	4,86	12,3	2,7	22	17,3	14,8
Szociálpoli- tika, szegény- ség, deviancia	7,6	0	13,19	1,5	0	11,9	12	5,5
Agrárium	5,1	5,1	0,69	1,5	0	1,7	0,5	4,8
Etnicitás	5,1	2,6	0	0	78,1	10,2	0	7,4
Egyéb	5,1	3,8	13,19	4,6	9,6	13,1	4,3	20,3
Gender	3,5	3,8	12,5	3,1	0	2,3	1	3,9
Szociál- pszichológia	2	0	2,08	12,3	0	0	0,5	3,2
Tudomány- szociológia	1	9	3,47	4,6	0	0	2,4	2,9
Oktatás	1	1,3	0	0	0	0	0	0
Módszertan	0,5	1,3	5,56	7,7	0	2,3	6,7	2,3
Nyelvszo- ciológia, diskurzus- elméletek	0	1,3	10,42	0	0	0	1,4	0
ÖSSZESEN	100	100	100	100	100	100	100	100

4. tábla. A tanulmányt jegyző első szerzők nemi megoszlása

Nem	Szociológiai Szemle	Replika	Kultura i Społeczeństwo	Studia Socjologiczne	Alterra	RCS	Sociológia	Sociologija
Nő	34,3	23,1	43,8	32,3	16,4	25	35,1	34,5
Férfi	65,7	76,9	56,3	67,7	83,6	75	64,9	65,5

A cikkek (elsőként feltüntetett) szerzőinek nemi megoszlása

A KÖTET SZERZŐI

GOMBOS GYULA szociológus,
Wroclawi Egyetem, PhD-hallgató

GYURGYÍK LÁSZLÓ szociológus,
TLI – Közép-európai Tanulmányok Központja,
tudományos munkatárs, Budapest

HORVÁTH GYÖRGY szociológus,
Kishegyes (Jugoszlávia)

KISS TAMÁS szociológus,
ELTE, PhD-hallgató, Budapest

KOLLÁR ÁRPÁD egyetemi hallgató,
Szegedi Tudományegyetem

KOVÁCS ÉVA, szociológus,
TLI – Közép-európai Tanulmányok Központja,
tudományos főmunkatárs, Budapest

LŐRINCZ D. JÓZSEF politológus,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, egyetemi oktató, Kolozsvár

PAPP Z. ATTILA szociológus,
TLI – Közép-európai Tanulmányok Központja,
tudományos munkatárs, Budapest

SÓLYOM ANDREA szociológus,
ELTE, PhD-hallgató, Budapest

A kelet- és közép-európai szociológia mindig a tudomány és a politika határterületein mozgott – szerencsésebb időszakokban valamivel közelebb a „tisztá” tudományhoz, zivatárosabb időkben a politikai felhőkből ömlő víztől bőrig ázva. De amióta a hatvanas években ez a kutatási terület a mi országainkban újjászületett – s ebben „nyugati” mintáitól előnyösen különbözik – a közfigyelem, a laikus érdeklődés előterében áll. A társadalom nyelvet, fogalomkészletet várt tőle saját helyzetének értelmezéséhez. A szakma megnyilvánulási lehetőséget, nyilvános szerepet kínál azoknak a társadalmi reformereknek, akik már [még?] hisznek abban, hogy az utolsó tizenöt év feltöredezett, vagy pragmatikus megfontolásokból eleve részekre szabdalt átalakulási tervezetei között is van [létezhét] tér a politikai ciklusoktól független, elméletileg is megalapozott programok számára. A Kovács Éva által irányított kutatócsoport egy a magyar közönség számára nagyjából ismeretlen terület, a legújabb kori régiókbéli társadalomkutatás meghatározó trendjeinek első leírására vállalkozik. A szerzők sajátosan kettős látású – a magyar világot is értő, de a szomszéd változásokat is elemző fiatal emberek, akik eddigi iskoláikból, a térség nyelveinek tanulásából, vagy valamilyen személyes elkötelezettségektől meghatározva váltak a régió szakértőivé. Remélem, hogy e közös vállalkozás, a szűkebben vett szakismereti hozadékon túl kedvet csinál nemzedékük más csoportjainak is ehhez hasonló gyűjtéshez – más szakterületeken, vagy az átalakulás más színpadain.

Tamás Pál

A kötet szerzői:

Gombos Gyula – Gyurgyík László – Horváth György – Kiss Tamás –
Kovács Éva – Kollár Árpád – Lőrincz D. József – Papp Z. Attila – Sólyom Andrea

ISBN 963 85774 9 5

